

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom 15. évfolyam, 2004. 3. szám

ZSIDÓ *REVIVAL* KÖZÉP-EURÓPÁBAN

GIDÓ ATTILA	
Zsidó jelen-lét Romániában	3
SILVIA SINGEROVÁ	
A kassai zsidóság identitása 1989 után	22
IVO GOLDSTEIN	
A zágrábi zsidó közösség újjáéledése a nyolcvanas években	55

KULTUSZ ÉS KULTÚRA

TAKÁTS JÓZSEF	
A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok	71
PORKOLÁB TIBOR	
Panteonizáció és vizuális reprezentáció	82

MŰHELY

HORVÁTH SZ. FERENC	
Az <i>Erdélyi Lapok</i> ideológiája	
Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus	
és nemzetiszocializmus Erdélyben (1932–1940)	101

KUTATÁS KÖZBEN

SZILASSY ESZTER	
A külföldiekhez való viszony a serdülők gondolkodásában (II.)	143

SZEMLE

LOSONCZ ALPÁR	
Központ és gravitáció	167
KISS TAMÁS	
Mihez kezdjünk a történetekkel?	183
GODA KÁROLY	
Máréfalva öröksége: a székelykapuk átváltozásai	188
KUGLER JÓZSEF	
Egy vitatott életmű kezdetei	193
LÁSZLÓ RÉKA	
A státusztörvény szindróma – egy konferencia margójára	198

KÖNYVISMERTETÉSEK

<i>Dénes Iván Zoltán (szerk.): A bűnbaktól a realista lényeglátóig</i>	
A magyar tudományos és politikai diskurzusok	
Kossuth képei 1849–2002	203
<i>Balog Iván:</i>	
Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában	
Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról	205
<i>Kovács Gábor:</i>	
Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások	
társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó	206

ZSIDÓ *REVIVAL* KÖZÉP-EURÓPÁBAN

GIDÓ ATTILA

Zsidó jelen-lét Romániában

1. Közösségek a közösségben

Párhuzamos életkeretek. A holokauszt utáni Kelet-Európa egyik legjelentősebb nagyságú zsidó közössége mára mindössze néhány ezer főre apadt. E közösség az első világháborút követő területi átrendeződések és az azokból származó „kényszerközösségi képződmények” örökösének tekinthető, mégpedig olyan értelemben, hogy anyanyelvében, kultúrájában és a régi állami keretekbe illetve a befogadó társadalomba való integrációjában eltérő fejlődést mutató zsidó/izraelita közösségek lettek sorstársakká és próbáltak valamiféle együttműködést, közös identitást kialakítani az 1945 utáni Romániában.

Amennyiben léteznek párhuzamos történelmek és történetírások, akkor erre talán az egyik legjobb példa az európai zsidóság, ezen belül – mintegy folyamatosan szűkítve a kört – a romániai zsidó közösség. A zsidóság történelmének jellemzője, hogy a galutban (szétszórásban) minden közösség más történelmi, kulturális, stb. pályát járt be és talán mondani sem kell, hogy másképpen ítélték meg saját helyzetüket és az ún. befogadó néphez való viszonyukat. Kétségtelen, hogy a vallás, és a XIX. század végétől a cionista mozgalom alapján találták meg az egyes zsidó közösségek azt a közös nevezőt, amelyre együvé tartozásuk tudatát építhették. Valami viszont mégis azt súgja, hogy sok esetben e két tényező sem volt elég ahhoz, hogy országok, országrészek zsidó származású lakosai között szorosabb kapcsolatok létesüljenek. Konkrét példa erre a két világháború közötti Románia, amelynek létrejöttével különböző nyelvű, kultúrájú és státuszú, sőt, különböző izraelita vallásirányzatokhoz tartozó zsidó közösségek jutottak ugyanazon adminisztrációs határok közé.¹ A 70–80 százalékban magyar nyelvű és az asszimilációs folyamatban előljáró erdélyi zsidóságot

¹ A térségben egyébként nem egyedülálló jelenség az eltérő kultúrkörhöz tartozó zsidó közösségek léte: elég csak Lengyelországra, Csehszlovákiára, vagy Lettorszagra gondolnunk.

1918-ig vajmi kevés kötelék fűzte az óromániai, még az emancipációért küzdő, fele-fele arányban jiddisül, illetve románul beszélő zsidókhoz.

A közép-európai műveltséget hordozó erdélyi izraeliták, valamint a jó-részt askenázi és kis létszámú szefárd regáti társaik 1918 előtti kapcsolata leg-jobb esetben is csak a kereskedelem szintjén működött. Ugyanez érvénye-sült Bessarábia és Bukovina Ókirálysághoz való viszonyában is. Míg a buko-
vinai jiddis vagy német anyanyelvű zsidóság is részesült az 1867-es emancipációs törvény által biztosított jogokban, addig az ugyancsak jiddis, és nagyon kis százalékban orosz nyelvű társaik mindennapjait a szigorú cári tör-
vénykezés és a pogromok határozták meg.

Az országrészek zsidósága közötti jól látható különbség, a nagy-romániai zsi-
dó közösségek „regionális identitásainak” fennmaradása – meglátásom szerint –
hatásában mindmáig lemérhető, még akkor is, ha tart a nyelvi homogenizáció.

Impériumváltás és nemzeti mozgalom. Erdély Romániához való csatolása a zsidó társadalmon belül mélyreható változásokat eredményezett. Az 1918–1940 közötti Románia zsidó lakossága 750 ezer fő körül mozgott (4,2 százalék), ebből 190 ezren éltek Erdély területén. Bessarábiában 200 ezer, Bukovinában 90 ezer, az Ókirályságban pedig 260 ezer zsidó volt.² Az 1918 után beinduló önszerveződési és intézményteremtési folyamat az il-
lető országrészekben önállóan, egymástól függetlenül zajlott. Ami közös volt bennük, hogy – az antiszemitizmus elleni küzdelem mellett – legfontosabb feladatuknak mindannyian az asszimiláció megfélemezését és a zsidók nemzet-
ként való elismertetését tűzték ki célul. A csatolt részek zsidóságának ilyen irá-
nyú törekvései találtak a román állam homogenizációs politikájának tá-
mogatásával. Míg azonban erdélyi vagy besszarábiai vonatkozásban a román kormány önálló nemzetiségként ismerte el a zsidókat, így próbálva őket levá-
lasztani a magyar illetve az orosz kisebbségtől, regáti társaik nemzeti kibonta-
kozását igyekezett gátolni.³ Nem véletlen, hogy az Ókirályságban a mérsé-
kelt asszimilációs politikát folytató Román Zsidók Szövetsége volt a zsidó
közélet meghatározója. Ezzel szemben a csatolt részekben a zsidó nemzeti
szervezetek (Erdélyben az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség), majd
1930/31-től a Zsidó Párt töltötték be ezt a szerepet.

² Iancu, Carol: *Evreii din România 1919–1938. De la emancipare la marginalizare*. Editura Hase-
fer: București, 2000. 52. Vö: Mendelsohn, Ezra: *The Jews of East Central Europe between the
World Wars*. Indiana University Press: Bloomington, 1987. 181.

³ Livezeanu, Irina: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930*. Humanitas: Bucu-
rești, 1998, 182–209.

Az európai cionista mozgalomba bekapcsolódó romániai zsidóság által kiépített intézményrendszer képezte a két világháború között a kulturális és nyelvi újjáéledés hátterét. Jelentős szerepet játszottak ebben a hitközségek által fenntartott iskolák és a Tarbut-rendszerbe bekapcsolódó tanintézmények, amelyekben az általános zsidó történelem- és irodalomoktatás mellett a héber (ivrit) nyelvet is tanítottak. Tarbut típusú oktatási intézményhálózat leginkább Bessarábiában tudott kibontakozni, ahol mintegy 75 óvodát, elemi iskolát és középiskolát foglalt magában.⁴ Bessarábián kívül csak Lengyelországban és Litvániában működött ilyen nagy számú Tarbut intézmény. Románia többi térségében a Tarbut iskolák száma ennél jóval kisebb volt, és inkább a hitközségek által fenntartott iskolákra hárult az ilyen irányú nevelés.

A pusztulás. A második világháború előtt virágzó zsidó kulturális életet (színház, önképzőkörök, szimfonikus zenekarok, könyvkiadás, sajtó) és intézményrendszert a királyi diktatúra, majd az Antonescu-rendszer zsidóellenes intézkedései, illetve az Észak-Erdélyre vonatkozó zsidótörvények fokozatosan leépítették és tönkretették.

Az 1930-as évek felerősödő román antiszemitizmusa az 1940/41-es legionárius államban csúcsosodott ki, amikor a náciarát Vaszgárda és Antonescu marsall közösen alakítottak kormányt. Ekkorra már Románia jelentős területi veszteségeket tudhatott maga mögött. 1940-ben az ország kénytelen volt lemondani Bessarábiáról és Észak-Bukovináról a Szovjetunió, valamint Észak-Erdélyről Magyarország javára. Az 1944 végére gazdaságilag legyengített és megfélemlített zsidó közösségek nagy része a holokauszt áldozatává vált. A 151 ezer észak-erdélyi zsidóból alig 30–35 ezer élte túl a soát, a román fennhatóság alatt maradt mintegy 600 ezerből pedig 340 ezren.⁵

Újrakezdés. Az 1944 őszétől Erdélybe visszaszállingózó zsidó túlélők még a megélhetéshez szükséges legalapvetőbb feltételekkel sem rendelkeztek. A világháború utáni évek egész Románia területén az újrakezdésről szóltak. Sorra alakultak meg ismét a beszüntetett zsidó szervezetek, intézmények: 1944 novemberében létrejött az Erdélyi- és Bánsági Központi Ortodox Iroda és a Nyugati Szertartású Izraelita Hitközségek Szövetsége. Fokozato-

⁴ Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe...* 199.

⁵ Tibori Szabó Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948) I. *Korunk* 2004. 8. 77–78. Vö. Uő.: Transylvanian Jewry during the Postwar Period, 1945–48 (Part 1). *RFE/RL East European Perspectives* 1 October 2004. 6. 18. A zsidótörvényekre és deportálásokra vonatkozóan lásd még: Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. I-II. Gondolat/Blackburn International Incorporation: Budapest/Wilmington, 1988.; Iancu, Carol: *Shoah în România. Evreii în timpul regimului Antonescu (1940–1944)*. Polirom: Iași, 2001.

san újraszerveződtek a szociális és oktatási intézmények: Kolozsváron és Nagyváradon megnyílt a zsidó kórház, ismét működni kezdett a kolozsvári Antal Márk Diákegyesület, a Zsidó Gimnázium és az Erdélyi Zsidó Árvagonozó. Ugyancsak ekkor alakult meg Erdély nagyobb városaiban a Demokrata Zsidó Népközösség és nyitott irodát Kolozsváron a Zsidó Világkongresszus.⁶ Ezzel párhuzamosan szerveződött újjá Bukarestben a Román Zsidók Szövetsége, a Cionista Szövetség és a Regáti Zsidó Hitközségek Szövetsége. A Román Kommunista Párt a hatalom fokozatos átvételével egyre inkább ellehetlenítette és ellenőrzése alá vonta a kisebbségi szervezeteket is. A kommunista befolyás alá került Demokrata Zsidó Népszövetség 1948-ra teljesen átvette a romániai zsidó közösségi élet irányítását és emberei révén sikerült beépülnie az országrészek hitközségeit tömörítő Romániai Zsidó Hitközségek Szövetségének Föderációjába (Föderáció) is.⁷ 1948/49-től a külföldi zsidó szervezetek sem tudták folytatni tevékenységüket. A román kormány által hozott ilyen irányú rendelkezések érzékenyen érintették úgy a zsidó kispolgári réteget, mint a szociális juttatásokra szorulókat. (Az 1949-ben kitiltott *Joint* 19451–948 között több tízmillió dollárnyi segélyt juttatott a romániai zsidó szervezeteknek.⁸) A feloszlatott külföldi szervezeti javak nagy részének kezelését a Föderáció vette át, amely az 1950-es évektől egyetlen zsidó testületként próbálta meg integrálni az ország izraelita lakosságát (A Demokrata Zsidó Népszövetséget 1953-ban feloszlatták.⁹)

Az 1948-as államosításokkal a teljes romániai zsidó életvilág pártirányítás alá került és a megmaradt intézmények a szocialista nevelés szolgálatába állottak. A zsidó kultúra és a vallási hagyományok megőrzésének eszközeit a leépítések és a központosítás révén sikerült egynyelvűvé tenni, így például 1953-ban, több más zsidó lappal együtt, megszűnt a magyar nyelven szerkesztett zsidó napilap, az *Új Út*. Az 1956-tól újból jelentkező „zsidó sajtó” már csak a román nyelvű *Revista Cultului Mosaic*-ből (Izraelita Szemle) állt. Tovább működtek még a bukaresti Állami Zsidó Színház és az IKUF kórus, amelyek rendszeresen járták előadásaikkal az országot. A hitközségek és a zsinagógák viszonylagos szabadsága Moses Rosen országos főrabbi kijárásainak és alkuiinak köszönhetően mindvégig megmaradt a kommunista éra alatt. Ugyanígy

⁶ Tibori Szabó: Az erdélyi zsidó közösség... 79–81.

⁷ Kuller, Hary: *Evreii în România anilor 1944–1949. Evenimente, documente, comentarii*. Editura Hasefer, București, 2002. 101.

⁸ Tibori Szabó: Az erdélyi zsidó közösség... 83.

⁹ Kuller: *Evreii în România...* 140. A második világháborút követő időszakra lásd még: Rotman, Liviu: *Romanian Jewry: The First Decade After the Holocaust*. Edited by Randolph L. Brachman: *The Tragedy of Romanian Jewry*. Columbia University Press: New York, 1994. 287–333.

– a szocialista blokkban egyedülálló módon – jó néhány délutáni vallási iskolát, kóser-ételt elosztó központot és kóser éttermet is működni hagytak. Az 1967-ben Romániába visszaengedett Joint pedig jelentős pénzzel segítette a Föderáció szociális irányú tevékenységét.¹⁰ Az 1989 után újjáéledő zsidó közösségi élet tulajdonképpen ezekből építkezett.

2. Az örökösök reneszánsza

Alku és kivándorlás. A zsidó kultúra és életvilág kommunista időszak alatti térszerzését nagyban siettette maga a kivándorlás is. Az új világrendből való kiábrándulás és az 1948-as zsidó államalapítás a romániai zsidóság többségét az ország elhagyására készítette: 1948–1995 között mintegy 272 ezer zsidó vándorolt ki Izraelbe.¹¹ Az első nagy kivándorlási hullám az 1948–1951 közötti időszakra tehető (116 ezer fő). Ezt követően a román hatóságok több száz cionista vezetőt és aktivistát tartóztatnak le, és gyakorlatilag teljesen lezárják a határokat az alijázók előtt.¹² Az 1958-tól ismét engedélyezett kivándorlás mértéke még a román hatóságokat is meglepte. A 10–20 ezerre becsült lehetséges kivándorlási kérelmek helyett mintegy 130 ezret iktattak, és 1966-ig 106 ezer zsidó hagyta el az országot.¹³ Ezt követően a román hatóságok már „fejpénzt” kértek minden egyes kivándorlóért. (Átlagban 3000 USD/fő).¹⁴ Az 1980-as évek végére a többszázezres romániai zsidó közösségből alig maradtak 15 ezren.

Kétségtelen, hogy a nagyarányú kivándorlás lehetővé tételében döntő szerepet vállalt Moses Rosen főrabbi, akinek megítélése 1989 után mégsem vált egyértelműen pozitívvá. Bírálói főleg azt róják fel neki, hogy együttműködött az alijázó zsidókat közönséges árucikként kezelő elnyomó rendszerrel, emellett pedig teljesen kisajátította a közösségi ügyek irányítását. (Rosen arcképének a *Revista Cultului Mozaic* minden számában szerepelnie kellett. Emiatt zsidó körökben a lapot „Rosenblatt”-ként is emlegették.¹⁵)

¹⁰ Gitelman, Zvi: Reconstructing Jewish Communities and Jewish Identities in Post-Communist East Central Europe. *Jewish Studies at the Central European University I*. Central European University: Budapest, 2000. 38.

¹¹ Bines, Carol: *Din istoria imigrărilor în Israel 1882–1995*. Editura Hasefer: București, 1998. 90.

¹² Uo. 92.

¹³ Uo. 93.

¹⁴ Wasserstein, Bernard: *Vanishing Diaspora. The Jews in Europe since 1945*. Harvard UP: Cambridge, Massachusetts, 1996. 210.

¹⁵ Gitelman: Reconstructing Jewish Communities... 38.

Az 1992-es népszámlálások 8955, a 2002-esek pedig 5870 zsidót regisztráltak.¹⁶ A hivatalos népszámlálási adatoktól eltérő adatsorokkal dolgozik az országos hitközségi szövetség, utóbbi a hitközségi tagok számát veszi alapul. Azt viszont tudni kell, hogy ezek egy része vallási értelemben nem zsidó, vagy csak részben zsidó származású (élettársak, gyermekek), akik a népszámlálásokkor nem biztos, hogy zsidónak vallották magukat.¹⁷ A Föderáció kimutatása szerint 2002-ben országos szinten valamivel kevesebb, mint 11 ezer hitközségi tag volt, amelynek 71 százaléka rendelkezett zsidó gyökerekkel.¹⁸

Újraformálódó identitás. A kommunista hatalom bukásával, ahogy a régió többi államaiban is, lehetőség nyílt arra, hogy a még megmaradt zsidó közösségek önmagukra találjanak és létrehozzák az etnikai csoportidentitás újraélesztéséhez illetve megteremtéséhez szükséges szervezeti kereteket. A diaszpórára jellemzően a zsidó kulturális újjáéledés, az ebbe való bekapcsolódás és az ennek meghatározó hátteret biztosító történetírás mára már nem kizárólag zsidó részvétellel történik. Ez figyelhető meg az 1989 utáni Romániában is, ahol sok esetben nem zsidó identitású és eredetű egyének vesznek aktívan részt a közösségi, illetve a zsidó kulturális élet alakításában. Az sem elhanyagolandó, hogy amíg 1989-re, és az azt követő néhány évben a zsidó lét vállalása és a hagyományokhoz való ragaszkodás az idős generációra volt jellemző, addig mára egyre több fiatal sikerült bevonni a közösségi életbe.

A régió kommunista rendszereitől függően, a különböző zsidó közösségek eltérő módon éltek meg zsidóságukat, már amennyiben felvállalták azt. 1990 óta viszont mindannyiuk közös jellemzője, hogy szabadon választhatják meg öndefiníciójuk módját és minőségét. Az ezt befolyásoló tényezők pedig már nem a politikai rendszerek, hanem az integráló társadalom és állam, valamint a világ zsidósága és Izrael részéről érkező impulzusok.¹⁹

A rendszerváltozás utáni közép-kelet-európai országokban egy újraformálódó zsidó identitásnak lehetünk tanúi. Ennek alapját a holokausztot túlélő generáció és e szörnyű eseménnyel már csak súlyos és kényszerű örökségként szembenéző fiatalok világszemlélete képezi. A holokausztot követően a Romániában maradt zsidóság egy része teljesen elfordult a vallástól és

¹⁶ Gyurgyík László – Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2003. 200–201.

¹⁷ A Halacha törvényei szerint az minősül zsidónak, aki zsidó anyától született, vagy a Halacha által meghatározott szabályokat követve tért át izraelitának. Ezzel szemben a népszámlálások bevallás alapján sorolják be a megkérdőjelezetteket.

¹⁸ *Calendar – Luate pe anul 5764 (2003–2004)*. Federația Comunităților Evreiești din România: București, 2003. 134.

¹⁹ Gitelman: *Reconstructing Jewish Communities...* 35.

nyitottá vált a „nemzetmentes-nemzetsemleges szocialista és kommunista eszmékre. Annál is inkább, mert így számos, hovatartozási tudatában megzavart ember új menedékre talált.”²⁰ A szilárd identitás nélküli, új mítoszokra fegékony generáció²¹ visszatalálása zsidóságához általában a hitközségi életbe való bekapcsolódás révén történt meg. A hitközségi és zsidó közösségi életben való részvétel viszont nem járt együtt a vallásossághoz, a vallásos hithez való viszonyulás változásával. A judaizmus, mint kulturális örökség és zsidó múlt, nem pedig mint Istennel való kapcsolat, a Teremtőhöz való viszony vált a közösségi élmény részévé. Az 1990 után hitközségi taggá váló és aktív szerepet vállaló idős réteg egy része ma is vállalja kommunista múltját és kisebb-nagyobb mértékben azonosul is vele. A judaizmust hagyományápolásként fogják fel. A fiataloknak továbbadott zsidó tudat éppen ezért – és a karizmatikus vallási vezetők teljes hiánya miatt²² – egyre inkább világi formát ölt.

A közösségi élet keretei. A modern zsidó identitás már nem vallási közösségre, hanem etnikai összetartozásra épít.²³ Ennek legfőbb jele az, hogy – még a nagyobb létszámú romániai zsidó közösségekben is – a vallási szertartások visszahúzódtak az imaházak falai közé. Bukarest és néhány város kivételével a zsinagógákat csak nagyobb ünnepek, vagy megemlékezések alkalmával nyitják meg. Szombatonként sok esetben még a minjához szükséges számú férfi sem gyűlik össze. Hogy mégis a hitközségek maradtak a legfőbb szervezőerők, annak történelmi okai vannak. Mindvégig ők biztosították a közösségi életben a folytonosságot és az állammal való kapcsolattartást. A diktatúra évtizedei alatt pedig ők voltak a belső, szociális feladatokat ellátó intézmények fenntartói és a *Joint*-támogatások elosztói. Emellett pedig a zsidó hagyományápolást is felvállalták. A romániai hitközségek mind a mai napig megőrizték ezt a fajta arculatukat és vallási intézményi jellegük egyre inkább az elvilágiasodás felé tart.

Az elmúlt 15 évben a romániai zsidó életvilág alakítása elsősorban a 32 működő hitközségre és az őket tömörítő bukaresti központú Romániai Zsidó Hitközségek Föderációjára (*Federația Comunităților Evreiești din România*), valamint a mellette működő szervezetekre hárult. Az is igaz, hogy minden nagyobb kezdeményezés és rendezvény Bukarestből indul ki, aminek az az egy-

²⁰ Borsi-Kálmán Béla: *Polgárosodott nemes avagy (meg)nemesedett polgár. Írások a „nemesi polgárisodás” témaköréből.* Jelenkor Kiadó: Pécs, 2002. 189.

²¹ Uo. 190.

²² A romániai zsidó közösség már rabbit sem tud „kitermelni” soraiból. A jelenlegi országos főrabbi, Menachem Hacoen, izraeli származású, a román nyelvet pedig nem beszéli. Az egyetlen erdélyi rabbi, Neumann Ernő (Temesvár) 2004 áprilisában hunyt el.

²³ Gitelman: *Reconstructing Jewish Communities...* 36.

szerű magyarázata, hogy ott vannak meg hozzá a kellő feltételek. A fővárosban él jelenleg az ország zsidóságának fele, ami a népszámlálási adatok szerint 2400 (mint nemzetiség), a hitközségi szervezet szerint viszont 4200 lélek (mint hitközségi tag).²⁴ A legnagyobb zsidó közösségek is, mint a galaci, bákói, temesvári, nagyváradi, marosvásárhelyi, vagy a kolozsvári csupán 300–600 főre rúgnak,²⁵ a legkisebbek pedig csak néhány tagból állnak. Ezek külső segítség nélkül még az önfenntartáshoz szükséges anyagiakat sem tudják előteremteni. A kormány és a külföldi zsidó szervezetek által juttatott pénzeket a Föderáció osztja le a vidéki hitközségeknek, amelyek így viszonylag jól működő intézményrendszert képesek fenntartani.

Szinte minden nagyobb közösség rendelkezik kóser étteremmel, könyvtárral, Aradon, Temesváron és Bukarestben pedig idősek otthona is működik. Az ország különböző nyaralótelepein a Föderáció kedvezményes üdülést biztosít a nyugdíjas korúak számára. A borszéki nyaralótelep például nemcsak a romániai, hanem a külföldi zsidó turisták körében is igen népszerű, már csak azért is, mert itt működik az ország üdülői közül egyedül rituális fürdő (mikvé).

Hitközségi adatok szerint országszerte mintegy 4700 személynek juttat anyagi segítséget a Föderáció és a Joint, ezeknek 74 százaléka kisnyugdíjas. Ezen kívül körülbelül 1600 személynek biztosítanak téli és pészachi készpénzsegélyt, ingyenes étkezést, élelmiszer- és ruhacsomagokat. Jelenleg, a *Project Vision for Romania* program keretében 28 vidéki orvosi rendelőben és több bukaresti klinikán részesülhetnek térítésmentes orvosi ellátásban a hitközségi nyilvántartásban szereplő rászorulóknak.²⁶

A zsinagógák restaurálására és a temetők fenntartására a Föderáció külön programot dolgozott ki. 1995-ben hozták létre a Zsidó Örökségmegőrző Bizottságot (*Comisia pentru Conservarea Patrimoniului Evreiesc*) azzal a céllal, hogy az ország területén levő zsinagógákat, imaházakat számba vegyék és felújítsák.²⁷ 1996–2002 között a Föderáció 470 ezer USD-t költött zsinagógák feljavítására (Brassó, Marosvásárhely, Máramarossziget, Rádăuți, Gyulafehérvár, Tecuci) és 175 ezret temetők rendberakására (Arad, Medgyes, Tulcea, Botosani, Beszterce, Gura Humorului). A költségeket minisztériumi és *Joint*-támo-

²⁴ Gyurgyík – Sebők: *Népszámlálási körkép...* 201. Vö. *Calendar – Luah...* 136.

²⁵ A Föderáció adatai szerint a kilencvenes években Bukarestben 5300, Temesváron 710, Nagyváradon 570, Jászvásáron 540, Kolozsváron 512, Aradon 370, Bakóban 360, Brassóban 280, Marosvásárhelyen 260 és Galacon 252 hitközségi tag élt. http://www.romanianjewish.org/roffedrom_01.html.

²⁶ *Calendar – Luah...* 134.

²⁷ *Realitatea Evreiască* (RE) 1996. július 16–augusztus 15. 32–33.

atásokból, valamint magánadakozásokból fedezték.²⁸ Sok esetben a kihasználatlanul álló zsinagógákat, hitközségi tulajdonban levő épületeket bérbe adták, kizárólag kulturális célokra. (Temesvár, Dicsőszentmárton, Nagyvárad, Kolozsvár, Szatmárnémeti, stb.)²⁹ Kolozsváron például a volt Poale Cedek imaházát (zsidó iparosok temploma a két világháború között) a Tranzit Alapítvány bérlé és a város egyik legismertebb kulturális központjaként működik. A Szabók utcai volt ortodox zsinagóga épületét pedig a Babeş-Bolyai Tudományegyetem vásárolta meg és ide költöztette a Történelem-Filozófia Karon belül működő Zsidó Tanulmányok Tanszékét. A föderáció temető-felújítási programjával párhuzamosan az 1990-ben létrejött kolozsvári *Moshe Carmilly* Zsidótörténelmi Intézet a Tel-Avivi Egyetem Diaszpóra Kutatási Központjával közösen elkezdte a mintegy 500 erdélyi zsidó temető felmérését is.³⁰

Generációk. A zsidó kultúra és hagyományok megőrzésére fordított erőfeszítések megtérülni látszanak. Egyre több zsidó származású fiatal sikerül bevonni a közösségi életbe. A vallási ünnepek (pl. Purim, Hanuka) megszervezésében és lebonyolításában jelentős részt vállalnak a Zsidó Ifjúsági Szervezet (*Organizația Tineretului Evreiesc din România*) tagjai is. Az is igaz viszont, hogy ezek az eredmények igencsak ellentmondásosak. Ha arra gondolunk, hogy egy előregedő közösségről van szó és a halálozások száma messze meghaladja a születéseket, a vegyes házasságok aránya pedig 70–80 százalék körül mozog, akkor legalábbis a vidéki zsidóság előtt nem áll fényes jövő.³¹ Az Ifjúsági Szervezet is csak 1998-ban, tehát a rendszerváltás után kilenc évvel jött létre, és néhány helyi csoportjától eltekintve szinte csak nevében létezik. 2002-ig 13 fiókot létesített országsszerte, ezeknek egy része viszont „egy-két személyes”, a fenntartott klubhelyiségek és infrastruktúrák (számítógépek, multimédia tár, stb.) pedig jórészt kihasználatlanul állnak. Ezen a Föderáció úgy próbál segíteni, hogy táborozásokat, vezetőképző szemináriumokat rendez a zsidó fiatalok számára, akik később bekapcsolódhatnak a szervezet munkájába. A zsidó kultúrával, hagyományokkal való megismerkedést célozzák a Föderáció Oktatási Központja által 5–13 éves fiatalok számára szervezett táborok.

²⁸ RE 2002. szeptember [sic!] 170–171.

²⁹ Uo.

³⁰ Gyémánt, Ladislau: The „Dr. Moshe Carmilly” Institute for Hebrew and Jewish History 1993–1994. *Studia Judaica* 1994. 194.

³¹ Jelenleg a 60 év felettiak a hitközségi tagok mintegy felét teszik ki. A kilencvenes években, Bukarestben a 3500 hatvan évnél idősebb hitközségi taggal szemben alig volt 530 16–35 év közötti személy, Temesváron pedig 330:130 volt ez az arány. Ugyanez jellemző a többi vidéki közösségre is. http://www.romanianjewish.org/roffedrom_01.html.

Az utánpótlás, a zsidó életvilág fenntartásának és továbbvitelének kényes pontja a kivándorlás kérdése. A romániai diaszpóra túlélésért folytatott küzdelme és Izrael alijázást serkentő politikája között ellentét feszül. Jelzésértékű, hogy 2002 áprilisában, a Temesváron megtartott Tnuat Alija Klub konferenciáján mintegy kétszáz romániai zsidó fiatal vett részt.³² (Jelenleg a 15–35 év közötti romániai zsidó fiatalok száma 1000 körül mozog.) A konferencia programja a kivándorlási lehetőségek és az aktuális izraeli viszonyok ismertetése volt. A 2002-ben létrejött Cionista Egyesület ugyancsak az alijázás gondolatának népszerűsítését tűzte ki céljául.

A kommunista időszak alatt szocializálódott, ma 40–50 éves generációt próbálta meg visszanyerni a zsidóságnak a Föderáció azzal, hogy Bukarestben és a nagyobb vidéki központokban klubokat létesített számukra. Jelenleg országszerte mintegy 18 középkorúak klubja működik, tevékenységük pedig heti összejövetelekből, zsidó tematikájú előadások szervezéséből áll.³³ A közösségi életbe való bevonásuk már csak azért is lényeges, mert közülük kerülnek majd ki a jövődöbéli hitközségi és zsidó közéleti vezetők.

Zsidó kultúra és nevelés. Az identitás megőrzése terén évtizedek óta fontos szerepet töltenek be a Talmud-Tóra kórusok, a Zsidó Színház és a *Realitatea Evreiască* (Zsidó Valóság. Korábban *Revista Cultului Mosaic*) című kéthetenteként megjelenő, román nyelven szerkesztett lap. Országszerte, a hitközségek mellett több kórus is működik. Tagjaik nagyobb része 35 év alatti fiatal. Sokan közülük nem csupán közösséget és az identitásukban való megerősítést, hanem az alijázásra való felkészülést látják benne:

„Keresik a saját identitásukat. Nagyon sokan keresik. És sokan úgy érzik, hogy ezen keresztül közel kerülhetnek a zsidósághoz. Mások ki akarnak vándorolni, és mielőtt elmennének Izraelbe, azelőtt ide jönnek megismerkedni a kultúrával, részt venni benne és aztán ugródeszkaként használna ezt, távoznak.”³⁴

A kórusmozgalom főleg a fiatal generációhoz próbál eljutni, ugyanúgy, ahogy a *Realitatea Evreiască* is létrehozta saját, fiataloknak szóló mellékletét, amit az Ifjúsági Szervezet tagjai szerkesztenek.

A forradalom, illetve Moses Rosen főrabbi halála után a *Realitatea Evreiască* érezhető minőségi javulást mutat, és bizonyos értelemben a hangneme is megváltozott. Amíg a korábbi időszakban a holokauszt témája csak a hivata-

³² RE 2002. április 16. – május 15. 162–163.

³³ *Calendar – Luah...* 24.

³⁴ Halmos Katalin (Kolozsvár, 1950) szóbeli közlése. (Kolozsvár, 2004. szeptember 13.) A beszélgetés hanganyaga a szerző tulajdonában.

los román történetiszemléletnek megfelelően jelenhetett meg a lapban (értsd ez alatt az észak-erdélyi deportálások kihangsúlyozását), addig a kilencvenes évek közepétől egyre több írás szól az Antonescu-rezsim bűneiről és a transznyisztriai deportálásokról. Egyre gyakrabban foglalkozik az utóbbi időben megerősödő romániai antiszemitizmus kérdésével is.³⁵

A *Realitatea Evreiasă* jelenleg az egyetlen rendszeresen megjelenő romániai zsidó lap, mellette viszont létezik jó néhány időszaki kiadvány is. 1995-től saját lapot ad ki például a kolozsvári székhelyű Memento Buchenwald Egyesület, melynek alapító tagjai között ott találjuk többek között Kallós Miklós és Gáll Ernő filozófusokat is. A lap főleg deportáltak visszaemlékezéseit, velük készült interjúkat, illetve holokauszttal kapcsolatos írásokat közöl.

1990 óta működik Bukarestben a Föderáció Hasefer nevű könyvkiadója, melynek kiadványai mára elérték a néhány százat. Elsősorban a zsidó kultúra romániai népszerűsítése és terjesztése a céljuk, viszont kiadványaik jelentős részét az egyetemi oktatásban is használják. Kínálatuk a történelemtudománytól a zsidó szépirodalomig, judaikáig és különböző szótárakig, lexikonokig terjed. Munkájukhoz a *Jointtól* kapnak támogatást és ennek köszönhetően könyveiket jóval az önköltségi ár alatt tudják értékesíteni. A Föderáció saját internetes honlappal is rendelkezik (www.romanianjewish.com).

Bukarestben működik Románia egyetlen zsidó óvodája és iskolája, amely az Európa-szerte jelenlevő Lauder zsidó oktatási hálózatba tartozik. Tanrendjükben kiemelt szerepet kap a zsidó hagyományok, a héber- és idegen nyelvek oktatása.

Kolozsvár zsidósága. Amint már hangsúlyoztam, az erdélyi zsidó közösségek számos téren különböznek regáti társaiktól, ami jórészt az eltérő történelmi fejlődésnek tudható be. Habár a két világháború között és a kommunista időszakban jelentős mértékben oldódtak a nyelvi és kulturális különbségek az ország zsidóságán belül, még máig sem tűntek el teljesen. Ezt a típusú különállóságot, de ugyanakkor a fokozatos átalakulást, a román zsidóságba való felszívódást tükrözik a kolozsvári zsidó közösségben végbemenő folyamatok.

1930-ban 13 500, 1941-ben pedig 16 700 izraelita élt a városban³⁶, amelynek nagy része, függetlenül attól, hogy milyen nemzetiségűnek vallotta magát

³⁵ Az 1989 utáni romániai antiszemitizmusra lásd: Braham, Randolph L.: *Romanian Nationalists and the Holocaust: The Drive to Refurbish the Past. Jewish Studies at the Central European University I*, Budapest, 2000, 11–26.; Shafir, Michael: *Anti-Semitism in the Postcommunist Era*. In: Braham: *The Tragedy...* 333–386.

³⁶ Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája IV. Fehér, Beszterce–Naszód és Kolozs megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között*. Teleki László Alapítvány–Pro Print Könyvkiadó: Budapest–Csíkszereda, 2001. 667.

(magyar, zsidó) és mi volt az anyanyelve (magyar, jiddis, stb.), magyar nyelven beszélt és magyar kulturális háttérrel rendelkezett. 1992-re 344, 2002-re pedig 223-ra apadt Kolozsvár zsidó lakossága.³⁷ Ennél valamivel nagyobb számértékeket kapunk, ha a hitközségi tagok számát vesszük alapul (512, illetve 350).³⁸

1945 után mélyreható változások mentek végbe a város zsidó közösségének összetételében (belső népeségmozgás, kivándorlás), melyek azt eredményezték, hogy a magyart fokozatosan egy vegyes, magyar-román zsidó életvilág váltotta fel. Hozzájárultak ehhez a holokauszt miatti általános kiábrándulás a magyarosodás sikerességéből és a román társadalomba történő integráció nyújtotta lehetőségek is. A kettős identitás (magyar zsidó) vállalása szinte teljes mértékben lehetetlenné vált.³⁹ Az önmeghatározási problémákra a magyar zsidó identitás feladásán keresztül több megoldás is kínálkozott: felszívódni a „demokratikus néptömegekbe”, orientálódni a románság felé, alijázni, vagy más, Izraelen kívüli országba kivándorolni.⁴⁰

Természetesen történtek próbálkozások a traumák feldolgozására és a kettős identitás továbbvitelére is. Halmos Katalin zenetanárnő, a kolozsvári zsidó hitközség mellett működő kórus vezetője zsidó és magyar kötődését egyaránt fontosnak tartja:

„Én úgy nevelkedtem fel, hogy erről otthon alig volt szó. Tehát tudtam, hogy a szüleim zsidó származásúak, de a magyar kultúrához kötődtem kiskorom óta. És akkor, tulajdonképpen mind a mai napig sokkal többet tudok Kodályról, Bartókról és a magyar népdalról, mint erről a zenei anyagról. (A kórusnak betanított zsidó énekekre gondol. – G. A.) Tehát, én ezt felnőttként és lassan tanultam meg. Úgyhogy, én úgy érzem, hogy az ember lehet kettős identitású. Lehet tehát, hogy ide is tartozom és oda is, de nem könnyű. Időnként nagyon nem könnyű. (...) Itt is otthon érzem magam, de ott is, és aki valamelyiket el akarja tőlem venni, azzal már nem is tárgyalok egyáltalán tovább.”⁴¹

A vallásosság mára egyáltalán nem jellemző a kolozsvári zsidó közösségre. A hitéletet továbbvivő személyek is, az ország többi közösségéhez hasonlóan, inkább kulturális örökségként tekintenek a judaizmusra és gyermekeiknek is így örököltik át. Az esetek többségében a szülők holokauszt élménye, és

³⁷ Gyurgyík – Sebők: *Népszámlálási körkép...* 200–201.

³⁸ Az 1990-es években, az 512 hitközségi tag kormegoszlása a következő volt: 15 éves alatt 46, 16–35 év között 73, 36–60 között 158 és 60 felett 235 személy. http://www.romanianjewish.org/roffedrom_01.html.

³⁹ Tibori Szabó Zoltán: Az erdélyi zsidó közösség sorsa a második világháborút követő időszakban (1945–1948) II. *Korunk* 2004. 9. 85.

⁴⁰ Uo. 86.

⁴¹ Halmos Katalin (Kolozsvár, 1950).

kevésbé a kultúra, vagy a vallás az, ami meghatározza a zsidó identitás, a zsidó múlt továbbadását:

„Két fiam van. Ötven év körüliek. Egyik sincs körülmetélve. Én nem voltam, vagyis nem is vagyok vallásos. Nem tudnak jóformán semmit a zsidó vallásról, amit gyakran a szememre hánynak. (...) De olyan nincs, hogy ne zsidónak vallják magukat! Olvastak mindent, ami a holokausztról szól, s ami a kezük ügyébe került. Van egy zsidó identitástudatuk, anélkül, hogy tudnának valamit a zsidó vallásról.”⁴²

Lényeges, hogy azok a személyek, akik hitközségi tagok, és valamilyen formában részt vesznek a közösségi életben, szinte kivétel nélkül zsidónak vallják magukat, még akkor is, ha nem vallásosak.

Müller Béla, kolozsvári hitközségi elöljáró mindezt a következő módon éli meg:

„1944 után én nem hagytam el a vallásomat, de nem is voltam templomjáró, vallásos ember. (...) Most, nyugdíjas koromban kezdtem templomba járni. Jelenleg pedig a kolozsvári zsidó hitközség keretén belül tevékenykedek, vezetőségi tag vagyok. Én foglalkozom a vallási problémákkal. A hivatalos címem consilier cu probleme de cult (vallási ügyekkel foglalkozó tanácsos – G.A.) A hitközséghez úgy kerültem, hogy 1989 után szükség volt olyan emberre, aki ismeri a vallási előírásokat. Mivel tudták, hogy én vallásos nevelésben részesültem, megkértek, kapcsolódjak be a hitközség munkájába. Meg kell mondjam, nem azért járok templomba, mert vallásos vagyok, hanem azért, mert a zsidó nép az egyedüli földkerekségen, amelyiknek a történelme szigorúan hozzá van kötve a valláshoz. Tehát számomra elmenni a templomba, az azt jelenti, hogy ápolom a zsidó tradíciót. És általában ez a helyzet a többi kolozsvári zsidóval is.”⁴³

Ugyanezt erősíti meg Kallós Miklós filozófus, volt kolozsvári hitközségi elnök is:

„Én gyerekkoromban, serdülőkoromban nagyon vallásos környezetben éltem. (...) Jól ismerem a zsidó vallási életet. A deportálástól kezdve vallástalan lettem. Egyrészt érzelmi okokból, másrészt kapcsolatba kerültem a kommunista mozgalommal, a marxista ideológiával. Intellektuális síkon ez vezetett a szabad gondolkodáshoz és a mai napig is az vagyok. De ugyanakkor soha nem tagadtam meg a zsidóságot, valamilyen kapcsolatom mindig volt a zsidó hitközséggel és 1997-ben megválasztottak a zsidó hitközség elnökének. Akkor,

⁴² Kallós Miklós (Nagyvárad, 1926) szóbeli közlése. (Kolozsvár, 2004. július 28.) A beszélgetés hanganyaga a szerző tulajdonában.

⁴³ Gidó Attila: Életút interjú Müller Béla (Kolozsvár, 1922) hitközségi elöljáróval. www.centropa.webgarden.editor.ivy.hu.

hogy úgy mondjam, – idézőjelben – székfoglaló beszédemben egyik bekezdés az volt, hogy mindenki tudja, hogy nem vagyok vallásos, tehát nem fogok színházat játszani, hogy most hitetlen vallásos leszek. De ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a vallás a legfőbb tényező, amely a zsidóság történelmi megmaradásához hozzájárult, és mint hitközségi elnök mindent el fogok követni, hogy amennyire lehet, ez a hitélet, vallásos élet, legyen. Sőt, mivel kiöregedtek ezek a vallási rituáléhoz értő emberek, én vállaltam és most is csinálom, miután már nem vagyok elnök. Szombatonként előimádkozom a templomban, megcsinálom, amit kell, a tórából olvasok anélkül, hogy hívő lennék.”⁴⁴

A magyar, illetve román identitású zsidó egyének többsége teljesen kimarad, önmagát zárja ki a zsidó közösségből.

A második világháború után Kolozsvárra beköltözött román zsidó családok felnövő gyermekei közül természetesen csak igen kevesen sajátították el a magyar nyelvet, ezzel párhuzamosan a magyar kulturális családi háttérrel rendelkezők körében pedig egyre gyakoribbá vált az „elrománosodás”. A jelenség főként az 1980-as évektől mutatkozott meg, és az 1990 után beinduló ifjúsági szervezkedés ezt csak fokozta: Az Ifjúsági Szervezet kolozsvári csoportján belül és a különböző közösségi foglalkozásokon a társalgás nyelve a román. Országos kiterjedésű, működő szervezeti élete tulajdonképpen csak a fiatalokat magába tömörítő szervezetnek van, és valószínűleg ez az egyetlen olyan eszköz, amin keresztül programszerűen lehet látványos eredményeket elérni az ország zsidóságának egységesítése terén (táboroztatások, vezetőképző konferenciák, kórustalálkozók, stb.). Természetesen mindehhez hozzájárul az iskolai, és nem utolsósorban a lakókörnyezeti háttér is.

Zsidó tanulmányok (Jewish Studies). A zsidó történelem középiskolai és egyetemi oktatásba való beemelésével valamint kutatóintézetek létesítésével Romániában is beindult egy olyan folyamat, ami a keresztény népesség felé való nyitást, az előítéletek tompítását szolgálja. Itt elsősorban négy nagyobb központról érdemes említést tenni.

A rendszerváltás utáni Romániában elsőként, 1990 októberében jött létre Kolozsváron egy zsidóságkutató intézet, amely a város két világháború közötti neológ főrabbijának (Weinberger Mózes/Moshe Carmilly-Weinberger) nevét viseli. Az intézet a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Történelem-Filozófia Karának keretén belül működik, megfogalmazott célja pedig „a romániai zsidó történelem tanulmányozása és az ország életében betöltött

⁴⁴ Kallós Miklós (Nagyvárad, 1926).

jelentőségének ismertetése.”⁴⁵ Az intézet tulajdonképpen a kommunista rendszer miatt kényszerzünet alatt lévő zsidó kutatást és oktatást próbálta újraindítani és megszervezni, viszonylagos sikerrel. 1991 óta éves rendszerességgel rendeznek nemzetközi konferenciákat, melyek anyagait az ugyancsak ekkortól megjelenő *Studia Judaica* évkönyvükben közlik. Az intézmény munkája tulajdonképpen két síkon (oktatási és kutatási) folyik. A kutatási program keretén belül még a kilencvenes évek elején beindították a romániai levéltárakban és könyvtárakban fellelhető erdélyi zsidó vonatkozású anyagok számbavételét és mikrofilmzését, valamint az erdélyi zsidó temetők feltérképezését. 2001-ig mintegy 200 temetőt mértek fel és fényképeztek le. Emellett bekapcsolódtak a már az 1980-as évek közepétől folyó zsidó forráskiadásba is, *Bibliotheca Judaica* címen megjelenő könyvsorozatukban pedig már több, erdélyi vonatkozású munkát jelentettek meg.

Oktatási programjuk az intézmény keretén belül, az egyetemi diákságnak szervezett különböző, zsidó vonatkozású tárgyak oktatásával indult (héber nyelv, zsidó történelem, irodalom, kultúra) és meglehetősen nagy népszerűségnek örvendett. Míg az 1993/94-es tanévben 160 kolozsvári egyetemi hallgató vett részt a meghirdetett programokban, addig ez a szám 1997/98-ban 450 főre emelkedett.⁴⁶ 1998-tól az egyetem keretén belül Zsidó Tanulmányok magiszteri, majd 2001-től egyetemi fokú képzés indult be, emellett pedig egyre bővülő könyvtárat is működtetnek.

1999 januárjában a román közoktatásügyi miniszter elrendelte, hogy az elemi és középiskolákban külön történelemórákat kell szólni a holokauszt oktatására. Az erdélyi történelemtanárok erre való felkészítését is az Intézet végzi.

Kolozsváron kívül még a krajovai (1997), a bukaresti (1998) és a jászvásári (2003) egyetemek mellett jöttek létre zsidóságtudományi intézetek, hasonló megfogalmazott célkitűzésekkel és kiadványokkal (*Studia Hebraica/Bukarest, Studia et Acta Historiae Judaeorum Romaniae/Jászvásár*). Ugyancsak zsidókutatással foglalkozik a bukaresti hitközségi szövetség által működtetett Romániai Zsidó Történelemtudató Központ is.

A hivatalos, vagy oktatási intézmények mellett több romániai, vagy az országban kirendeltséget fenntartó szervezet, alapítvány szakosodott zsidó életút-interjúk készítésére és zsidó tárgyú írásos emlékek, dokumentumok gyűjtésére. Jelentős eredményeket ért el ilyen téren a temesvári Smaranda Vultur

⁴⁵ Gyémánt, Ladislau: The „Dr. Moshe Carmilly” Institute for Hebrew and Jewish History. *Studia Judaica* 1991. 7.

⁴⁶ Uő.: The Activity of the „Dr. Moshe Carmilly” Institute for Hebrew and Jewish History in the Academic Year 1997–1998. *Studia Judaica* 1998. 218.

által vezetett csoport,⁴⁷ és a bécsi székhelyű Centropa Zsidó Családtörténeti Központ, mely a *Közép- és Kelet-Európai Zsidóság Történetének Élő Archívuma* elnevezéssel készít egy olyan adatbázist, amely főleg régi családi fényképeken és hozzájuk tartozó történeteken alapul. A Centropa égisze alatt 10–15 interjúzó közreműködésével jelenleg hat romániai nagyvárosban folyik munka (Marosvásárhely, Brassó, Kolozsvár, Temesvár, Arad, Bukarest) és további három települést készülnek bevonni az adatgyűjtésbe (Máramarosziget, Szatmárnémeti, Krajova).

Antisemitizmus és a román közélet. A romániai zsidó életvilágot közvetlenül érintő probléma az antisemitizmus kérdése. A proletár internacionalizmus megszavával lefojtott, illetve lepezett kelet-európai antisemitizmus és nacionalizmus 1989 utáni felszínre törése a társadalmi problémákkal küszködő Romániára is jellemző. A szakkönyvek és tankönyvek által „tisztára mosott”, mitizált román történelmen felnőtt nemzedékek és az ezt művelő írástudók kilencvenes évekbeli kényszerű szembesülése a holokauszt eseményeivel, illetve Antonescu marsall szerepével a romániai zsidóság elpusztításában, sokkoló erővel hatott. A korábbi állásponthoz ragaszkodó ún. negacionisták (holokauszt-tagadók), továbbra is azon a nézeten állnak, hogy Romániában nem folyt szisztematikus zsidóirtás, vagy, ha folyt is, túlbecsült az áldozatok száma. Ezt az álláspontot képviseli Gheorghe Buzatu sokat idézett és olvasott történész, professzor is. Mellesleg, Buzatu a szélsőséges Nagy-Románia Párt színeiben tagja a román szenátusnak és a Ion Antonescu Marsall Szövetség (*Liga Marelşalului Ion Antonescu*) elnöke. Mint az Antonescu-kultusz töretlen harcosa, több, a marsallnak emléket állító könyv, és műemlék kezdeményezője is.⁴⁸

Az 1989 utáni években mintegy 28 aktív tevékenységet folytató neonáci szervezet, csoport működött Romániában, amelyek főleg a fiatalabb korosztályt próbálták megszólítani.⁴⁹ Szimpatizánsaik között számos, a nyilvánosság előtt nézeteiket nem vállaló értelmiségit is találni. Az sem mellékes, hogy mind a mai napig a városok újságos standjai szabadon árusítják a legionárius kiadványokat. Sok esetben az írott és az elektronikus média egy-egy szereplője sem határolódik el kellő mértékben a jelenségtől. Többek között ez volt az oka az OTV tévéársaság műsorszórási joga felfüggesztésének is. (A tévéadó

⁴⁷ Ennek a munkának az eredményeként született a Vultur, Smaranda (szerk.): *Memoria salvată. Evreii din Banat, ieri şi azi*. Polirom: Iaşi, 2002.

⁴⁸ Florian, Alexandru: *Antisemitismul în România şi Ordonanţa de Urgenţă nr. 31/2002*. <http://www.goethe.de/ms/buk/archiv/material/florian.doc>.

⁴⁹ Lazar, Ozy – Florian, Alexandru: *Antisemitism în România – Raport 2002*. http://www.romanianjewish.org/en/antisemitism_in_romania_02.html.

2002-ben több olyan műsort sugárzott, amelyben antiszemita, vagy idegenyűlölő, uszító kijelentések hangzottak el.)

Elgondolkodtató a Nyílt Társadalomért Alapítvány 2000 novemberében végzett felméréseinek eredménye is, amely szerint a megkérdezettek 35 százaléka nyilatkozott úgy, hogy zavarná, ha zsidó szomszédja volna.⁵⁰ Egy két évvel később készült vizsgálat pedig azt mutatta ki, hogy a válaszolók többsége úgy gondolja, a zsidók jobban élnek az országban, mint ők, és az ország gazdasági helyzetét úgy lehetne a legkönnyebben helyreállítani, ha alkalmaznák a zsidó üzletember modelljét.⁵¹

Egy 2002-es, antiszemitizmusról készült jelentés, mindamellett, hogy nem tekinti az országot antiszemitának, aggasztónak tartja a zsidó népesség arányszámához képest túlzott mértékben jelenlevő kérdést a romániai közéletben.⁵² Ugyanakkor hiányolja a politikai elit, és mindenekelőtt a jelenlegi kormány nyílt állásfoglalását. Az utóbbi néhány évben hozott rendeletek és elhangzott hivatalos nyilatkozatok mozgatórugóiként a nyugati elvárásokhoz való simulást és az aktuális érdekek mentén való politizálást jelöli meg. Ennek-, és a közelgő NATO-tagságnak számlájára írja azt is, hogy Adrian Năstase kormányfő 2001-es amerikai látogatása során zsidó közösségeket keresett fel. A következő évben az antiszemitizmust és a xenofóbiát társadalmi jelenségként, illetve büntetendő cselekményként meghatározó sürgősségi kormányrendelet elfogadására került sor.⁵³ Ezzel teljesen ellentétes szellemű a román Tájékoztatásiügyi Minisztérium 2003 júniusában kiadott közleménye, amely szerint 1940–45 között Romániában nem volt holokauszt. A kijelentés annak kapcsán hangzott el, hogy a román kormány engedélyezte a washingtoni Holokauszt Múzeum számára a romániai levéltárak második világháborús dokumentumainak a tanulmányozását. Mondani sem kell, hogy a kijelentés közfelháborodást váltott ki, úgy az országban, mint külföldön.

Viszonylag új jelenség a román közéletben, de legfőképpen a szélsőséges politikai alakulatok házatáján az antiszemita és xenofób diskurzus átalakulása, háttérbe vonulása. Ennek eklatáns példája Corneliu Vadim Tudor és az általa vezetett Nagy-Románia Párt, amely 2003/4-ben eddigi politikájával teljesen ellenkező, viszont jó helyzetfelismerésről árulkodó lépésre szánta el magát. Vadim Tudor nyilvánosan követte meg a zsidó népet az általa vezetett párt és hasonlóvű lap antiszemita kirohanásai miatt, 2004 januárjában pedig, mintegy „megté-

⁵⁰ Florian: Antisemitismul în România...

⁵¹ Lazar – Florian: Antisemitism în România...

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

résének” igazolásául, Brassóban felavatta Jichak Rabin mellszobrát. A legnagyobb felháborodást kiváltó lépése mégis az izraeli Eyal Arad tüzetemberrel kötött, választási kampányának lebonyolításáról szóló megállapodása volt.

A romániai futball-világ szereplője, a *Steaua* futballklub tulajdonosa, George Becali személye és alakulata révén 2004-ben tovább bővült a szélsőséges pártok listája. Az Új Generáció Pártja diskurzusából már a kezdetektől hiányoznak az idegenellenes vagy antiszemita felhangok, viszont a választott név és módszereik, a két világháború közötti antiszemita Vasgárdára és ideológusaira emlékeztetnek.⁵⁴ A kolozsvári fiókszervezetük által kiadott lap címe – *Totul pentru Țară* (Mindent a Hazáért) – pedig megegyezik a Vasgárda által 1935-ben létrehozott politikai párt nevével. Nyugat-európai hasonmászó alakulatok mintájára, úgy Vadim Tudor, mint Becali pártja, egyre inkább a vallásosságra (ortodoxia), a lecsúszott rétegek felemelésére és erőt sugárzó, dinamikus fellépésre fektetik a hangsúlyt, nem kis népszerűsége téve szert ez által.

3. Újraformálódó közösségi perspektívák

Zvi Gitelman az újraformálódó zsidó közösségekről és zsidó identitásról szóló tanulmányában két csoportra osztja a régió zsidóságát: Az első csoportba sorolja Szerbia, Horvátország, Bosznia és Bulgária közösségeit, amelyek teljes egészében a pusztulás szélére jutottak. A második kategóriába a 80–100 ezres magyarországi és az 58–ezres, de életképes csehországi, lengyelországi és romániai zsidóságot számítja.⁵⁵ Románia esetében a kérdés csupán az, hogy meddig marad meg ez az életképesség. Itt ugyanis elmaradt az a mértékű újjáéledés, *revival*, amely például a magyarországi zsidóságot jellemezte.⁵⁶

Romániában inkább lehet a judaizmus megerősödéséről, mint újjáéledésről beszélni. A kommunizmus okozta károk, az asszimiláció és Izrael kivándorlást serkentő politikája mindenképpen gátló tényezőnek számítanak, és a beindult intézményesülés, a különböző programok sem változtatnak azon a tényen, hogy a zsidóság mint létforma, megélt identitás egyre inkább visszaszorul a szervezeti élet keretei közé, abból kilépve, a közéletben pedig teljesen másodlagossá válik. Jelenleg Romániában a zsidóságot inkább csak „művelik”, mintsem megélik (ez

⁵⁴ A Vasgárdára és az *új generációra*, mint a két világháború közötti szélsőjobb értelmiségi bázisára lásd: Ornea, Zigu: *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*. Editura Fundației Culturale Române: București, 1996. 72–88.

⁵⁵ Gitelman: *Reconstructing Jewish Communities...* 50.

⁵⁶ Papp Richárd: Magyar – zsidó revival? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében. http://www.akm.tti.hu/papp_richard_magyarzsido_revival.htm.

leginkább a 15 éve beindult és jelentős eredményeket felmutató *Jewish Studies* területén nyilvánul meg.), és ez a „művelés” – néhány erdélyi kivételt leszámítva – mára teljesen egynyelvűvé vált.

A Gáll Ernő által leírt magyar zsidó kettős identitás⁵⁷ egyre kisebb közösségre érvényes. Kérdés ugyanis, hogy a hitközségi/közösségi léttől távolmaradó és magyar (vagy román) identitású „zsidóság” származástudata milyen mértékben válik az önmeghatározás részévé? Az ország zsidó közösségére jellemző kulturális sokszínűség együtt tűnik el az idős generációval, amelyben viszont mindmáig él a regáti társaikkal szembeni másság tudata:

„Egy ilyen hangulat van is, hogy »ti, erdélyi zsidók inkább magyaroknak tartjátok magatokat, habár látjátok, hogy mit csináltak nektek a magyarok.« (...) Persze, hogy léteznek mentalitásbeli különbségek. Az erdélyi, bánáti mentalitás, ami rányomja a bélyegét a zsidó közösségekre és a zsidóságra is, más. Szóval, ha valamit megígértél, az erdélyinek az egy szent szó, azt be kell tartani, ha akarod, ha nem. A Dâmbovița partján nem mindig gondolkoznak így.”⁵⁸

Ezt tükrözi Kolozsvár, Nagyvárad, vagy Temesvár esete is, ahol a hitközségi irodák társalgási nyelve attól függően változik, hogy éppen kik vannak jelen. Az egymás között magyarul beszélő idős hitközségi előljárók román nyelven egyeztetik a középkorú titkárnóval a napi teendőket, az ifjúsági szervezet klubjában pedig már csak elvétve lehet magyar szót hallani. A bukaresti központ is kínosan ügyel arra, hogy az erdélyi hitközségek kapcsolata a magyarországiakkal minél lazább legyen. A debreceni hitközség által kezdeményezett magyar zsidó hitközségek találkozóján résztvevő romániai küldöttségben mindig van egy-két magyarul nem beszélő regáti küldött is.

A megélt romániai zsidó lét jövőjét öt fontosabb tényező alakítja: A lassú, de valószínűleg visszafordíthatatlan számbeli apadás; a regionális és nyelvi/kulturális különbségek elmosódása, eltűnése és ezzel együtt egy egységes romániai zsidó identitás kialakulása; a közösségi intézményrendszer működőképessége; a kulturális örökség továbbvitele és a keresztény társadalom felé közvetítő *Jewish Studies* művelése, valamint a többségi társadalom részéről érkező megnyilvánulások.

⁵⁷ Gáll Ernő: Kettős kisebbségben. *Korunk* 1991. 8. 957–969.

⁵⁸ Vasile Gruncea (Brassó, 1926) szóbeli közlése. (Kolozsvár, 2004. július 15.) A beszélgetés hanganyaga a szerző tulajdonában.

SILVIA SINGEROVÁ

A kassai zsidóság identitása 1989 után

E tanulmány azokkal a zsidó társadalmat érintő folyamatokkal foglalkozik, melyeket a csehszlovákiai kommunista rendszer 1989-es bukása váltott ki. Jóllehet a kassai zsidókra szorítókozó helyi kutatásról van szó, a vizsgált jelenségek a posztkommunista országok zsidó közösségei fejlődésének általános tendenciáira is utalnak.

A tanulmány alapját az *oral history* módszerével lefolytatott terepmunka adja: azok a kötetlen beszélgetések, amelyekre 2002-ben, Kassán került sor. A kutatás a személyes zsidó identitás fejlődésének folyamatát kívánta feltárni. Interjúalanyaim többségét a Rejtegetett Gyermek (*Hidden Child*) nevű társaság tagjai alkotják. Kiválasztásuk természetesen módszertanilag problematikus és bírálható. A kritériumokat úgy határoztam meg, hogy az interjúk min-tában minden nemzedék képviselve legyen.¹ Nem feledkezhetünk meg azonban arról sem, hogy az interjúalanyok nem az „objektív történelmet”, hanem saját élményeik valóságát adják vissza, azok minden – az emlékezetből vagy az öncenzúrából eredő – pontatlanságával. A terepkutatást – a téma feldolgozásához kiválasztott kortársakkal való beszélgetéseket – megfelelő formának tartom a vizsgált korszak tabuinak megérintése szempontjából is. Az *oral history* módszernek különleges jelentősége van a totalitárius és poszt-totalitárius társadalmak kvalitatív kutatásában, melynél nem rendelkezünk elegendő történeti forrással. A válaszadók személyes vallomásai segítenek e hézag kitöltésében. A hangsúly azonban az egyéni megélésen, a személyes tapasztalaton, a történelem szubjektív megélésén és a mikrotörténelmen van.² Érdeklődésem tárgya ezért nem a zsidó közösség mint olyan, hanem a jelenleg Kassán élő, zsidó származású személyek, tekintet nélkül születési helyükre.

¹ A tanulmányban számos idézetet teszek közzé a beszélgetésekből, ezért a névtelenség megőrzése miatt az idézet után zárójelben feltüntetem az interjúalanyok monogrammját, nemét és születési évét, pl.: (F. H., férfi, 1907).

² Az *oral history* módszer alkalmazását lásd: www.usd.cas.cz.

Az identitás a szlovákiai zsidóság jövőjének kulcskérdése. Az itteni zsidóság a történelmi-társadalmi tényezők hatására gyökeres átalakuláson ment keresztül. Identitását is folytonos fejlődésként, szélesebb összefüggéseiben kell megvizsgálnunk. A zsidó identitás fejlődésének elemzéséhez több olyan témakört választottam, amelyek azt elsődlegesen befolyásolják: így a zsidó közösséget, a családot, a holokausztot és a jelenlegi nem-zsidó környezetet. Az összegyűjtött anyag értelmezését két szempontból végzem el:

- belső szempontok – a viszonyok a hitközönségen belül és az egyének szubjektív nézőpontjai;
- külső szempontok – a történelmi és társadalmi események hatása a zsidó közösségre, és annak viszonyulása a többségi környezethez.

A zsidó közösség mint az identitás alakítója

Az 1989-es bársonyos forradalom a negyven évig tartó rendszer bukását eredményezte. A csehszlovák társadalom átalakulásának egy olyan időszaka érkezett el, amely új szakaszhoz vezetett a zsidó összetartozás tekintetében is. A zsidó hitközönségek számára eljött a megszakadt folytonosság helyreállításának ideje, csakúgy, mint ahogy az egyének is átmentek az önazonosságra ébredés folyamatán. A zsidó hitközönségek tevékenysége túlnőtt azokon a korlátokon, amelyek mindeddig a vallási szférába szorították, és kiterjedt az élet kulturális, társadalmi és egyéb területeire is. Ebben a részben a zsidó hitközönség forradalom utáni aktivitására összpontosítottok, amely mind a közösségen belülre, mind pedig kívülre, a többségi környezet felé irányult.

Az elbeszélők visszaemlékezései a kassai zsidó hitközönség forradalom utáni helyzetét mutatják be, amikor az elkezdte bővíteni tevékenységi körét. Az első lépést a hitközönség megnyílása jelentette minden zsidó előtt, elsősorban pedig azok számára – különösen a középső és a fiatalabb nemzedékből –, akik a kommunizmus alatt nem lehettek, vagy nem akartak a hitközönség tagjai lenni. Sokuknál az 1989-es év társadalmi eseményei indították el az önazonosságra ébredés folyamatát, és a környezethez való viszonyulás megváltozását. Ezzel kifelé és befelé is jelentősen megerősödött az együvé tartozás érzése a zsidó közösséggel:

„Az én kifelé való megnyilvánulásomban rendkívül nagy hatással volt rám dr. R. Ő. 1990-ben összehívott mindenkit, főleg a fiatalabb és a középső nemzedéket, és elkezdte, hogy csak mi gondoljuk azt, hogy rólunk nem tud senki. Szörnyen sok ember lejtött oda, és látom, hogy ki mindenki zsidó. Arról beszélt, hogy miért ne tudnánk ezt mi magunk is egymásról. Akkor

valami megmozdult bennem, de nem a vallás, hanem a közösség felé. Akkor beiratkoztunk a hitközség tagjai közé, és elkezdtük nagyon szépen ápolni az életet a hitközségben.” (E. B., nő, 1940)

A tagság iránti érdeklődés növekedése összefüggött a félelem csökkenésével is. A nagyobb érdeklődés másik oka arra vezethető vissza, hogy a hitközség kibővítette tevékenységének körét a kizárólagos vallási funkciók ellátásából a társadalmi és a kulturális szférába is. A hitközségbe való belépés „nem vallási” motivációja a közösség jelentőségére utal a személyes identitás fejlődésében. Ezt J. F. szavai is szemléltetik, aki összehasonlítja a tagsághoz való hozzáállását a forradalom előtt és után:

„Tudom, hogy volt zsidó hitközség, de nem jártam oda, nem érdekelt. Párszor voltunk Jóm Kippuron, 1988-ban vagy 1989-ben. Amikor egyetemisták voltunk, akkor néha a kóser étkezésébe jártunk enni. De különben egyáltalán nem érdekelt, mi folyik ott. De aztán a forradalom után, valamikor 1990 tavaszán, akkor telefonon keresztül adták tovább, hogy lesz valami gyűlés a hitközségben, így hát elmentünk. Ott pedig azt mondták, hogy a hitközség működik, és lehet jelentkezni, szóval tulajdonképpen akkor léptem be a hitközségbe. Nem valamilyen vallási okokból, hanem hogy ahhoz a közösséghez tartozzak. És akkor így megújult ez az élet, elkezdtünk találkozgatni.” (J. F., nő, 1936)

A diktatúra örökségét – a zsidó származás tabuvá tételét – a hitközség a zsidó nyilvánosság irányába történt nyitással levetette. Sokak számára ez az esemény igazi meglepetés volt, mert itt derült ki először, hogy sok ismerősük szintén zsidó származású, mások előtt pedig egy egészen új társaságot nyitott meg:

„1989 után, amikor megnyílt ez a klub, rengeteg más ember, valószínűleg úgy, mint mi, talán inkább kíváncsiságból jött el, hogy ki mindenki jelenik meg ott, kivel találkozunk. Rájöttem, hogy a katolikus férjem ismeri ott az emberek kétharmadát, én pedig majdnem senkit sem (nevetés). Ő olyan környezetből való, hogy a legjobb barátja is zsidó volt, így hát ő rengeteg embert ismert, én itt-ott valakit.” (J. T., nő, 1960)

A totalitárius rendszer következményei a hitközség belső életében is megnyilvánultak. Bár a demokrácia és a szólásszabadság újabb tagokat vonzott a középső és a fiatalabb nemzedékből, ezek hátrányává épp a vallási ismeretek hiányossága vált:

„A változás főleg ott van, hogy ezek a fiatalok és a középső nemzedék aktivizálódott a saját identitásában. Főleg a középső, akik többé-kevésbé a (kommunista) diktatúrában éltek, és

mindenki félt valahogy külsőleg megnyilvánulni, belül talán igen... Most, amikor ez a közelepsi generáció és a fiatalabb is, részt vesz a közéletben, bejut a hitközség vezetésébe, és járnak a zsinagógába is. A probléma ott van, hogy nem kaptak nevelést a diktatúra ideje alatt, nem volt lehetőségük, nem léteztek ezek a héderek, ez akkor volt még, amikor egészen fiatal voltam... Nem volt, aki tanítsa őket. És a diktatúra alatt félték is, titkosszolgálatokkal figyelték, hogy ki jár. Nincs meg az elemi vallási nevelésük. Ők zsidóknak érzik magukat. Közülünk 99% ezt vallja. De képtelenek folytatni ezeket a vallási kötelességeket. Amikor a zsinagógába mennek, nem tudnak ott valahogy tájékozódni, nem ismerik a szokásokat...” (I. K., férfi, 1947)

A közösségbeli zsidó élet megújításakor feléledtek a judaizmus különböző irányzatainak az ellentétei is. Egyesek csak nehezen azonosulnak a hitközség ortodox formájával:

„Mindennek az az összefoglalása, hogy üdítő élményekben volt részem ebben a zsidó közösségben, és ezeknek az annyira irányt mutató és annyira elmés anyagoknak a tanulmányozása közben... Pénteken járunk a zsinagógába, hogy meglegyen a minje, mivel a minje csak ritkán van meg, járunk a nagy ünnepekre, tanulmányozni a judaisztikai anyagokat. Tehát érezzük, hogy összetartozunk, de ez a mi identitásunk mindig problematikus lesz. Én például akartam alapítani egy zsidó liberális szövetséget, hogy ne csak ezek az ortodox zsidók legyenek itt, akik csak a halachikus előírásokat fogadják el a zsidó életükre nézve... Az a zsidó liberális szövetség nekünk is ad, azoknak, akik a zsidósághoz érzelmileg viszonyulnak, mivel minden nem halachikus zsidónak problémája van az identitásával.” (C. K., férfi, 1933)

Egyesek számára a ŽNO-tagság (Zsidó Hitközség, ford. megj.) nem volt több formalitásnál, másoknak aktív részvételt, vagy alkalmi társasági eseményt jelentett. A közösségi tagság kitöltötte azt a hézagot az egyének zsidó identitásában, amelyet a totalitárius rendszer okozott. Az interjúalanyok érzékeltetik is ezt a funkciót, amelyet a közösség játszott saját önazonosságuk megteremtésében. J. T. leírja saját identitásának fejlődését, egyúttal kritikusan értékeli a hitközség tevékenységének pozitívumait és negatívumait:

„Főleg elkezdtem jobban tájékozódni abban, hogy mi az, zsidónak lenni. Azelőtt ez szinte olyan tabu volt, hogy erről csak suttogva beszéltünk. Például az információforrás is nagyon korlátozott volt. Ha valami érdekelt, voltak könyvek, amelyeket meg lehetett szerezni magyar nyelven, és nem is feltételeztük, hogy meg lehet őket szerezni szlovákul. A forradalom után már elérhetőek, de egy sor információ nem az... Örülök, hogy ez egy kicsit elkezdett működni a hitközségben, mivel megismerkedtünk sok más zsidóval, egyesekkel egész baráti viszonyt alakítottunk ki, de ez a közösség olyan nagyon különmemű... Nekem tetszett, hogy

a hitközség törekszik gondoskodni az idős emberekről, vallási szempontból is, ott erre szükség van, és szociális szempontból is... Jobban örülnék, hogyha a gyerekek számára is kialakítanák a fejlődés valamilyen feltételeit.” (J. T., nő, 1960)

A kulturális és a társadalmi események jelentős hatást gyakoroltak az elveszett zsidó identitás keresésének folyamatára az egyéneknél, ugyanakkor átalakították a hitközség addigi jellegét. A zsidó élet elveszett folytonosságának helyreállítása, és az összes nemzedék bevonása közben komoly szerepet játszott a zsidó ismeretek oktatása. Röviddel a forradalmat követően tanulmányi utak szerveződtek Izraelbe és más országokba:

„A két lányom 1990 nyarán volt egy ilyen utazáson Párizsban. Jó volt, mivel voltak abban a Rasi-központban, és ott tanultak egy kicsit héberül, és megnézték Párizst, meséltek ott nekik, szintén nem sokat tudtak a zsidóságról. Ez egy ilyen nemzetközi dolog volt. Így hát tulajdonképpen akkor jött össze először ez a zsidó ifjúság, majd egy évre rá, '91-ben, már Izraelbe szerveztek egy utat egy kibucba. Akkor már egy nagy csoport ment Kassáról. Így megismerték Izraelt, beleszorgáltak ... (nevetés) Mi felnőttek pedig itt találkoztunk, néha többször, néha kevesebbszer. Már elkezdtek szervezni az ünnepekre valamilyen akciókat, így hát jártunk. Ha jól sejtem 1993-ban kezdett működni az a Rejtegetett Gyermekek szervezet, így azóta jön össze az én generációm.” (J. F., nő, 1936)

„Komoly érdeklődést keltenek ezek a tevékenységek, amiket a hitközség folytat. Például lehetőségem volt egyszer részt venni egy londoni utazáson, a nővéremmel együtt, 7–8 évvel ezelőtt. Akkoriban idejárt egy lubavicsi rabbi, aki valószínűleg arra törekedett, hogy megtanítsa nekünk, hogyan kell helyesen élniük a zsidóknak, így ott szállást biztosított nekünk egy hétre, és vallásos zsidó családoknál laktunk. Ott megkaptuk ezt a mindennapi életet. Ez valóban egy nem mindennapi lecke volt, és nagyon örülök, hogy lehetőségem volt erre, de ráébredtem, hogy én így nem tudnék élni.” (J. T., nő, 1960)

A hitközségnek a különböző nemzedékek zsidó közösségbe történő visszacapcsolásában a II. világháború óta nem volt akkora szerepe, mint közvetlenül a forradalom után. A fiatal nemzedék zsidó hagyományokra való oktatására óvoda, majd gyermek-klub is alakult:

„Egy rövid ideig működött itt egy óvoda, megindultak, olyan körülmények között, ahogy létrejöttek. Az én izlésémnek ez elég gyenge volt, számomra sokkal fontosabb volt maga az iskola előtti nevelés, mint a különleges zsidó irányultság, így hát én ezért nem adtam be oda a gyerekeket. ... Aztán, már amikor a gyerekek iskoláskorúak lettek, és működött itt ez a gyerekek-klub, akkor oda szívesen hoztam őket, mivel az volt az érzésem, hogy ez nekik olyan információk forrása, amiket én úgysem tudok nekik megadni. ... Ennek a fiataloságnak

lehetősége van nyáron mindenféle rendezvényekre járni, ott sok dolgot megtudnak. Vannak ezek a nyári iskolák, aztán szerveznek gyerek-találkozókat, ilyen két- háromnaposakat, ezeket már a nagyobb gyerekek számára. Ez nekik információforrás.” (J. T., nő, 1960)

Épp a fiatalabb nemzedék bevonásának volt nagy jelentősége a hitközség jellegének megváltozása és jövőbeli irányultsága tekintetében. Lényegesen hozzájárult a kassai hitközség életéhez a legfiatalabb nemzedék, amely saját klubot hozott létre, sőt, újságot is kiadott *Halapid* néven. A fiatalok részvételére és identitására pozitív hatással volt egy izraeli instruktornő (madricha) is, aki a héber-tanfolyamok mellett különböző kulturális akciókat is szervezett:

„1990-ben jött ide Jael, mint madricha, és igyekezett összefogni ezeket a gyerekeket, minden ünnepen csináltak valamit. A forradalom után, ez nagy dolog, hogy a fiatalok is valahogyan bekapcsolódnak a hitközség vallási vagy társadalmi életébe. Az én fiam akkor már nagy volt. Egy időben jártak ide Magyarországról is ilyen aktivisták, és egy kicsit eligazították ezeket a fiatalokat. És az én fiam akkor valahogy mozgásba lendült. Megtanulták az idősebbektől. Most már nincs kitől. Az a Jael egész lényével ennek szentelte magát, pedagógiai képességei is voltak, és igyekezett megtanítani ezeknek a gyerekeknek az alapvető dolgokat. Az én fiamnak ez úgy megtetszett. Ő (Jael) is hatott rá. Arra a nemzedékre, ami akkor volt. Táncolták ezeket az izraeli táncokat, énekeltek, és voltak ezek a mindenféle szokások és ünnepek.” (I. K., férfi, 1947)

A közösség fogalma alatt nemcsak a hitközséget értjük, hanem a zsidó identitás alapján történő társadalmi egyesülés egyéb formáit is. A kassai zsidó hitközség több olyan szervezetet tömörít, amelyek nem sokkal a forradalmat követően keletkeztek, és elsősorban nemzedéki elven működnek. Új egyesületek alakultak, olyanok is, amelyek a háború előtti hagyományokat folytatják. 1990-ben megalakult a Csehszlovákiai (később Szlovákiai) Zsidó Ifjúság Uniója. Megalapították az *Estert*, a szlovákiai zsidó nők egyesületét, amely intenzíven együttműködött más kassai, nem-zsidó civil egyesületekkel is. Ugyanígy jött létre a *B'nai B'rít* szervezeti kassai fiókjá is. 1992-ben Kassán megalakult – Szlovákiában elsőként – a Rejtegetett Gyermek szervezet. Tagjai túlélők, akik a holokauszt idejében gyerekek voltak, és bujkálásnak köszönhetően menekültek meg.³ Ez az idősebb, de főleg a középső nemzedékbe tartozó zsidók egy sajátos csoportja. A szervezet céljairól K. G. beszél, aki már az alapításnál is bábáskodott.

³ A Rejtegetett Gyermek egy nemzetközi szervezet, először az USA-ban alakult meg (*Hidden Child*). Fiókjá először Prágában volt, Szlovákiában az első fiók Kassán jött létre 1992-ben. Ma a kassai fiók a pozsonyi tagozat alá tartozik.

„Mindenki, aki új tagként jön oda, elmondja a saját történetét, de többször már nem térünk rá vissza. De kiüldetésünk és feladatunk az áldozatok emlékezésének fenntartása a holokausztra. Mivel a túlélők, akik a háborút az aktív korokban éltek át, elmennek, vagy már idősek, haldokolnak. A holokauszt szemtanúi, akik maradnak, mi vagyunk, a Rejtegetett Gyermek. Szükség van rá, hogy ennek az emléke fennmaradjon. A gyerekek másképp tekintenek arra az időszakra, mint a szüleik, más pillanatokat jegyeznek meg belőle. (...) Nagyon jól érzem magam ott, és nagyon szeretek oda járni, új barátokat szereztem ott.” (K. G., nő, 1944)

Ennek a közösségnek meghatározó hatása volt tagjai zsidó identitásának alakulására. A válaszadókban gyakran tudatosul ez a funkció:

„Ez a szabadság 1989 után így közvetetten segített ebben a zsidó identitásban, segített a társaság, és ez ennek a szabadságnak az eredménye, az, hogy Kassán létezik ez a Hidden Child csoport, és hogy a tagja vagyok, és szoktunk találkozni. Nagy hatással volt rám, hogy van ez a társaság.” (N. L., nő, 1944)

Az interakció ebben a közösségben a holokauszton kívül a zsidóság más témáit is megnyitotta. Abból, hogy a válaszadók milyen módon érzékelik a közösséghez való tartozásukat, kiderül, hogy az formatív szerepet tölt be a személyes zsidó identitásukban:

„Másrésről szörnyen segített abban, hogy egyes dolgokról azt hittem, hogy ezek csak nálam vannak. Például a nevelés, a szülők igyekezete az asszimilációra, azt hittem, hogy ez csak minálunk volt, és egy kicsit kellemetlen is volt ez nekem, azt gondoltam, hogy ennek nem kelletne így lennie, és aztán kiderült, hogy másoknál ez ugyanúgy van. És egy csomó más dolog, amikről azt gondoltam, hogy csak nálam vannak, és úgy is vettem ezt, mint valami negatív dolgot. Kiderült, hogy másoknál ez ugyanúgy van, és ez aztán segít... Ezeken a találkozókon beszélgetünk ezekről a dolgokról, és ez segít nekiünk, és közelebb is hoz egymáshoz.” (N. L., nő, 1944)

A közösséghez tartozás egyértelműen pozitív tényező az egyének zsidó identitására nézve. Egyes válaszadók azonban a zsidó társadalmon belül kizárólag a Rejtegetett Gyermek csoportot tartják referencia-csoportjuknak, és a zsidó egyházi hitközségtől elhatárolódnak:

„Úgy, ahogy megváltozott a többi közösség számára, hogy megnyílhattak, és végre elkezdhetek dolgozni, azt gondolom, hogy a zsidók számára is megváltozott a helyzet. De én ma sem veszek részt ebben a vallási életben. Majdnem mindannyian, akik Kassán élünk, jelentkeztünk a hitközségbe. De én nem veszek részt ebben az életben, csak ebben a Rejtegetett Gyermek szervezetben. De ezt meg is mondtam magamnak, hogy csak ebben a szervezetben. Tehát ezekbe a nőszervezetekbe, amik itt vannak, ezekbe sem járok.” (K. G., nő, 1944)

„Csak ebben a Rejtegetett Gyermek csoportban veszek részt. Ott vannak mindenféle klubok, többé-kevésbé generációs alapon, fiatalok klubja, középsők klubja, idősek klubja... mi pedig a Rejtegetett Gyermek klub vagyunk. Többé-kevésbé emyi év után már össze is barátoktunk, van ott a csoportban elég sok olyan ember is, akik a barátaim voltak a fiatalkoromban, az a zsidó csoport. De akkoriban mi erről sohasem beszélgettünk, és először akkor tudtuk meg, hogy te is rejtegetett voltál, meg te is, és én is az voltam, amikor találkoztunk mint Rejtegetett Gyermekek...” (M. G., nő, 1935)

„Ez az a csoport, amely megfelel nekem, amely csalogat, ahol otthon érzem magam.” (A. F. férfi, 1931)

Ennek a kérdéskörnek a végén megemlítek egy tréfás történetet, amely a *Hidden Child* csoport egyik találkozásán esett meg az egyik múzeumban, és azt szemlélteti, hogyan látja ezt a csoportot a környezete:

„Találkozáskor volt. F. író házában voltunk, az egész csoport. És az az asszony, aki elkísért minket azt mondta: Ki volt ez? Egy család volt ez? Úgy hasonlítottak egymásra! (nevetés)” (N. L., nő, 1944)

A közösség hatása az egyének identitásának individuális fejlődésére egyértelműen pozitívnak tűnik. A szólásszabadsággal 1989 után megnőtt a kassai zsidó hitközség tagjainak a száma. Bár az újonnan belépők motivációi egyedi-ek voltak, a leggyakoribb oknak mégis a személyes zsidó identitás fejlesztésének igénye tűnik, mégpedig egy olyan közösséghez való tartozás alapján, amely nemcsak vallási, hanem társadalmi-kulturális téren is elkezdett működni. A hitközségen belül nemzedéki alapon létrejött néhány csoport, miközben mindegyik sajátos módon fejlesztette az együvé-tartozás érzését. A közös nevező azonban a zsidóság maradt.

Az identitás kialakulása a családban

A jelenkori zsidó családban a belső folyamatokra összpontosítok, elsősorban a nemzedékek közti információátadásra – a zsidó származás tudatára és a hagyományhoz való viszonyra. A külső, többségi környezet felé irányuló folyamatokat a válaszadók partner- és barátságkialakításán keresztül vizsgálom meg.

A zsidó származás tudatának átadása

A zsidó származás tudatának nemzedékről nemzedékre való továbbadását, illetve elhallgatását az asszimiláció egyik mutatójának tekinthetjük. Az asszimilációs tendenciák nemcsak Szlovákiában tartoznak a zsidók történelméhez, egyes családokban nyilvánvalóak voltak már a háború előtti korszakban is; másoknál a holokausztra adott egyik reakcióként jelentkeztek, de elsősorban a szocialista rendszerben erősödtek meg. Az asszimiláció tág fogalma kifejeződéseinek egyformán széles spektrumát öleli fel – kezdve a zsidó identitás eltitkolásával a környezet előtt, ugyanakkor a családon belül a hagyomány fenntartásával, a többséggel való teljes összeolvadáson keresztül (ami gyakran a zsidó identitás tagadásában nyilvánul meg, vagy mindennek az elutasításában, ami zsidó), egészen a nyílt antiszemitizmusig. A következő idézetek ezért csak egyes családi magatartásokat illusztrálnak, és alapjában véve két szélsőséges tendenciára korlátozódnak: a nyíltan deklarált, továbbadott identitásra és a teljes asszimilációra.

Az asszimilációs törekvések azzal jártak, hogy számos családban a szülők zsidó származást eltitkolták környezetük előtt, sőt, még gyermekeik előtt is. Az első megrendítő információ tehát, amellyel a zsidó gyermek szembekerült, a zsidó származása volt. Ennek a folyamatnak különböző formái lehettek.

A családban eltitkolt identitás példája C. K. esete, aki zsidó származását csak későn tudatosította, amikor saját gyermekei is felnőttek voltak. A gyerekek reakciója elutasító volt, és képtelenek voltak azonosulni a zsidó származással:

„Konfliktusunk volt a fiammal emiatt a zsidóság miatt, hogy ő ne akarja, hogy ott róla megtudják, hogy van benne bizonyos zsidó vonal. ...A gyerekeim éljék lelki életüket, ahogy akarják, ezt nem befolyásolhatom. Mesélek nekik, de jobb lenne, ha megkaptam volna azt a folytonos nevelést. ...De nem tudom, kit hibáztassak. Tudja, sohasem ítélnék el valamilyen korszakot... Miért volt a nagyapám ilyen asszimiláns, miért? Hiszen ő echte zsidó volt az egész családjával...” (C. K., férfi, 1933)

Fordított eset Z. B. tudatos asszimilációs törekvése, amely a család hatására fokozatosan megfordult, s végül gyermekeinek zsidó nevelésében is megjelent:

„Ma jól tudom, hogy hol vagyok, és mi vagyok. Ami a gyerekeimet illeti, van egy lányom és egy fiam, ellene voltam, hogy zsidó szellemben neveljem őket, de meghátráltam, és ráébredtem, hogy ez hülyeség. Így hát a gyerekeim tudták, hogy kicsodák. Kérdeztem őket, hogy

szidja-e őket valaki, vagy nem? Nem. Hébe-hóba még itt a szomszéd... De nemcsak én, hanem sokan az én nemzedékemből arra a meggyőződésre jutottak, hogy nincs miért szégyenkezni, ellenkezőleg, lényegesen több dologra lehetsz büszke.” (Z. B., férfi, 1932)

Gyakoribb példa az identitás eltitkolása a környezet elől, míg magában a családban továbbadják a zsidó származás tudatát. Ez a stratégia főleg a kommunista rendszer alatt volt elterjedt. Az elbeszélők többsége nyíltan megvallja ezt az ún. „természetes” hozzáállást, azaz a zsidóság tudatának továbbadását a gyermekeknek már egész korán:

„A lányom meghatározatlan idő óta tudta, hogy zsidó. Nem döntöttem úgy, hogy amikor 6 vagy 10 éves lesz, akkor közlöm ezt vele, mint egy nagy hírt. Ésszerűbbnek tartottam, hogy a gyerek ebben nőjön fel, és ne hirtelen sokkolja! Így hát ez így is volt.” (M. G., nő, 1935)

„Sohasem volt ez úgy, hogy közölni kellett volna velük, hogy zsidók a szüleitek, tehát ti is zsidók vagytok. Mi beszélünk ezekről a problémákról a gyerekek előtt, ha ott voltak, akkor előttük beszélünk. Egyszerűen semmit sem titkoltunk, tehát nem is kellett nekik semmit sem megmagyarázni, ők ezt tudták, amióta felfogták.” (A. F., férfi, 1931)

A különböző magatartások – akár a származás eltitkolása, akár nyílt kinyilvánítása – összefüggnek a családi szokásokkal, egyúttal történelmi-társadalmi tényezők is befolyásolják őket. A kommunista rendszer nem tette lehetővé a zsidó származás nyilvános deklarációját, ami az asszimilációs tendenciák megerősödését eredményezte. Ezzel szemben a szólásszabadság hozzájárult az identitás új szemléletének kialakulásához, és a családi magatartások átértékeléséhez.

A zsidó hagyományok átadása a családban

A családi származás tudata tehát az első lépés, amely elősegíti a zsidó identitás fejlődését. Az identitás másik tényezője, amely az előzőhöz kapcsolódik, a zsidó hagyomány családi átadásához való viszonyulás. Hangsúlyozandó, hogy nem csak a hagyományok vallási formájáról van szó, inkább olyan részleteket vizsgálunk meg, amelyeket maguk az elbeszélők soroltak a családi hagyományba. Akárcsak az előző elemzésben, a hagyomány elhagyása, a zsidó identitás feladása itt is az asszimiláció fő mutatója.

Az ünnepek megtartásának vallásos formájában a főszerepet gyakran a nagyszülők játszották:

„Az édesanyám eléggé ... nem is annyira vallásos volt, ahogy folytatta a hagyományt, amit a gyerekkorában látott. Nálunk megtartottuk a nagy ünnepeket, Pészachra kicseréltük az edényeket, és nagyon szigorú kóser konyhát tartottunk, de ez csak a Pészach alatt tartott... De gyakorlatilag az összes ünnepet Eperjesen ünnepeltük, a nagyszüleimnél, ők egy kóser, ortodox család voltak. Amíg a nagymamám és a nagypapám éltek, mindennek pontosan úgy kellett lennie, ahogy az elő volt írva.” (E. B., nő, 1940)

„Amíg élt a mama, addig igyekezett, így hát a gyerekek eltanultak ezt-azt, de főleg már csak ezeket a nagy ünnepeket. A fiam most péntek este jár templomba. Izraelben, valamilyen hatásra elkezdett ez iránt érdeklődni. Részben az édesanyám hatására is, részben az enyémmre. Vallásos is, jobban, mint én. Nem csak, hogy nálam jobban, én nem vagyok az... Azt állítja, hogy ő a normális átlag. Betart mindent, ahogy kell. Amíg élt az apám, addig igyekezett, a lehetőségekhez mérten, betartani a dolgokat, a kósert, meg mindent.” (I. K., férfi, 1947)

A hagyomány átadásának főszerelője a legidősebb nemzedék volt a családban: azok, akik megérték a háború előtti korszakot is. A középső generáció, amely szembesült a háború utáni eltérő társadalmi feltételekkel, ezzel szemben többnyire – gyakran a külső körülmények kényszerére – passzívan viszonyult a kérdéshez. Számos családban ráadásul a holokausztban odavesztett a legidősebb nemzedék.

A rendszerváltással sokan keresni kezdték elvesztett identitásukat. Egyes esetekben e folyamat a hagyományokhoz való visszatéréssel is együtt járt:

„Ez a visszatérés kérdése. Engem sosem neveltek vallásosan, az apám csak a nagy ünnepeken járt a zsinagógába, nem járt például a Sabbatra. ...Átélttem egy dolgot. Anyu nagyon el-lene volt a vallásnak, ő ateista volt, és egészen addig elment ebben az ő vallásellenességében, hogy bármi, ami arra utalt volna... nálunk otthon nem tartottunk meg semmit. De a saját anyukámon, minél idősebb volt, és aztán, ahogy haldoklott, láttam, ahogy visszatért! Láttam ezt, azt a személyt, akit végig az életben figyeltem, és vele éltem, és tudtam, hogy milyen negatívan viszonyul ezekhez a dolgokhoz, láttam, ahogy visszatért!” (P. S., férfi, 1946)

Az asszimiláció és a hittől való eltávolodás következtében a hagyomány és a vallás fogalmai fokozatosan egyre messzebb kerülnek egymástól. Érzékelésükben ez a trend uralkodik a napjainkban is. Hangsúlyosan megkülönbözteti őket M. G., egyúttal pedig leírja a hagyomány továbbadását a saját családjában:

„Én különbséget tennék, a hagyomány egy dolog, a vallás pedig egy másik. A hagyományok arra vannak, hogy az embernek ne legyen problémája az identitással. A hagyományok segítenek megőrizni és fenntartani az emberekben az identitás tudatát. Az én apám, aki ezt vallási

okokból tette, fenntartotta a hagyományokat, én pedig a lányommal is jártam a szüleimhez. Én nem neveltem őt vallásos szellemben. Tudta, hogy zsidó vagyok, hogy a szüleim zsidók, hogy ott betartanak ilyen szokásokat. Tudta, hogy az apja nem zsidó, és ott másmilyen ünnepeket tartanak. És mi a férjemmel is jártunk ünnepekre a szüleimhez. A szüilőknel kóser háztartás volt, nálunk más edények voltak a Széder-estére, szóval rendesen... Jártunk Kol nidrekor vacsorára, aztán másnap böjt után vacsorára. Különben ez a böjt, ez olyasmi, amit fiatalkorom óta betartottam, nem tudom maguknak megmondani, hogy miért, hogyha különben a vallást rendszerint nem tartottam be. De a böjtöt mind a mai napig betartom, Aztán jártunk Széderre. Hanukkára gyertyákat gyújtottunk, a gyerek látta, hogy ma egyet, holnap kettőt, holnapután hármat, kellett neki ehhez mesélni valamilyen sztorit, hogy miért van ez így. Szóval mindezt ilyen természetesen kapta meg. Meg kell, hogy mondjam, hogy nagy hatással volt rá az apám, az összes nagyszülő közül a legnagyobb hatással. Így a lányom nem nőtt fel vallásosan, de inkább zsidóként, mint nem- zsidóként nőtt fel. Az ő gyerekei már kevésbé, de előttiük sincs ez sehogy sem eltitkolva.” (M. G., nő, 1935)

A gyakorlatban a hagyomány és a vallás megkülönböztetése egyes ünnepek szimbolikus, a zsidóság formális megnyilvánulásaként való megtartásában mutatkozik meg. Ezek szerint sok családban a hagyományt nem a hit jeleként fogják fel. Szintén fontos családi hagyomány a holokausztban elpusztultak évfordulóiról való megemlékezés (mazkir, azkara):

„Én mindig irányítottam a fiamat a zsidóság felé, a férjem olyan szívesen tartotta be ezeket a hagyományokat. Így péntek este volt a vacsora, gyertyákat is gyújtottam. És a nagy ünnepeken a templomba jártunk, és a mazkerre, kegyeletből. És a fiamat is úgy neveltem, hogy ez a kegyelet, mert apának évfordulója van, hogy gyújtson meg egy gyertyát. (A fia családjáról van szó – a szerző megj.) Ami a vallást illeti, hát sok dolgot nem tartanak be. A felesége minden péntek este meggyújtja a gyertyákat, de csak akkor, amikor az egész család otthon van. Azt mondják, hogy mi rugalmas zsidók vagyunk. Például a Hosszúnapon (Jóm Kippur – a szerző megj.) böjtölnek, de ha aznap nincsenek otthon a gyerekek, akkor két nappal azelőtt, vagy azután tartják meg, amikor az egész család együtt van.” (M. Z., nő, 1920)

„Nem tudom miért, de mi nem vagyunk vallásosak. A feleségem megtartja a hagyományt, gyertyák a sábeszkor. Hébe-hóba elmegyünk templomba is.” (F. H., férfi, 1907)

A vallás gyakran nemzedékről nemzedékre veszett ki, a hagyományt azonban továbbadták. J. F. asszony családjának példája arról tanúskodik, hogy a zsidó identitás a vallási hagyományok betartása nélkül is megmaradt:

„Én azt állítom, hogy zsidó ateista vagyok. Az ember érzékeli, hogy a szülei és az őszülei valamik voltak, és az irántuk érzett tisztelet azt parancsolja nekem, hogy tartsam be. Teljesen ateista vagyok, de én például a Jóm Kippurra nem eszem. És a Pészachot is megtartom, nincs kenyér a házamban. Ez valamilyen saját filozófia. Jót tesz nekem. De Karácsonyra sütitök kalácsokat, szóval ez engem nem zavar (nevetés). Az ember valami, és tartozik valahova, de már nem abban a vallási értelemben. ... Azt mondják, hogy meg kell őrizni a vallást, mivel csak a valláson keresztül lehet megtartani a zsidóságot. Nekem nem ez a véleményem. Én azt állítom, hogy nekem nincs semmilyen vallási érzésem, és közben a gyerekeim zsidók, sőt az unokáim is. Szóval ezt az elméletet nem ismerem el. Legalábbis a mi családkunkban ez egyelőre még működik vallás nélkül is. Az unokáimnak például mindnyájuknak zsidó nevük van, annak ellenére, hogy az apáik nem zsidók (nevetés). Lea, Eszter... Én például nem tartok meg semmit, de Szédereste vacsorát készíték, imádkozás nélkül, csak az evéssel. Meghívom a lányomat, a férjével és a gyerekekkel együtt. A keresztény vőm nagyon lelkes, hogy milyen jó maceszünk van. Egyszerűen nincs ilyen problémánk.” (J. F., nő, 1936)

Összehasonlításképp álljon itt egy részlet J. F. asszony lányának interjújából is:

„Tiszta zsidó gyerek voltam, nem neveltek vallásos szellemben, de a zsidóság témája nem volt titkos, vagy ilyesmi, ez egyszerűen a család egy ilyen természetes összetevője volt. Talán csak az volt, hogy anyutól többet kaptunk ezekből az információkból, de én ezt a zsidóságot majdnem úgy érzékeltem, mint valami múlttal összefüggő dolgot. Például mi nem tartottuk be ezeket a szokásos zsidó hagyományokat, ezekről főleg a forradalom után kezdtünk tudni, amikor itt kiújult annak a klubnak a tevékenysége, ott pedig igyekeztek valahogy bemutatni ezeket a hagyományokat, és egy kicsit összehozni a társaságot, felkarolni az ifjúságot. Nekem például sohasem volt lehetőségem látni egy klasszikus sábeszt.” (J. T., nő, 1960)

Tehát még a hagyományokban való járatlanság sem jelenti szükségszerűen a zsidó identitás elfojtását. Sok zsidó elhatárolódik a vallásos identitástól, és a zsidóság „etnikai” formáját hangsúlyozza. Ide főleg a fiatalabb és a középső nemzedék tagjai tartoznak. Egyesek elutasítják a zsidó hitközségbe való belépést, mivel az megnevezésében „vallási”.⁴ Az „etnikai” zsidó identitás megnevezés azonban nem öleli fel az egész problémakört. Inkább a megfelelő kifejezés hiányáról tanúskodik: arról, hogy a judaizmus ortodox irányzata a kommunista diktatúra következtében ismeretlen, és a liberális áramlatok egyelőre még nem fejlettek Szlovákiában.⁵ A saját zsidó identitásuk

⁴ Lásd Salner, Peter: *Židovia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou* [A szlovákiai zsidók a hagyomány és az asszimiláció között]. Zing print: Bratislava 2000.

⁵ Uo.

eticitására helyezett hangsúly, mint ami a „vallási” ellentéte, kifejeződik néhány interjúrészletben is:

„Nekem nem okozott most problémát, hogy azonosuljak. Azt állítom magamról, hogy nincs szükségem keresni az identitásomat, mivelhogy én a gyerekkorom óta tudom, hova tartozom, és az már az én dolgom, hogy ehhez tartom-e magamat, vagy sem. Ez lehet, hogy furcsa, én zsidó vagyok, annak érzem magam, de inkább, nem tudom, vajon a pontos kifejezést használom-e, inkább etnikai zsidó. Én nem járogatok zsinagógába, én amikor meg akarom hallgatni azokat a szép énekeket Jóm Kippúron, akkor lejártszom őket itthon lemezről. (E. B., nő, 1940)

„Nem, mi nem voltunk benne a hitközségben... Ha azt kérdeznék, hogy zsidónak érzem-e magam, vagy nem, akkor egyértelműen és nyomatékosan azt mondom, hogy igen. De az én zsidóságom nem vallási. Én ezt így érzékelem. Sokan, főleg a vallásosabbak ehhez hasonlót talán el sem ismernek, vagy legalábbis nem szeretnek erről hallani. Az én hagyományaim, a szimpátiáim, és a gyermekkori emlékeim ezzel össze vannak kötve, de ez nem olyasvalami, ami bárhogyan is vallási meggyőződésbe torkollana.” (A. F., férfi, 1931)

Az identitás vallási elemeitől való elhatárolódás azonban aggodalmakra ad okot a zsidó közösség jövőbeli fennmaradását illetően. Az aktuális probléma a fiatalok bevonása a hitközség vallási életébe:

„Mihelyt nem tartják be többé a hagyományokat, tekintet nélkül arra, hogy az embernek zsidó vagy nem zsidó a felesége, hogy a gyerekei zsidók-e vagy sem, az ember asszimilálódott. Ez egy óriási probléma, visszakapni ezeket a gyerekeket. Ez nem csak Szlovákiában probléma, ez mindenhol probléma. Őket ez nem érdekli, és nagyon nehéz nekik elmagyarázni, és felkelteni az érdeklődésüket... Én nem tudom, hogy mit ért ön a vallás alatt... Bizonyára lehet választani, de ez veszélyes... Mert ahogy elválnak a vallás az identitástól, akkor ennek az identitásnak a fejlődése elkezd a saját elve szerint működni. Ez nem a zsinagógába járást jelenti. Pusztán a fizikai jelenlét a zsinagógában nem jelent semmit sem. Elkezdeni ezt érezni, és a lényeg. Továbbvinni azt, amit az előtűnik lévő nemzedékek, amit azok megtartottak. Ez az egészet megérteni, és igyekezni megérteni, és akarni megérteni... A zsidóknál ez nem csak olyan, mint egy vallás, hogy hiszek a Mindenhatóban, és imádkozni járok. Ez visszatérés egy gondolkodásmóddhoz, visszatérés egy életmóddhoz, szóval az, ami zsidóvá tesz bennünket.” (P. S., férfi, 1946)

Az önérzékelés folyamata, és az elveszett identitás keresése egyik síkon sem zajlik azonos módon. Az idősebb generáció gyakran a hitközségbe való belépésre, mint formális tagságra szorítkozik, míg a középső és kiváltképp a fiatalabb nemzedék mélyebb érdeklődést is tanúsít a zsidóság iránt. Az asszimi-

lációs tendenciát M. N. asszony lányánál és unokájánál – két generáció után – a mélyebb érdeklődés váltotta fel, még ha nem is vallási irányban:

„Hát az elején én még nem léptem be az egyházba, mivel az én tapasztalataim nem éppen a leg... Így aztán azt mondtam, na, megfigyethetem ezt az adót. Már nem fogok megtanulni imádkozni, vagy olvasni, azt nem. De én sose titkoltam el, hogy zsidó vagyok. Még ha nem is tartottam be semmit sem... És mindenki tudott is rólam. ... Tudom, hogy a lányom aztán felróhatta nekem, hogy nagyon sokáig nem tudta, hogy milyen származású. Nem beszélünk erről. Tudod, mint ahogy néha azt mondják, hogy ez tabu. Az ember modern embernek tartotta magát, de nem volt modern, mivel akkor teret biztosított volna a vitának, az elemzésnek, és mit tudom én. Nem, nem beszélünk erről. Azt gondoltuk, hogy jól tesszük. Akkor ez helytelen volt... Az unokám, ő sokkal többet tudott, mármint kislány is, ezekről a dolgokról, nem teljesen kicsiként. De az anyja is így vezette végül... Ő már amikor elkezdett járni ivritre is, volt Izraelben. És zsidónak tartja magát. De most már saját nézetei vannak.” (M. N., nő, 1920)

A beszélgetésekből vett részletek szemléltetik azoknak a véleményeknek a széles spektrumát, amelyek a hagyományoknak a családban történő átadására, annak módjára és intenzitására vonatkoznak. A hagyományok folytatásának főszereplői gyakran a nagyszülők voltak, akik azonban sok családban hiányoztak. Egyes esetekben az ünnepek szimbolikus megtartása helyettesítette azok vallási formáját, de ez még ebben a formában is hozzájárult a zsidó identitás megőrzéséhez. Ilyenkor az esetben a válaszadók az „etnikai” identitásra helyezik a hangsúlyt, mint a „vallási” identitás ellentétére.

A társak és a barátok kiválasztásához való hozzáállás

A társválasztáshoz való hozzáállás szintúgy a zsidó identitás egyik mutatója, de ebben az esetben a környezet felé irányul. A társválasztás kritériumai a zsidó közösség fejlődésével összhangban változtak a XX. század folyamán: A hagyományos beállítottságú családokban egészen a századfordulóig nagy hangsúlyt fektettek az endogámiára. Az emancipáció és a társadalmi integráció előrehaladtával, a XX. század első felére a párválasztásban is lazulás figyelhető meg. A mind gyakoribb vegyes házasságok a sikeres akkulturáció jeleinek is tekinthetők.

A holokauszt megbontotta e korábbi párválasztási szokásokat. A túlélők új házasságkötéseikkel többnyire fenntartották az endogámiát, elsősorban a holokauszt közös tapasztalata alapján. Ritkábban kötöttek nem zsidókkal házasságot (ekkor is a túlélők megmentőivel vagy a zsidó partnerek hiánya

miatt, stb.). A középső generáció párválasztásában ezzel szemben nem tartotta releváns kritériumnak a zsidó származást – endogám és vegyes házasságokat is kötnek.⁶

A rendszerváltás után mintha ismét az endogámia felé mozdulna el a párválasztás. A beszélgetések során egyes interjúalanyaim a zsidó partner tudatos választását, mint zsidó identitásuk alapvető tényezőjét említették meg:

„Húsz éves voltam, amikor nősültem, de a döntésem egyértelmű volt. Semmilyen más, csak zsidó nőt!” (Z. B., férfi, 1932)

Ebben a magatartásában Z. B.-t nővérének tapasztalata is befolyásolta:

„A nővéremnek kiváló férje volt, kálvinista volt! Valóban problémamentes házasság volt ez. De amikor már kezdtem felnőni, a nővérem azt mondta nekem: 'Én nagyon jó házasságban élek, de amikor eljön a Karácsony, amikor eljön a Szenteste, ők nagyon várják, én pedig megjátszom magam. Ezt nehezen lehet elmagyarázni. Ha megvan rá a legkisebb lehetőség, ne vegyél el nem zsidót. Ez garantál egy dolgot, nem fogod magad kínosan érezni, például Karácsonykor. És ők ezt mind tudják. Ha már más nem, amikor a fiad után az utcán azt kiabálják, hogy zsidó, akkor nem jön oda hozzád a saját fiad, és nem kérdezi meg, hogy anyu, mi az? Ez nem történhet meg. Mivel te megmondod nekik. Hazajöhetsz, és ha ilyen problémád van, akkor van kinek elmondanod.' Ez valami olyasmi, ami nemcsak az én tapasztalatom, hanem az egész nemzedékemé. Ez nem jelent elszigetelődést. Ez nem azt jelenti, hogy minden nap templomba fogok járni, azt nem. Ez az identitás. És ha idegen világban élünk, akkor szükség van az efféle szolidaritásra. ... De én ismerek egy csomó vegyes házasságot, amelyek nagyon jók, főleg ott, ahol a feleség zsidó.” (Z. B., férfi, 1932)

Ugyanaz volt P. S. hozzáállása, aki tudatosan választott zsidó partnert magának:

„Zsidó nőt választottam. Ez abszolút fontos volt a számomra. Én egyszerűen úgy lettem felnevelve, és mindig bennem volt ez az érzés, és ez az érzés mindig ugyanaz lett volna, most is. Úgy gondolom, hogy az a nő, aki nem lett volna zsidó, nem tudott volna úgy élni velem, és nevelni a gyerekeimet, ahogy azt én elképzelem. Elsősorban hogy zsidók legyenek, és hogy abba az irányba, úgy vezessék őket, ahogy azt a zsidók teszik. Abban az időben ez elsősorban az identitás kérdése volt, annak a kérdése, hogy az ember valahonnan jön, és megvan az elődei, aztán megvannak az utódai, és azoknak további utódaik lesznek, tehát erről az identitásról van szó. Ma ez már vallás is, a számomra.” (P. S., férfi, 1946)

⁶ Uo. 42–43.

A zsidó társ kizárólagos választása nyilvánvaló J. F. esetében is, de az ő fő motivációja más jellegű: a holokauszt közös tapasztalatára vonatkozik.

„1953-ban mentem férjhez Kassán. Azt tudtam, hogy sose megyek hozzá nem zsidóhoz. Azért, mert nem bírtam volna ki, hogy amikor a moziban ülök egy fiatalemberrel, és egy filmet nézünk a koncentrációs táborról, és neki ez mindegy lenne. Ez nagyon neveléses ok, de világos volt a számomra, hogy ezt soha senki nem fogja megérteni, de nem tudtam elviselni, hogy olyan társam legyen, aki nem érti, miért érdekel engem valami...” (J. F., nő, 1936)

A. F., aki zsidó házasságban élt, megemlíti, hogy választása nem volt eleve szándékolt, de egyúttal azt is elismeri, hogy mindig zsidó társaságban mozgott:

„Nem volt ez valami tudatos keresése a 'zsidó nőnek'. ...Visszatértem Kassára, volt itt valahogy egy ilyen zsidó társaság. Zsidó fiatalság, de amikor azt mondom, hogy zsidó fiatalság, akkor el kell mondanom, hogy nem vallási alapon. A kapocs inkább a hagyomány volt, az átélt múlt, a holokauszt, a közös körülmények, megértettük egymást. Bekerültem ebbe a társaságba, amely úgymond a zsidó etnikum ifjúsági társasága volt. Eleinte egy társaságba jártunk, majd elkezdtünk járni egymással, aztán pedig összeházasodtunk...” (A. F., férfi, 1931)

A szülők hozzáállásának, a kommunizmusnak és az 1968 utáni emigráció következtében a zsidó partnerek hiányának hatására a háborút követően született középső nemzedék hajlamosabb volt a vegyes házasságokra. Az ilyen házasságban élő interjúalanyaim saját választásuk körülményeiről, szüleik reakcióiról és egyúttalásükről mesélnek:

„Nem, a zsidó származás abban az időben egyáltalán nem volt fontos. A férjem ebből nem csinál problémát. De, amit nagyra becsülök, ez valóban nem probléma a számára, még a mi csoportunkba is eljár, amikor ünneplünk, normálisnak tartja ezt így.” (N. L., nő, 1944)

„Aztán férjhez mentem, a férjem nem volt zsidó. Ő már úgy vett el engem, hogy tudta, hogy zsidó vagyok. Meg kell mondanom, hogy a férjemnél, és sok más nem zsidó barátomnál is észrevettem, hogy többek közt azért barátkoznak velem, mert zsidó vagyok. Ez vonzza őket. Azt gondolom, hogy a férjem eleinte elfogadott, hogy tetszettem neki, mint személy, és amikor kiderült, hogy zsidó vagyok, vagy elmondtam, akkor mindegy volt neki. Így lett félnevelve, ő is, és a nővérei is. Meg kell mondanom, hogy a szüleim nem voltak boldogok ettől. Mondogatták, hogy vajon meggondtam-e jól. Az apám, amilyen vallásos, annyira toleráns volt egész életében, így végül mindketten elfogadták a férjemet, majd pedig meg is kedvelték.” (M. G., nő, 1935)

„Én egy katolikushoz mentem hozzá. Nem hívő, de gyermekeként vallásos szellemben nevelték. És az elemi hagyományokat betartjuk, mint itt talán mindenki, hogy megtartjuk a Karácsonyt, a Szentestét. A gyerekeket inkább úgy neveljük, hogy tudják, honnan származnak a szüleik, és talán egyszer majd megválaszthatják az útjukat. Azért is igyekszem megismerni a zsidóságot, mert, hogy komolyan el tudjam mondani, miről is van szó. ... Úgy gondolom, hogy inkább zsidót szerettem volna társnak, de nem lehet azt mondani, hogy ez lett volna nekem a legfontosabb. Biztos meg kell nézni azt is, hogy miféle, zsidót minden áron, azt biztosan nem. Még az én esetemben is, amikor már afelé hajlottam, hogy nem zsidóhoz megyek hozzá, voltak olyan törekvések, hogy egy kecs egetető zsidó partnerrel hozzanak össze. És énbennem akkor tudatosult, hogy ez nem megy, hozzámenni egy származáshoz. A kapcsolatnak másvalami kell, hogy az alapja legyen. Nem élhetünk csak azért együtt, mert közös zsidó gyökereink vannak. A szülők lehet, hogy nem örültek, majd-hogynem tartottak is ettől a kapcsolattól, de...” (J. T., nő, 1960)

J. T. kétli a zsidó származás relevanciáját a barátok megválasztása esetében is:

„Egyáltalán nem volt fontos, milyen a származásuk. Nem, mert ez olyasvalami volt, ami nem függött össze a jelenemmel. Ez olyasmi volt, amit a szülők, a nagyszülők mondtak. Sokáig nem is tudatosult bennem, hogy ez egyáltalán probléma lehet, hogy ez valami olyasmi, amivel foglalkozni kell.” (J. T., nő, 1960)

A nem zsidó partnerrel való együttélés időszakos összeütközéseket vagy kompromisszumokat jelentett a családon belül.

„Én úgyszólván nem ismertem zsidó fiúkat. Nem sajnáltam, hogy épp ahhoz mentem hozzá, akihez, de sokszor tudatosult bennem, hogy egy zsidó társal sok dolgot jóval egyszerűbben megoldottunk volna. Vannak dolgok, amelyeket ő nem tudott annyira megérteni, mint ahogy azt én szerettem volna. Például nem volt olyan egyszerű, amikor azt akartam, hogy a gyerekek rendszeresen járjanak a zsidó klubba, hogy ott művelődjenek. Aztán azok a gyermektáborok Szarvason. Az első alkalommal, amikor a lányom el akart menni abba a társasághoz, nos a férjem meg attól félt, hogy szó szerint átalakítják a gyereket. Hát ez elég komoly probléma volt, és egy darabig eltartott, amíg eljutottunk odáig, hogy a gyerekek elmehessen, és hazajöjjen, és nem alakították át. Szóval akkor a következő évek már problémátlanok voltak. ... Úgy gondolom, hogy számomra se lenne közömbös, ha a gyerekek keresztény táborba mentek volna, hogy mit csinálnak ott velük, hiszen a gyerekek mégiscsak eléggé befolyásolhatóak.” (J. T., nő, 1960)

Másrészről a társválasztás kérdése a saját gyermek esetében érzékeny ügynek számít számos zsidó családban. Manapság már nem arról van szó, hogy a szülők közvetlenül beavatkoznának gyermekeik választásába, mégis megfogalmazzák elképzeléseiket az endogámia családban való betartásával vagy be nem tartásával kapcsolatban:

„Amikor a gyerekek kicsik voltak, azt mondtam, hogy egyáltalán nem zavarna, ha keresztényekhez mennének hozzá, és asszimilálódnának, és nem lenne az a problémájuk, mint nekem. Aztán pedig, amikor nagyobbak voltak, azt mondtam magamnak, hogy mégiscsak jobb lenne, ha zsidó lenne a vejem. Így hát ez teljesült nekem, mivel két gyerek nem zsidóhoz ment hozzá, egy pedig zsidóhoz. Mászt mond neked az eszed, és mászt mond a szíved. Mivel ez ésszerű lenne, összeolvadni, és békesség lenne. Csakhogy ez nem lehetséges. ... Az a két lányom, akik nem zsidóhoz mentek hozzá, azoknak a gyerekei is tudják, hogy zsidók, járnak a zsidó közösségbe. A vők egyszerűen olyan toleránsak, hogy ez rendben van. A szlovák vöm eljár a zsidó hűközségbe, és több zsidó barátja van ott, mint az én zsidó lányomnak.” (J. F., nő, 1936)

M. G. például toleránsan állt hozzá lánya partnerválasztásához:

„Nem lehet valakit arra kényszeríteni, legalábbis én nem tartom normálisnak, hogy csak azért vegye el, mert zsidó. A saját lányomat nem kényszeríteném. Nem törődtem volna vele, ha a lányom egy zsidót talált volna. Ő sem törődött volna vele, mivel ilyen fiúkkal is találkozott... Ezt nem lehet befolyásolni... A vöm apjának volt ilyen átváltoztató törekvése, hogy templomban kell megesküdni, meg mindenféle. Nekem ez nagyon nem tetszett, kérdezte tőlem a lányom, hogy eljőnnék-e, én pedig azt mondtam, hogy nem megyek el az esküvőjére a templomba. Érdekes dolog, hogy ő már bele is ment volna ebbe a templomi esküvőbe, de ekkor ellenszegült a vöm, és azt mondta, hogy nem megyünk templomba. Így hát nem mentünk templomba, és végül az apja is elfogadta ezt. ... A vöm maga kérdezősködik, ő nagyon sokat és gyakran kérdez, az apámat is, amíg élt, hogy mit jelent a zsidó vallásban ez meg az... A gyerekek tudják, hogy mik, és válasszanak ők, mik akarnak lenni a továbbiakban. Vágy a zsidóság felé hajlanak, vagy a kereszténység felé, vagy a hinduizmus felé, nem szeretnék rajtuk ezen a téren erőszakot elkövetni.” (M. G., nő, 1935)

Ugyanúgy M. Z.-nek sem volt fontos, milyen származású lesz a fia társa:

„Énnekem nem lenne semmi kifogásom az ellen, hogyha egy tisztességes nem zsidó lenne... A fiamnak volt itten egy nagy, nem zsidó szerelme. Azt mondtam, vagy jársz vele, és elvesszed, vagy szakítotok. És egyetértettem volna, mivel nagyon szerettem a lányt, nagyon jóra való kislány volt, és szerelmes volt a fiamba... De a fiam nem volt belé szerelmes... Máig van vele kapcsolatom. Át akart térni a zsidó hitre, a fiam akkor még nem volt nős, és Izrael-

ben volt. Én pedig lebeszéltem, mivel a fiam nem tudom, hogyan áll ehhez a dologhoz, és manapság ez a zsidóság nem olyan nagyon boldog... élet." (M. Z., nő, 1920)

Az ellentétes viszonyulás arra a tényre utal, hogy számos családban a nem zsidó partner választását szerencsétlenségként érzékelik:

„Hát akartam, de az egyik lányom hozzám ment egy keresztényhez, nagyon boldogtalan voltam. Amikor eljött, megmondtuk neki, hogy tudja-e, hogy... hát, hogy őt ez nem zavarja. Most jóban vagyunk ezzel a nővel. A gyerekek olyanok, hogy zsidó gyerekek közé járnak...” (K. M., nő, 1924)

A vegyes házasságban való együttéléstről azoknak is van véleményünk, akik nem saját tapasztalataikból meríteneek:

„Nekem volt egy nagy szerelmem, ő keresztény volt. Nem zavart minket, hogy ezek a vallások különbözőek, de akkor fiatalok voltunk. Ma az idő távlatából úgy gondolom, hogy a házasságban ez megnyilvánult volna. Az anyukám nagyon ellenezte... Ma úgy gondolom, hogy inkább valami közöset kell választani, kevesebb a súrlódási felület. Úgy gondolom, hogy még a legjobb vegyes házasságban is vannak helyzetek, amikor azok ketten máshol vannak, érzelmi máshol. A gyerekekhez való viszony, mik lesznek azok a gyerekek? Jól van, a gyerekek felekezeten kívüliek lesznek. De ők nem felekezeten kívüliek. Nekik maguknak kell majd aztán dönteniük valahogy, ezt láttam a lányomnál. Hát, nem volt ez nekem mindegy, de semmi esetre sem szóltam bele, és nagyon boldog voltam, hogy a lányom zsidóhoz ment hozzá.” (E. B., nő, 1940)

Fontos szempont az is, hogyan reagál a nem zsidó partner társa zsidó származására:

„Azt gondolom, hogy az alatt tudta meg, amikor jártunk. Meg kell mondanom, hogy én ezt tudatosan senki előtt sem titkoltam, de tudatosan nem is közöltem ezt senkivel, hogy ez vagy az vagyok. De valahogy tudták ezt, sosem igyekeztem ezt tagadni. ... De igaz, hogy a férjemnél, a velem és a családommal való együttélés következtében is, aztán meg volt egy ilyen lehetőségünk '69-ben, hogy együtt ellátogattunk Izraelbe. Neki nagyon tetszett ott, szörnyen megfogta az egész, ott még érezhető volt a '67 utáni eufória, a hatnapos háború után. Akkor még azt is fontolgattuk, hogy visszatérjünk-e Csehszlovákiába. Szóval, őtöle hallottam azt, hogy ha nem térnénk vissza, akkor már menjünk Izraelbe!” (M. G., nő, 1935)

A család hat a legintenzívebben a zsidó identitás kiformalódására. A zsidó család jelenlegi fejlődését a fentebb olyan tényezők alapján elemeztem, amelyek túlnyomórészt az információk – a családban, a nemzedékek között történő – átadásával függnek össze. A háború vége óta létezik az előrehaladó,

generációról generációra zajló asszimilációs tendencia. A jelenlegi körülmények kedvező hatása az asszimilációs törekvések csökkenésében, és a társvalasztás kérdésében nyilvánul meg, ami a zsidó identitás erősödéséről tanúskodik a fiatalabb nemzedék esetében. Bár az 1989-es forradalom utáni időszakban nem állnak meg az asszimilációs tendenciák, a zsidóságról való párbeszéd nyitottsága a családban a zsidósággal kapcsolatos hagyományos családi magatartásformák átértékelését eredményezte mindhárom nemzedéknél.

A holokauszt jelentősége az identításban

A totalitárius korszak a szlovákiai zsidók tragikus sorsát tabuként kezelte. A családok holokauszt-történeteinek átadása a fiatalabb nemzedékek számára szintén függött az asszimiláció mértékétől. Általánosságban elmondható, hogy minél előrehaladottabb volt az asszimiláció egy családban, annál kevesebbet beszéltek a holokausztról.

E. B. története jó példa a holokauszt témakörének tudatos tabuként való kezelésére a családban:

„Az anyósom, amíg élt, például nem beszélgetett velünk, nálunk nem volt téma a koncentrációs tábor és ezek a dolgok... De az unokáknak elmesélte... Mi erről egyáltalán nem beszélünk! Sem az egész idő alatt, sem a munkában nem beszélünk erről a témáról... De az unokáim most érdeklődnek eziránt, kérdeznak...” (E. B., nő, 1936)

Viszonylag ritka volt a holokausztról való olyan nyílt eszmecsere a családban, mint amilyent J. F. idéz fel:

„Normálisan beszélgettünk otthon. Nem tudom, egyes családokban állítólag sohasem beszéltek a háborús eseményekről. Egyes kortársaim ezt amolyan frusztrációnak érzik, hogy soha semmit nem tudtak, a szülők nem mondták el nekik, mi volt. Nálunk erről normálisan beszélünk, mivel emlékeztem rá, és a szülőkkel mindig emlékeztünk. Egyes emberekkel, akikkel abban a táborban voltunk, a háború után is érintkeztünk... Ez nem volt semmilyen tabu.” (J. F., nő, 1936)

Az ilyen családokban a holokauszt emlékezete számított a zsidó identitás fő (még ha nem is egyetlen) alkotóelemének, amelyet tovább adtak a következő nemzedéknek is. Így viszonyult J. F. is saját gyerekeihez:

„Ez nem döntés volt. Ez ilyen természetes volt. Nálunk sohasem jelentett problémát közölni a gyerekekkel, hogy zsidók. Ők ebben nőttek fel. A szlovákokkal sem közli senki, hogy szlovákok. Egyszerűen ebben nőttek fel. A háborúról is beszélgettünk. Nálunk erről mindig így

beszélgettünk, szóval normálisan, nem úgy, hogy most leülünk, és beszélgetni fogunk erről, hanem normálisan a mindennapi beszédben, mindig felidézünk valamit. Például valamit nem akartak megenni, akkor elmeséltem nekik, hogy milyen volt, amikor nem volt mit ennem, és milyen szívesen ettem volna akkor. Szóval ilyen összefüggésekben. Nem voltak semmilyen ünnepélyes előadások. ... Én például elvittem a gyerekeimet Auschwitzba. A legidősebbet, amikor 12 éves volt. Elmentünk Krakkóba, Auschwitzba, megmutattam neki a múzeumot, mindent elmagyaráztam neki. Sok ember csodálkozott, hogy jaj, hogy gyerekek. Én pedig azt mondtam, hogy ha én túl tudtam élni a háborút, akkor ők kibírnak egy múzeumot, de lássák csak. Tudtak róla, hogy mi ez, de én azt akartam, hogy egészében lássák, mivel mindig azt mondtam, hogy a szüleink nemzedéke naiv volt, mivel az utolsó pillanatig azt hitték, hogy nem történhet semmi. Azt mondtam, hogy nem tudom a gyerekeimet semmi elől sem megvédeni, de legalább megmutathatom, mi történhet velük. Hogy tudják, hogy számoljanak vele, hogy ne legyenek naivak. Ez az egyetlen, amit az ember a gyerekeknek megadhat. Csak számoljon ezzel, és védekezzen.” (J. F., nő, 1936)

A holokauszt élményét főleg az egyívásúak osztották meg egymással, vagyis azok, akik hasonló tapasztalatokon mentek keresztül. Sok túlélő nem szívesen nyitotta meg ezt a témát azok előtt az utódai és ismerősei előtt, akik a háború után születtek, tehát a fiatalabb nemzedékhez tartoztak. A holokauszt tragédiájának feltárása ezért a családon belül is fokozatosan ment végbe:

„A lányom sohasem kérdezett. Ő tudott erről, mivel még a nagypapa beszélt neki erről, és az apja is beszélt róla, ők is nagyon nehéz körülmények között bujkáltak. Amikor én elkezdtem foglalkozni ezzel a témakörrel, és elkezdtem könyveket vásárolni, és filmeket nézni, dokumentumfilmeket, akkor azt mondta, hogy mazochista vagyok, hogy minnek kínozom magam ezzel, ő erről nem akar hallani. Most már egy kissé megváltozott a hozzáállása. A zsidósághoz való viszonya nagyon változik, ő nagyon zsidónak érzi magát, tudni akarja, és érdeklődik. Maga a holokauszt témája, ez még olyan mellékes nála.” (E. B., nő, 1940)

„Néha mesélek a gyerekeknek, de az én anyukám többet mesél nekik. Apa inkább zárkózottabb, sok dolgot megtart magának, egy részt a nagyszülőkötől tudtunk meg. De az az érzésem, hogy az én gyerekeim számára ez még olyan nagyon távoli dolog. Nem érdekli őket annyira. ... Talán, majd ha érettebbek lesznek, akkor ez jobban tudatosul bennük. Hogy mi – azt tudták, az alapvető információkat. Ehhez kellett nekik egy kicsit mesélni arról is, hogy mi volt a háború... Apránként megtudták.” (J. T., nő, 1960)

A holokauszt témakörének felfedése 1989 után változást eredményezett a túlélők hozzáállásában is. Másrésről a fiatalabb nemzedék érdeklődése ösztönözte a tanúságtételt a soáról. Gyakran épp az unokáknak a nagyszülők felé

intézett kérdései nyitották meg a családi eszmecserét az eddigi taburól, és kapcsolták össze a töredékes információkat a középso generáció számára is:

„Az én anyukám is mesélt az unokáinak. Miután most erről többet beszélnek, már nincsenek is olyan gátlásai, már szerintem könnyebben tud erről beszélni. Ők ezt nagy érdeklődéssel hallgatják. De most már én is továbbadom az unokáimnak. A gyerekeim ezt úgy fogadják, mint a saját személyiségük részét, nagyon érdeklődnek a judaizmus, a zsidóság története, a zsidó kultúra iránt. ... Az, hogy beszélgetünk erről, már az befolyásolás. Ezzel élnek, ez az élet egyfajta összetevője.” (N. L., nő, 1944)

„Én nem szeretek erről beszélni. Az unokáimnak egyszer, amikor ott voltam, a szülők nem voltak otthon, leültünk, és akkor meséltem nekik. És akkor ettől nagyon meghatódtak, ezekről a dolgokról nagyon nem tudtak... A fiam aztán elment Auschwitzba, és azt mondta, hogy azt mindenkinek látnia kell személyesen. A fiamnak mint kisgyerekenek meséltem, mint ilyen kamasznak. Mindig így darabonként, tehát neki volt erről fogalma.” (M. Z., nő, 1920)

A tabuérintés következtében egyre több túlélő hajlandó tanúságot tenni szenvedéseiről. Ebben az irányban rendkívül elismerésre méltó kezdeményezés a szlovákiai soáról szóló tanúságtételek összegyűjtése, amelyet M. Šimečka és S. Spielberg alapítványai végeznek.

A Rejtegetett Gyermekek szervezet tagjainak magatartása is illusztrálja a holokausztról szóló nyílt eszmecsere hatásait az egyéni identitás fejlődésére:

„Megváltozott valami lényeges azoknak az embereknek a szubjektív érzésében, akik ehhez a csoporthoz tartoztak és tartoznak. Közülünk a többség azelőtt sem titkolta el, miért titkolta volna el, de nem volt róla szó. És 1990 után ez egyre inkább előtérbe került, ugye ezek a rejtegetett gyerekek, legkésőbb 1945-től már nem voltak rejtegetettek, és a '90-es évek elején megalkult ez a mozgalom. Tehát hogyha a többieknek is 45 évig tartott, amíg hajlandóak voltak erről így beszélni, hogy ezen az alapon egyáltalán valamilyen szervezetbe tömörültünk. És látja, nemcsak itt, Kelet-Európában, azon a területen, ahol kommunizmus volt, de még Amerikában sem jött létre korábban a Rejtegetett Gyermekek mozgalma, sem Nyugat-Európában. Nyilván ilyen hosszú ideig tartott, míg ez a trauma úgy átváltozott, hogy már lehetséges volt róla beszélni. Itt pedig a társadalmi klíma is, hogy az ember ezt ilyen nyíltan felvállalta.” (M. G., nő, 1935)

Az a tény, hogy a saját holokauszt-történet elmesélése a *Hidden Child* tagságnak fontos „feltétele”, sokak számára számvetést jelent a személyes traumával is, és egyfajta törést a saját identitás érzékelésében:

„Az első találkozás Prágában számomra nagyon nehéz volt, de nem az erről való beszélés, mivel mindazt, amit tudok, az édesanyamtól tudom. Ezek nem az én élményeim, amelyekre én

tudatosan emlékeznek. De amikor megérkeztem Prágába, és ott ültünk 18-an az asztalnál, először láttuk egymást az életben, és mindenki elmesélte a történetét. Ott meg is hallgattam ezeket a történeteket a résztvevőktől, hogy azonnal gombóc lett a torkomban, és amikor már én következtem a sorban, akkor azoktól a borzalmaktól, amiket ott végighallgattam, majdnem el sem tudtam mondani, az én történetemet. Annak ellenére, hogy én nem élem át annyira intenzíven.” (K. G., nő, 1944)

Egyes résztvevők számára a sokáig tabuként kezelt traumával való konfrontáció a saját történet első nyilvános felfedése volt, ami hozzájárult a kifelé megnyilvánuló identitás formálódásához:

„Ők már megszokták egymást, megszokták a beszélgetést. Amikor először mentem oda, bár a kolléganő nem mondta, feltételeztem, hogy mesélnem kell valamit magamról. Akkor tulajdonképpen először az életemben meséltem el a történetemet egy nagyobb társaság előtt, és ez nehéz volt. Sikeriült folyamatosan beszélnem... De fel voltam zaklatva, több éjszakán keresztül nem bírtam aludni, állandóan visszatértem ehhez, nem volt egyszerű, de most sem egyszerű...” (N. L., nő, 1944)

Azok számára, akiknek zsidó azonosságtudata eleve a holokauszton alapult, nem okozott ekkora megrázkódtatást a társadalmi nyilvánosság átalakulása. Ezt a példát J. F. szavai szemléltetik, aki saját történetének rendszerváltás utáni kibeszélését nem érzékelté formatív élményként:

„Aztán, amikor új tagok jöttek, természetesen senkit se kényszerítettünk, de el kellett mondania magáról valamit. Azt gondolom, hogy ez egyeseknek nagy gondot okozott. Nekem nem. Én állandóan azt állítom, hogy azokhoz képest, akik Auschwitzban voltak, és azokhoz képest, akik elvesztették a szüleit, ahhoz képest én még jól megvoltam. Még ha néha azt gondolom saját magamban, hogy borzalmas emlékeim vannak, de másokkal összehasonlítva ez semmi.” (J. F., nő, 1936)

A közösségiséggel együtt a holokauszt reflexiójának vitathatatlan része van a zsidó identitás fejlődésében. A középső nemzedék magatartását és élményeit, amelyeket a holokauszttal való szembenézés alakított ki a közösségen belül, A. F. így foglalja össze:

„Azokat az embereket nem ismertem, de tudtam, hogy a hozzáállások azonosak. Nagyon nehéz beszélni róla, fáj. De a hallgatás nehezebb. Egyszerűen erről beszélni kell. Több okból. Ha az ember valamit elfojt magában, akkor az megfojthatja, képletesen szólva. Ez nem jó megoldás, magunkban tartani egy ilyen pszichikai problémát, és nem kiadni. A másik dolog pedig a következő, és én ezt megéreztem a gyerekeknél, sőt még az unokáknál is. Az ember keresi a gyökereit, és ebbe beletartozik a szülei sorsa is. És az ember néha véletlenszerűen belebotlik

ebbe a témába. Aztán egy másik ok, hogy a holokauszt korszakát elferdítik, hamisítják, tagadják és hasonlók. És ez veszélyes, de nemcsak a zsidó etnikumra, hanem az egész társadalomra nézve is az. Itt talán erkölcsi kötelesség is erről beszélni.” (A. F., férfi, 1931)

A holokauszt, bár mindmáig nagyon érzékeny téma a generációk közti információátadásban, a kommunista diktatúra korából származó tabuk megérintése következtében lassacskán részévé vált a zsidó identitás formálódásának mind a családban, mind pedig a közösségben. Egyes családokban a holokauszt az identitás fő, még ha nem is az egyetlen alkotóeleme, más családok ezzel ellentétben fokozatosan mentek keresztül a holokausztról szóló eszmecsereit övező tabuk megérintésén. Ebben az esetben gyakran jelentős volt a fiatalabb nemzedéknek a túlélők nemzedékére gyakorolt hatása. A holokauszt nyílt kibeszélése sokak számára formatív élménnyé vált az önérzékenységen a családon vagy a közösségen belül.

A környezet hatása az identitásra

A szabadság eufóriája közvetlenül a forradalom után egy sor változást eredményezett, amelyek máig nem zárultak le. Megjelent sok, a korábban elhallgatott vagy betiltott irodalom, film, és más, zsidó témájú művészi alkotás, s ennek következtében megnőtt a nyilvánosság érdeklődése is a kérdéskör iránt. Másrészt azoban előbukkantak a fasiszta szlovák államnak és képviselőinek (pl. Tiso elnöknek) a rehabilitálására irányuló törekvések, illetve különféle antiszemita támadások is (különösen a *Zmena* nevezetű lapban).⁷ A zsidó identitás 1989 utáni, az említett tényezők miatti erősödése számos egyén esetében átértékelte a viszonyt az identitás szlovák összetevőjéhez.

A mindennapi valóság konfrontációt idéző elő a saját identitás és a környezet között. Egy ilyen helyzetre emlékszik vissza E. B., és ebben az összefüggésben magartartásának változását saját identitása pozitív fejlődéséből származtatja:

„A munkahelyemen volt egy beszélgetésem két kollégámmal. Az egyikük nagyon vallásos volt, egyszer bejött a munkába és elkezdte méltatni Tisót. De a másik, az is keresztény volt, nem annyira vallásos, de intelligensebb volt. Én pedig eleinte két órán át ültem a számítógép előtt, és felhúzott a dolog, így azon gondolkodtam, hogy beleavatkozzak-e vagy sem? Mivel soha nem avatkoztam bele ezekben a dolgokba. Ha elhangzott valamilyen zsidó vicc, és min-

⁷ Salner, Peter: Proces hl'adania stratenej kontinuity [Az elveszett kontinuitás keresésének folyamata]. In: Gál, Egon (ed.): *Židia v interakcii II, (zborník z konferencie)*, Archa: Bratislava 1998. 26. Lásd még V. Ferko és J. Franek vitáját a *Literárny týždenník*-ben 10. évf., 33–35., 38., stb.

denki nevetett, és ha vicces volt ez a vicc, akkor én is nevettem, ha nem volt vicces... egyszerűen nem vettem részt az egészben. Végül már nem bírtam tovább és azt mondom: 'Most hallgasd meg azt, hogy mit mondok neked Tisóról, és vedd úgy, hogy az, amit elmondok, azt a saját bőrömmön éltem meg, amikor 2 és 5 éves közötti lehettem.' ... Akkor kezdtem el először arról beszélni, hogy én zsidó vagyok, megéltem ezeket a dolgokat, és hogy ez a te Tisód nem volt olyan, ahogy itt beszélsz róla. Így hát nagyon figyeltek, az a vallásos csendben volt, a másik, az intelligensebb, pedig rám nézett, és azt mondja: 'Na jó, de honnan kellene ezt nekünk tudnunk?' És akkor tudatosult bennem, hogy ez a gyerek tényleg először lát zsidót az életében, még azt mondtam, hogy ne nézzetek rám úgy, mint egy zsiráfra az állatkertben. Nem vagyok semmi egzotikum. Így ébredtem rá, hiszen a te szüleid is a háború után születtek, ezek fiatal, 26-éves fiúk voltak, zsidót nem láttak, mivel falun éltek, ahol már nem voltak zsidók. ... Így akkor tudatosult bennem először, hogy én szabadon beszélék erről, nekem nincsenek gátlásaim..." (E. B., nő, 1940)

A zsidók Szlovákiában a következő spektrumon határozzák meg identitásukat: zsidó, szlovák származású zsidó, zsidó származású szlovák, szlovák.⁸ A gyakorlatban a választási lehetőség nemegyszer egyértelműbb alakba szűkül: „Szlovák vagy, vagy zsidó?”, miközben a várt válasz nem tesz lehetővé alternatívát, mivel a zsidóságot mint nem szlovák elemet értik.

A zsidó identitás jelenlegi érzékelését ismét csak a párbeszédekből vett példákon dokumentálhatom. A megkérdezettek többsége tanújelét adta a Szlovákiához, mint gyermekkorának vidéke iránt érzett pozitív viszonyának, egyúttal azonban hangsúlyozta zsidó identitását annak etnikai összefüggésében:

„Nemzetileg zsidónak érzem magam. A nemzeti identitás számomra a zsidó nemzet. Szlovákia az a hely, ahol felnőttem, emlékek a gyermekkorból, a fiatalkorból, ezt az ember érzi, ha hosszabb ideig távol van. Kulturálisan sok dolog idegen tőlem és érthetetlen számomra. Például olyankor, ha valami történik a világban, akkor az emberek többségének a véleménye különbözik az enyémtől. Máshogyan élem meg az eseményeket, amelyek megtörténnek. Azt gondolom, hogy ez a kultúra miatt van, mivel azokkal az emberekkel sem értjük meg egymást ilyenkor, akiknek azonos, vagy magasabb végzettségük van. Túljesen eltérő nézőpontok, ez más érzés, más gondolkodás.” (N. L., nő, 1944)

Megegyezik a hozzáállása Szlovákiához J. F.-nek is, másrésztől zsidó identitását nem érzékeli kivételesnek, és etnikailag nem határolódik el:

⁸ Salner, Peter: Parametry židovskej identity [A zsidó identitás paraméterei]. In: *Židovská identita včera, dnes a zajtra* [A zsidó identitás tegnap, ma és holnap]. Bratislava, 1995.

„Én nem éreztem magam szlováknak. Én teljesen kozmopolita vagyok (nevetés). Ezt nagyon nehéz elmagyarázni. Mivel jól tudom, hogy zsidó vagyok. De nem mondhatom azt, hogy büszke vagyok rá, mivel ez nem az én érdemem. Szlovákiához olyan a viszonyom, mint ahhoz az országhoz, ahol születtem. Szeretem az országot, ahol vannak hegyek, erdők, ki nem állhatom a síkságot, egyszerűen közel áll hozzám ez az ország. De a szlovákokkal nincs valamilyen, isten tudja, milyen közeli kapcsolatom. ... Aztán tudatosult bennem, hogy Szlovákiában élek, szlovákok között, akik deportáltak engem, akik koncentrációs táborban tartottak, mivel alapjába véve a szlovákok mindig tartottak engem valahol. És nem félek tőlük. Mivel köztük élek, és megszoktam ezt. Bennük nem látok ellenséget, annak ellenére, hogy ők voltak azok, akik bántalmaztak. Ez különös, de az ember itt él, és megszokja ezt, így érzékeli. Itt élek, ez az én környezetem.” (J. F., nő, 1936)

Ugyanígy hangsúlyozza saját identitásának zsidó aspektusát P. S. is. Egyúttal beszámol a családi hagyományok hatásáról is, és a kassai zsidó élet realitásáról a múltban:

„Én nem érzem magam se szlováknak, se magyarnak, én zsidó vagyok. Az apám, amikor a szünetre hazajött, népszámlálás volt az Első Köztársaság idején (valószínűleg az 1930-as népszámlálás idején – a szerző megj.). Ott ültek azok felett az ívek felett... és eljuttottak oda, hogy milyen nemzetiség, akkor ők be akarták írni a magyar nemzetiséget, és akkor apa azt mondta nekik, hogy mi nem vagyunk semmiféle magyarok, mi zsidók vagyunk. Tehát a nagyapám még úgy érzékelt, hogy ő magyar nemzetiségű, és hogy ez csak vallás kérdése. Én ezt nem érzem így. Én nem érzem magam szlováknak. Az apám szintén nem érezte magát sem magyarnak, sem szlováknak. Az apám zsidónak érezte magát. Sem anyu, annak ellenére, hogy ellenérzései voltak a vallással szemben, sohasem hallottam a szájából, hogy mi szlovákok vagy magyarok vagyunk. Ilyesmit nem is lehetett mondani... Én Kassán születtem, és a nyolcadik emeleten laktam, és ott rajtunk kívül még tíz másik zsidó család élt. Szóval ott ez normális volt, zsidók voltunk, és egyszerűen zsidóként is viselkedtünk, és egyszerűen teljesen normális volt, hogy zsidók vagyunk.” (P. S., férfi, 1946)

A kassai környezetet etnikailag jelentős mértékben befolyásolta és befolyásolja ma is a magyar elem. Sok zsidó ezért a magyar kultúrával is azonosul, de a saját zsidó etnicitását attól éppúgy megkülönbözteti. A magyar vagy a szlovák környezettel való azonosulás a tragikus történelmi előzmények után irreálisnak látszik:

„Nem érzem magam magyarnak, és nem érzem magam szlováknak sem. Én zsidónak érzem magam. Sok dologban kötődöm a magyar kultúrához, én szörnyen sokat olvastam, jól ismerem a magyar irodalmat. De ugyanígy kötődöm a szlovák és a cseh irodalomhoz is, az szintén közel áll hozzám. De amikor eszembe jut, hogy a magyarok deportáltak minket, és

amikor látom, hogy a szlovákok mit tettek. (Azok) a ludákok⁹ is, aztán voltak a kommunis-
ták, most pedig mindenki nagy demokrata. Így hát nem tudok velük azonosulni...”
(M. Z., nő, 1920)

Másrészről, egészében véve pozitív viszonyulást érzékeltek azok a vá-
laszadók, akik a holokauszt idején saját szlovák honfitársaik közreműködésé-
vel menekültek meg:

„Én Szlovákiát a hazámnak tartom, mivel semmilyen más hazám nincs, és itt születtem.
Árvában születtem, nagyon szép vidék az, szerettem. A háború alatti tapasztalataim Szlo-
vákiával pozitívak voltak, mivel minket azok a falusiak, ahol a háború alatt éltünk, tulaj-
donképpen megmentettek, és nagyon szerették az apámat, és gondoskodtak rólunk, hogy ne
érjen valami baj bennünket. ... A nyelv is, a kultúra is, amíg az iskolában tanultam róla,
persze hogy sok szép dolog volt ott, ami közel állt hozzám. Igen, így lehet mondani.”
(M. G., nő, 1935)

Ez a magatartás van túlsúlyban a Rejtegetett Gyermekek csoport tagjainál.
E. B. azonban ennek a viszonyulásnak az öntudatra ébredéssel párhuzamos
átalakulásáról is tudósít:

„Én jól viszonyultam a szlovákokhoz, mivel engem lényegében nem bántottak, úgy gondo-
lom, már amikor kezdtem öntudatra ébredni. A barátaim szlovákok voltak, az egész gyerek-
kor alatt. Hát, nem voltak zsidók, így hát ott nem is volt lehetséges másvalakivel barátkozni.
Ma nekem nincs semmilyen ellenérzésem a szlovákokkal szemben, de ma már máshogy lá-
tom a dolgokat, már nem azonosulok annyira. Mivel én mindig szlovák nemzetiséget és zsi-
dó vallást írtam be. Én ezt úgy vettem, mint Oroszországban. (...) Így hát én a szlovákok-
kal azonosultam, a vallás kivételével. Úgy vettem, hogy van katolikus szlovák, evangélikus
szlovák, és zsidó szlovák. Ma már ezt természetesen egy kissé máshogy látom, ennek ellené-
re ez nem befolyásolja a viszonyomat azokhoz a szlovákokhoz, akik a gyerekkorom óta a bar-
átaim voltak, de a hozzám közelállókat már nem a katolikus szlovákok vagy evangélikus
szlovákok közül választom ki, hanem a zsidók közül. A zsidó barátok között szabadnak ér-
zem magam. Ez megnyilvánul annak a mi Rejtegetett Gyermekek csoportunknak a találko-
zói is. Ott teljesen szabadok vagyunk, ott teljesen szabadjára eresztjük a gondolatainkat,
és kimondjuk őket, ahogy jönnek. Míg mások előtt már odafigyelek, hogyan beszéljek, hogy
ne sértsek meg, ne bántsak senkit. A többiek meghallgatnak, az a benyomásom, hogy érzel-
mileg körülbelül ugyanazon a hullámhosszon vagyunk, de annyira ez nem érinti meg őket,

⁹ l'udákok = az Andrej Hlinka, majd Jozef Tiso vezette szlovák nacionalista néppárt/HSLŠ/
tagjai – ford. megj.

és nem hagy bennük olyan nyomokat, mint azokban, akik átéltek hasonló dolgokat.”
(E. B., nő, 1940)

Az etnikai zsidó identitás olyan tág témának tűnik, hogy alaposabb feldolgozást is megérdemelne, mint a fenti szemelvényes válogatás. A beszélgetésekből az következik, hogy az 1989 utáni társadalmi-politikai folyamatok két irányban eredményeztek jelentős elmozdulást – egyrészt a környezettől való különbözősként, másrészt pedig a vallásos identitás ellentétéként. A zsidó együvé tartozás megerősödése a nagyobb önbizalomban is megnyilvánul a többségi környezettel való interakció során.

A zsidó identitás fejlődésének perspektívái a diaszpórában

Azok a változások, amelyeken a zsidó közösség az 1989-es forradalom óta átmert, pozitívnak tűnnek a zsidó identitásra nézve. Ehhez hozzájárultak a fentebb említett tényezők – a tabusítás megszűnése, a közösségi élet felelővételése, a művelődés forrásainak elérhetősége, a nemzetközi együttműködés, és elsősorban az eszmecsere.

E jelek az egyéni megnyilvánulásokban is felfedezhetők, az összes korcsoport esetében. A legidősebb generáció legyőzte azokat a gátlásokat, amelyeket a holokausztról való tanúságtétellel kapcsolatban érzett, és átértékelte a zsidó identitás átadásával kapcsolatos korábbi viszonyát. A középső nemzedék számos tagja éli meg az „elvesztett identitás” keresését egyéni vagy közösségi formában (ámbr nehezen beszélhetünk visszatérésről vallási irányban, inkább új kezdetről van szó). A fiatal nemzedék sok szempontból hasonló helyzetbe került, mint a szüleik: a kontinuitást kell helyreállítania, azzal a különbséggel, hogy nem befolyásolja olyan mértékben a kommunista múlt, mint szüleik a nemzeti szocialista üldöztetésből fakadó traumák. A legfiatalabb generáció előnye az, hogy sokkal több lehetősége van megválasztani saját útkeresésének ösvényeit. Sokan közülük aktívan részt vesznek az ifjúsági szervezetek tevékenységében, és nemzetközi zsidó kapcsolatokat is kialakítanak. Másrészt a saját identitáskeresés következtében gyakran Izraelbe távoznak. A fiatal nemzedék részletesebb kutatást érdemelne, amely túlmutat ennek a munkának a keretein.

A zsidó identitás fejlődésének pozitív következményeire a válaszadók is utalnak a beszélgetések során. N. G. ezt a tényt a környezetéhez való viszonyán keresztül szemlélteti:

„Nem titkolom, nem is szégyellem, meg is mondom, ha látom, hogy olyan társaság van valahol. Többnyire ezt ott rögtön közlöm, mivel nem akarok valamilyen zsidózást hallani. Az emberekben pedig később tudatosul.” (N. G., nő, 1928)

A középső generációban végbement változásokat V. B. így jellemzi:

„Rájöttek, hogy az asszimilációnak nincs értelme. Az utóbbi időben nem szégyellik, például a középső réteg nem szégyelli elmondani, hogy zsidó. Sajnos kipusztult belőlük a hagyomány, nem tudják.” (V. B., férfi, 1923)

Ugyanakkor tovább élnek azok a régi magatartások, amelyeket a környezettől való félelem befolyásol:

„Például még a mai napig nem tud hangosan beszélni, ha két zsidó hangosan beszélget, és a zsidóságról mondanak valamit, akkor lehalkítják a hangjukat. Muszáj félnünk?” (C. K., férfi, 1933)

„És aztán csak kevesen tudtak úgy részt venni a közéletben, hogy elmenjenek a köztisztviselőkbe, és védelmezzék a hitközség érdekeit, mivel szégyellték, hogy zsidók. Még mindig uralkodik ez a zsidó komplexus a zsidók bizonyos csoportjában. Félnék saját maguk beazonosításától. Még akkor is, ha nem történhet semmi. Az a belső érzés, valamilyen óvatosság-gének, amelyek megvannak bennünk, arra készítetnek, hogy vigyázz, ha jönne valami...” (Z. B., férfi, 1932)

A feltüntetett pozitív tények ellenére sokan nem látnak perspektívát a zsidóság számára Szlovákiában, és szkeptikusan állnak a jövőhöz. A legnagyobb veszélyt a zsidó közösség fennmaradására nézve az asszimilációban látják:

„Az asszimiláció folyamatosan zajlik. Kassán több az asszimilálódott zsidó, mint a nem asszimilálódott. Az asszimiláció a legnagyobb veszély ránk nézve. Az asszimiláció a hajlam a környezetben élők életformájára. A történelmünkben ez is sok szerencsétlenséget okozott. Sehol sem lehet ezt megakadályozni, voltam Amerikában, az egész világon egyformák a problémáink. A fiatalokkal. De ez azért van, mert nem működik a vallás. Itt olyan a helyzet, hogy ezt az a rendszer váltotta ki, ami itt volt. Mivel ha nem lett volna itt ez a kommunista rendszer, akkor ez lehet, nem mondom, hogy biztosan, de lehet, hogy másképp nézne ki. Ez állandó probléma.” (P. S., férfi, 1946)

Az asszimiláció okát P. S. a vallási hagyományok elvesztésében látja. Az asszimiláció egy másik okát – a totalitárius rendszer következményeit – emeli ki C. K.:

„Egyszerű a válasz erre. A bennünk élő kommunizmus, merthogy a kommunista rendszernek ez a mechanizmusa teljesen szétörte a zsidó közösséget, szellemi tekintetben, anyagi tekintetben. Ezek az emberek gyökértelenné váltak... Ha itt megmaradt volna az a gazdag zsidó élet, mint a háború előtt, hogy működött a kaszinó, a kávézóban találkoztak az emberek. Hiányzik az a konzisztencia, a zsidóság szellemi összeforrottsága.” (C. K., férfi, 1933)

Másrészről Z. B. az asszimilációt természetes folyamatként érzékeli:

„Szlovákiában 3600 zsidó van. Kassán 290-en tagjai a zsidó hitközségnek, a többiek nincsenek így megszerveződve. Úgy számolják, hogy körülbelül 1000 zsidó él Kassán. De ezek nagyrészt már kevert asszimilánsok, akik még ha itt is fognak élni, már nem lesznek zsidók. De ez természetes folyamat, ez a folyamatos beolvadás a vezető etnikum nemzeti spektrumába... A zsidó hitközségek a biológiai és a fizikai törvények szerint meg fognak szűnni. Egyrészt kihalással, elvándorlással, asszimilációval. Nincs esélyük.” (Z. B., férfi, 1932)

Azt a véleményt, hogy a zsidó hitközség Kassán az idő múlásával megszűnik, I. K. is osztja, egyúttal pedig megemlíti ennek a tendenciának az okait:

„Kassán nincs a zsidóságnak perspektívája. Az a nemzedék, amely még tudott valamit a zsidóságról, már viszonylag megöregedett, és fokozatosan eltávozik... A következő generáció mi vagyunk. Azok, akik tudtak valamit a zsidóságról, viszonylag nagyon kevesen vannak, így hát lesz itt mondjuk valami olyasmi, mint valami zsidó klub, vagy valami ilyesféle... Most ez már egyre rosszabb lesz, nincsenek követők... És a fiatalok, mint amilyenek az én gyerekeim... elmennek, legalább Csehországba. Kassán már nem. Ez évtizedek kérdése, mondjuk...” (I. K., férfi, 1947)

„A fiatalok nem nevelkedtek zsidó szellemben. Ez nagy probléma. Van nekik identitásuk, vagy keresik, de nincs hozzá erős érzelmi kötődésük. Tudják, hogy zsidók, büszkélkednek a sikeres Izraellel, vagy valamilyen zsidó nagyságok sikerével a történelemből vagy a jelenből, de hogy a saját kezükbe vegyék a dolgot, hogy itt is ez legyen, azt nem, azt nem csinálják. Ez nem a vétkesség kérdése, de annak a maradványa, annak a tragédiának, amely itt bekövetkezett. A kommunizmus egyértelműen hozzájárult a maga rejtett és nem rejtett antisemitizmusával. (Z. B., férfi, 1932)

Az asszimilációs magatartást a történelemben M. G. különböző nézőpontokból jellemzi, miközben a diktatúrát a legmegfelelőbb időszaknak tartja az asszimiláció szempontjából az újkori történelemben:

„Én azt gondolom, hogy azalatt a hosszú történelem alatt számtalan sok zsidó volt, akik nemcsak hogy igyekeztek, hanem sokuknak sikerült is beolvadni. Azt gondolom, hogy az asszimiláció lehetséges belülről, annál, aki asszimilálódni akar. A másik dolog, hogy

hogyan fogadja őt be asszimilálódottként a környezete, ez is csak egy bizonyos mértékig lehet, és általában így is van. A harmadik lehetőség pedig az, hogy nem sikerül, hogy valaki igyekszik asszimilálódni, és végül... Inkább azt gondolom, hogy ez lehetséges volt a diktatúra alatt, az asszimiláció, és még inkább a századelőn, és a múlt században nagyon liberális volt a légkör... És aztán az, ami a holokauszt idején történt sajnos sokaknak felnyitotta a szemét, akár asszimilálódtak, akár nem asszimilálódtak, a sorsuk azonos volt. A kommunista rendszer, nem akarom azt mondani, hogy kényszerített, de kialakította a környezetet az asszimilációhoz.” (M. G., nő, 1935)

Az asszimilációhoz és annak nem valós, nem teljes mivoltához fűződő generációs hozzáállásról beszél A. F.:

„Szerintem a szüleimnél túlsúlyba került a háború után eléggé elterjedt asszimilációs pszichózis. Az asszimiláció ilyen jelensége lett volna a névváltoztatás is. Válamennyi idő múlva az ember rájön, hogy az ilyen asszimiláció, hogy teljesen eltávolodjak attól, ami a gyerekkoromban voltam, hogy ez egészen egyszerűen nem megy. A hagyományok túlélnek, a nézetek túlélnek, a problémák túlélnek... Az asszimilációnak ez a képzete, amit a szüleimtől átvettem, tulajdonképpen ellentétes volt azzal, hogy fogtam volna magam, és elmentem volna onnan. Amikor számításba jött, hogy mérlegeltem volna ezt, akkor ez már nem volt reális...” (A. F., férfi, 1931)

A zsidóság fennmaradásának a perspektíváját Z. B. optimistán látja, de nem köti az ortodox judaizmushoz:

„A judaizmus szorosan kötődik ehhez a nemzethez, leválasztani egyszerűen nem lehet. A judaizmus nélkül nem létezne zsidóság. Még ha ma természetesen az e területekről való ismeretek szemszögéből nézve tudom is, hogy létezik, és hogy létezni fog. Hogy egyes hagyományos dolgok fennmaradnak, de a klasszikus ortodoxoknak nincs esélyük, még ha most ilyen boom-juk is van.” (Z. B., férfi, 1932)

Optimista a hozzáállása M. G.-nek is:

„Az esély itt, zsidónak maradni a diaszpórában, ha már itt maradtunk, és zsidók akarunk lenni, így két lehetőség van, vagy asszimilálódik az ember, vagy elfogadja, hogy az, ami, és kitart emellett, és kellően büszke lesz rá... van mire!” (M. G., nő, 1935)

A szlovákiai, illetve a kassai zsidó közösség jövőjének perspektíváját illetően az érdekeltek többsége szkeptikus véleményen van. A székeszsizis okai valóságosak és összefüggnek a társadalom fejlődésével az utóbbi közel 60 év alatt. Hozzájárul ehhez a zsidó hagyományok elvesztése a középső és a fiatalabb nemzedék esetében, éppen azoknál, akik a jövő letéteményesei lehetnének. Másrésztől léteznek egyértelműen pozitív tendenciák a zsidó identitás fejlődé-

sében (mind az egyéneknél, mind a közösségeknél) – különösen a kommunista rendszer bukásának következményeképpen. A szólásszabadság felerősíti az egyéni identitás önértékelési folyamatát a családon és a közösségen belül, ami a holokauszt és a diktatúra által megszakított, elveszett folytonosság kereséséhez vezet. Véleményem szerint a zsidó identitás jelenleg fejlődésének fontos fázisán megy keresztül, miközben különböző formákban nyilvánul meg. Egyes formák a valláshoz való visszatérésre épülnek, mások a formális hagyományra vagy a kultúrára, illetve az etnicitásra. Az új zsidó identitás – mind belső, mind külső megnyilvánulásaiban – tehát különböző, de már maga a „keresés” ténye a zsidó közösségek jövőjének pozitív irányai felé mutat.

Fordította: *Zahorán Csaba*

A HIVATKOZOTTAK MELLETT FELHASZNÁLT IRODALOM

- Salner, P.: Židia na Slovensku 10 rokov po... [A szlovákiai zsidók 10 évvel később...]. in: www.chaverim.sk, 2003.
- Antisemitizmus v posttotalitní Evropě, zborník* [Az antiszemitizmus a poszttotalitárius Európában, antológia]. Kafka, F.: Praha 1993.
- East European Jewish Affairs*, vol. 25/1995, 26/1996, 27/1997.
- Karády, V.: The Transformation of Hungarians – Jewish Identity after the Shoah. In: Contemporary Hungary, Institute for Advanced Study, *Discussion Papers* No. 2 series, Budapest 1993.
- Kuruc, F. F. – Hronský, R.: *Rozhovory o identite* [Beszélgetések az identitásról]. Bratislava 1998.
- Mešťan, P.: Antisemitizmus v politickom vývoji Slovenska (1989–1999) [Az antiszemitizmus Szlovákia politikai fejlődésében (1989–1999)], SNM – Múzeum židovskej kultúry: Bratislava 2000.
- Muller, J. Z.: Komunismus, antisemitizmus a Židé [A kommunizmus, az antiszemitizmus és a zsidók]. In: *Střední Evropa* č. 28/1993.
- Webber, J. (ed.): *Jewish Identities in the New Europe*. Littman Library of Jewish Civilization: London, 1994.

IVO GOLDSTEIN

A zágrábi zsidó közösség újjáéledése a nyolcvanas években

A II. világháború előtt a zágrábi zsidó közösségnek kb. 12.000 tagja volt. 1937-ben, mikor a jeruzsálemi Dr. Rahela Klompus – miután bejárta a nagyobb európai központok mindegyikét – hosszabb ideig Zágrábban tartózkodott, így búcsúzott: „Bejártam Európa csaknem minden nagyobb városát, de egyetlen városban sem értem meg azt, hogy hasonló viszonyok és körülmények között ilyen minden irányban kiterjedt, intenzív zsidó-életet éljenek, mint Zágrábban”.¹

A háború alatt 7000–8000 zágrábi zsidó veszítette el életét.² Zágrábban a háborút kb. ezren éltek túl, többnyire azért, mert vegyes házasságban éltek, szakemberként voltak nélkülözhetetlenek, vagy a katolikus egyház közbenjárta értük. A túlélők fele rövidebb vagy hosszabb ideig részt vett az antifasiszta harcban vagy családjával a felszabadított területen tartózkodott. Számárányát tekintve – Európa azon részeiben, amelyek a Tengelyhatalmak ellenőrzése alatt álltak – itt vettek a legtömegesebb részt az ellenállási mozgalomban zsidók, és egyben – az antifasiszta mozgalomnak köszönhetően – itt is menekültek meg a legtöbbben az üldöztetésektől.

Az 1945-ös felszabadulás után Zágrábba visszatért vagy oda telepedett kb. 2.000 zsidó, így a zsidó közösség lélekszáma kb. 3.000 tagra szaporodott. Tekintettel arra, hogy Izrael létrehozása után a jugoszláv kormány engedélyezte az emigrálást mindazon zsidóknak, akik lemondanak ingatlanaikról, a zsidóknak mintegy fele kivándorolt. Akik itt maradtak, szinte törvénytörő-

¹ Goldstein, I.: *Židovi u Zagrebu 1918–1941* [A zsidók Zágrábban 1918–1941]. Zagreb 2004. 531. Lásd még, Freidenreich, H. P.: *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia 1979.; Goldstein, I.: *The Jews in Yugoslavia 1918–1941: Antisemitism and the Struggle for Equality*. In: Kovács, A. – Andor, E.: *Jewish Studies at the Central European University II*. Budapest 1999–2001. 51–64.

² Goldstein, I.: *Holokaust u Zagrebu* [A holokaust Zágrábban]. Zagreb 2001.

en integrálódtak a hazai közegbe. A háborút követő három évtizedre a hitköz-ség relatív passzivitása jellemző. Jelentősebb tevékenységet csak a belgrádi székhelyű Jugoszláv Zsidó Hitközségek Szövetsége folytatott.³

Sok zsidó távol tartotta magát a zágrábi zsidó hitközségtől, sőt még magától az ötlettől is, hogy tevékenykedhetnének a zsidó újság kiadása körül. Ennek oka részben az Izrael felé irányuló jugoszláv ellenséges külpolitika, részben pedig a kommunista ideológia volt, vagy pedig egyszerűen az az élet-felfogás, hogy a zsidó származás magánügy, amelyről többnyire csak a legszűkebb baráti körben lehet beszélgetni.

A jugoszláv kommunista hatalom viszonya a zsidó közösséghez lényegesen különbözött a többi szocialista országtól. Először is a zsidók polgári egyenjogúságát 1945 sem kérdőjelezték meg semmilyen módon sem, mi több, gyakran lehetett érezni egyfajta szimpátiát is, amely segítette a mindennapi életet. „Anticionista” kilengések, amelyek könnyen antiszimitizmussá erősödte, csupán 1967 után jelentkeztek, miután Jugoszlávia megszakította diplomáciai kapcsolatát Izraellel. Ezt leszámítva, a jugoszláv hatóság nem gátolta meg (szemben a többi kelet-európai országgal) a zsidókat abban, hogy 1948 után Izraelbe alijázzanak, továbbá nem akadályozták a nemzetközi zsidó szervezeteknek kapcsolatfelvételi kísérleteit sem a jugoszláviai zsidókkal. E szervezeteknek már 1944-től engedélyezték a belépést Jugoszláviába, így a rákövetkező évtől külföldről a jugoszláviai és zágrábi zsidóknak élelmiszer- és gyógyszersegélyek érkeztek. Zágrábban és más jugoszláv városokban ilyen módon szervezték meg a menhelyeket és étkezdéket is. A tartós béke megteremtésével ez a segítség az idős és gyengék, hadiárvaik, és általában a jugoszláviai háború zsidó áldozatainak nyújtott rendszeres pénzügyi támogatássá alakult át. E segítség legnagyobb része a *Joint* közvetítésével érkezett, amelynek első háború utáni jugoszláviai képviselőjét, Frederick White-ot 1950-ben Josip Broz Tito államelnök magasrangú állami kiténtetésben részesítette, ily módon is elismerve a *Joint* munkáját Jugoszlávia területén. A Zsidó Hitközségek Szövetsége a hatvanas évek derekáig teljesen szabadon alakította ki kapcsolatait a *Jointon* kívül más nemzetközi zsidó szervezettel, többek között a Emlékezet a Zsidó Kultúráért alapítvánnyal. E támogatások a Szövetség finanszírozásának döntő forrását képezték – így ezek például a Szövetség 1962-es évi költségvetésének javaslatában a szükséges összeg 91 százalékát képezték.⁴

³ A korszak állapotainak különböző aspektusairól: Kerkkänen, A.: *Yugoslav Jewry (Aspects of Post-World War II and Post-Yugoslav Developments)*. Helsinki 2001.

⁴ Jelentés a JZsHSz Vezető Bizottságának 1962. január 21-i ülésére – Zágrábi Zsidó Hitközség (ZZsH) levéltára.

Úgy tűnik, hogy az 1983-as év nevezhető a közösségi aktivitás felújulása évének: azon év végén, csupán néhány nappal a *Makabi* alapítása 70. évfordulójának megünneplése után kezdte meg munkáját – sok év után – a héber nyelvtanfolyam Stojan De Prato vezetése alatt. Akkor 19-en jelentkeztek, többnyire fiatalok és középkorúak, a tanítást heti egy-két alkalommal tartották. Nemsokára rá, Šula Steiner vezetésével megkezdődtek a Tora-tanfolyamok is, amelyekre más – a zsidóság és a zsidó hagyományok iránt – érdeklődők is ellátogattak.

1984. tavaszán az Ifjúsági klub kiadta az első háború utáni ifjúsági kiadványt Zágrábban – ez az „1. maces knedla” értesítő volt, amelyben többek között a Pészách alkalmából elkészítendő ételekről, és Ephraim Kishonról jelentek meg írások. 1984 őszén megnyílt az Úttörő klub, a 7–14 év közti gyerekek nevelését és oktatását szervezték meg. A találkozókra érkezők száma 15–25 között mozgott, ezeken bibliai meséket, a zsidó történelem alapjait, zsidó ünnepeket, szimbólumokat, a héber nyelv alapjait, stb. tanították.⁵

A zsidóság zágrábi és horvátországi érvényesülésének további ösztönzéséhez hozzájárult a „Judaica Zágrábban” című kiállítás, amelyet 1984 februárjában nyitottak meg a Szépművészeti és Kézműipari Múzeumban. 190 darab, zsidó és nem-zsidó intézményből származó tárgyat állítottak ki. A megnyitón nagyszámú közéleti személyiség jelent meg, a kiállítást pedig több mint százezren látogatták meg.⁶ A zsidóság több évtized után először mutatkozott be a zágrábi és horvátországi közönségnek.

1985. folyamán a közösségi aktivitás még intenzívebbé vált, új programokat is indítottak – egyre gyakoribbá váltak az előadások, filmvetítések, szerveződött az ún. közép-nemzedék, kiállítások nyíltak meg.⁷

Az aktivitásban fellendülések és hanyatlások is voltak – így például 1985. márciusában a hitközségben csupán 4 rendezvény megszervezésére került sor: két purimi ünnepség (gyerekeknek és felnőtteknek), a gyermekcsoport teadélutánja és egy előadás. Ezen kívül, azt állítják, hogy „A hitközség 600 meghívót küldött ki minden egyes rendezvényre a tagjainak...”, de „sajnálattal kellett megállapítani, hogy tagságnak csupán 10–15 százaléka jelent meg a rendezvényeken”. Így határoztak arról, hogy csak azoknak a tagoknak küldenek meghívót, akik rendszeren befizetik a tagsági hozzájárulásukat.⁸

⁵ *Jevrejski pregled* /JP/ 9–10, 11–12/1984.

⁶ JP 1–2, 3–4/1984.

⁷ JP 1–2, 5–6, 9–12/1985.

⁸ A ZZsH 1985. március 5-én kelt körlevele a tagságnak – ZZsH levéltára.

Ennek ellenére az ugyanazon év decemberében megtartott Hanuka-rendezvény már nagyobb közönséget vonzott. Még a gyermekek részére szervezett Hanuka-ünnepségen is kb. hatvan gyerek jelent meg, jelentősen több, mint az előző éveken.⁹ Az 1986-as év folyamán is növekedett a különböző oktatási (az ifjúsági és úttörő klubban), kulturális és társadalmi programok száma.¹⁰ 1986 folyamán az Ifjúsági klubban már minden héten szerveztek előadásokat a zsidó hagyományok különböző aspektusairól.¹¹ Októberben megnyílt a „Szerdai klub”, amely később, többnyire a „Miroslav Šalom Freiberg” egyesület tevékenységén keresztül, általános kulturális tevékenységgé vált a hitközség tagjai és a szélesebb nyilvánosság részére.¹² Ugyanakkor az újonnan megnyitott könyvtárban megindult az író-olvasótalálkozók és az „Irodalmi mozaik” című irodalmi viták egész sorozata. Ezek a hónapok képezték a Női csoport „termékeny” időszakát is.¹³

Ekkoriban jelent meg tehát először a judaizmus és zsidóság a horvát nyilvánosság előtt: a *Start* beszélgetéseket közölte David Albahari belgrádi íróval, útleírások jelentek meg Jeruzsálemről és a Szentföldről.¹⁴ Még a katolikus *Glas koncila* is afirmatív módon ír az ótestamentumi témákról és a zsidókról a „Nostra aetate” enciklika szellemében, amelyben támogatást nyer a türelmesség szelleme és a kereszténység zsidó gyökerekből való származása.¹⁵

A zsidó közösség nagy publicitást kapott 1986 első felében, amikor az USA kiadatta Andrija Artukovićot, az ún. Független Horvát Állam (FHÁ) egykori belügyminiszterét. Az Artuković-tárgyalás a zágrábi Körzeti bíróság előtt zajlott. Halálra ítélték, de betegsége és magas életkorára való tekintettel a büntetést nem hajtották végre. (Artuković 1988-ban halt meg a börtönben.) Egy olyan helyzet volt ez, amikor minden médiában információk jelentek meg az usztasa-rezsim természetéről, a gyűjtőtáborokról, valamint tények a FHÁ-ban végrehajtott népirtásról a zsidók ellen.¹⁶

1986 novemberében megszervezték a zágrábi hitközség alapítása 180. és az első zsidók Zágrábba települése 200. évfordulójának megünneplését. Nagyszámú vendég érkezett erre az eseményre más jugoszláviai zsidó hitközségből, valamint külföldről is. Több, mint 50 év után érkezett Zágrábba

⁹ JP 1–2/1986.

¹⁰ JP 1–2/1986.

¹¹ JP 3–4/1986.

¹² JP 11–12/1986, 3–4/1987.

¹³ JP 11–12/1986.

¹⁴ *Start*, Zagreb, 426–428, 1983. okt. 3–17; 440, 1985. dec. 31.

¹⁵ *Glas koncila*, Zagreb, 1985. nov. 10.

¹⁶ JP 1–2/1986, 1–2/1988

a *Shaar Haamakim* kibucból Hilel Livni (1906–1993) is, az egyik legidősebb emigráns, aki Zágrábban a harmincas évek kiemelkedő cionista aktivistája volt.¹⁷ Miután csütörtökön, november 6-án sajtótájékoztatót tartottak, amelyen 18 zágrábi, de belgrádi és ljubljanai újságíró is jelen volt, továbbá megjelentek az egyházi sajtó képviselői is, az ünnepségsorozat a „Nabucco” előadásával kezdődött a Horvát Nemzeti Színházban, amelyre a Hitközség megvásárolta az összes jegyet. A Zsidó Hitközség Tanácsának ünnepi ülése után, amelyen több mint 300 tag és vendég volt jelen, az est csúcspontja az ünnepi *Erev Sabat* szertartás lebonyolítása volt. Szombaton különböző gyűléseket tartottak meg, valamint megnyitották a felújított hitközségi könyvtárat,¹⁸ szombaton este pedig sor került az ünnepi akadémiai ülésre a Horvát Zenei Intézetben. Mindegyik rendezvény rendkívül toleráns és szívélyes hangulatban zajlott le, amelyen csupán az akkori főpolgármesternek (illetve a Városi Képviselőtestület elnökének), Mate Mikićnek elmaradása rontott egy kicsit, aki formális elnézést kért távolléte miatt. A rendezvényeken jelen volt a helyettese. Az ünnepség csúcspontja volt a Praška utca 2-es száma alatti ház falán felállított emléktábla leleplezése, a zsinagóga üres parcellája mellett. Ez a parcella akkor is, és a kilencvenes években is parkolóként szolgált. A táblán héber és horvát nyelven a következők olvashatók:

„Ezen a helyen állt a zágrábi zsidó közösség zsinagógája, amelyet 1867-ben építettek, és 1941-ben leromboltatt a fasiszta hatalom által.”

Nagyon sok javaslat és ötlet született azzal kapcsolatban, hogy mit kellene tenni e területtel: állítsanak fel itt egy emlékművet a zágrábi zsidók ezreinek tiszteletére, akiket meggyilkoltak a holokauszt idején; legyen itt egy emlékközpont, amelyben különböző tartalmak lennének megtalálhatók (kisebb zsinagóga, múzeum, könyvtár, stb.), egészen odáig, hogy fel kellene építeni az 1867-es zsinagóga mását. A zágrábi zsidók egyöntetűen felfogták az elpusztult zsinagóga szimbolikus jelentőségét, és már a *ZZsH Hírmondója* 1987. decemberében megjelentetett első számában javaslatok egész sorával álltak elő, hogy az egykori zsinagóga helyén mit kellene építeni.¹⁹ A zsidó hitközség az 1987/88-as évfordulón az illetékes intézményeknek részletes indoklást nyújtott be – „egyházi funkció szempontjából nincs szükség ilyen nagy zsinagóga felújítására, mert a zsidó hitközség 1035 tagja közül csak 30-an szigorúan valóságosak, további 100 tag a zsinagógába csak a legnagyobb ünnepek alkalmával

¹⁷ Goldstein: *Židovi u Zagrebu...* 305, 341, 360.

¹⁸ A könyvtárról, amely sokáig elhanyagolt állapotban volt – JP 9–10/1986.

¹⁹ Bilten Židovske općine Zagreb /Bilten ŽOZ/ [ZZsH Hírmondója]. 1/1987.

jön el. A zágrábi Zsidó Hitközség Végrehajtó Bizottsága mégis olyan véleményen van, hogy az egykori zsinagóga helyén zsidó kulturális szimbólumokkal ellátott épület épüljön egy kisebb területtel a zsinagóga részére is. Ok erre mindenek előtt a tisztelet a községnek 1941 és 1945 között meggyilkolt 8000 tagja előtt...” A tervezet megkapta a Horvát Szábor (parlament), a Végrehajtó Tanács és mások támogatását.²⁰ A belgrádi Zsidó Hitközségek Szövetsége is üdvözölte a javaslatot, hangsúlyozva, hogy „figyelemben kell tartani azt, hogy elvárandó, hogy ehhez hozzájáruljon Zágráb városa és Horvátország, mert csak akkor volna jogos elvárni a segítséget zsidó szervezetektől és egyénektől a világból...”²¹ A zágrábi sajtóban egy sor – valósban pozitív hangvételben megírt – cikk jelent meg arról, hogy mi fog épülni a Praška utcában,²² sőt még olyanok is pozitívan értékelték a kezdeményezést, akik pesszimistán úgy vélték, hogy az egész tervezet valamilyen fiókba fog kerülni.²³ 1989-ben a Városi Képviselőtestület Végrehajtó tanácsa vitázott „Donji grad” Végrehajtási városrendezési tervről, a praškai területre egy „paizzeta”-stílusú teret javasoltak, egyszerű és domináns emlékoszloppal. Erről a megoldásról nem konzultáltak a Zsidó Hitközséggel, ezért a projektumot elvetették.²⁴ Végül, négyéves várakozás után, 1990. szeptemberében a „Zsidó kultúrközpont zsinagógával” terve megkapta a Zágrábi Városi Képviselőtestület jóváhagyását. A terv szerint 4.500 m² területnek kellett volna felépülnie négy szinten a föld felett és egy szinten a föld alatt, zsinagógával, emlék-helyiséggel, tanulmányi és kölcsönkönyvtárral, kamara-előadásokra szolgáló teremmel, zsidó információs központtal és más közérdekű és kulturális tartalommal.²⁵ A projektum további megvalósítása azonban lelassult a parcella tisztázatlan tulajdonjogi viszonyai miatt. Végül is mindent leállított a háború, különösen 1991-ben a robbanás a hitközség épületében. Ezután már az is nagy erőfeszítésbe került, hogy az épület eredeti állapotát visszaállítsák, s rendeltetési céljának újra megfeleljen.

A Zsidó Hitközség alapítása 180. évfordulójának megünneplése elsőrendű publicitást kapott Zágrábban és Horvátországban. Kitért a névtelenségből és polgárjogra tett szert a zágrábi környezetében, sőt általában Horvátország-

²⁰ JP 1–2/1987, 9–12/1989.

²¹ JP 3–4/1988.

²² *Vjesnik*, Zagreb 1988. febr. 27.; *Studentski list* 3, Zagreb 1988. jan. 27.

²³ „Sinagoge neće biti?” – *Vjesnik*, Zagreb 1990. febr. 12.

²⁴ Bilten ŽOZ 12/1989.

²⁵ Bilten ŽOZ 14/1990; JP 3–6/1990.

ban is, sok évre előre.²⁶ Sokakat arra serkentett, hogy jobban vegyék ki részüket a hitközség tevékenységében, másokat pedig arra, hogy belépjenek a tagság soraiba, mivel hosszabb ideje távol maradtak tőle, vagy egyáltalán nem váltak tartozásukat a zsidó közösséghez.

Az ünnepség szervezése, a hosszán tartó előkészületek (az első felhívásokat a zsidó közösséggel való együttműködésre még 1985 elején küldték ki)²⁷ megmutatták azt, hogy a zsidó hitközségben megért a helyzet az ilyen és hasonló, rendkívül összetett projektumok realizálására. Ezekben az években sokan újból tagjai lettek a hitközségnek, így a tagság létszáma 1000-ról majdnem 1500-ra növekedett. Ez a létszám ma is.

A zágrábi hitközség 1986-os afirmációja részben a hitközségen belüli öntudat, de egyúttal a nyolcvanas évek specifikus fejlődésének is eredménye: a fegyelem, egy bizonyos általános önmegtagadás, amelyet a kommunizmus íratlan szabályként erőszakolt rá mindenkire, már eltűnőben volt. A különbözőségekre való jogot a kommunista-szocialista ideológiája szóban sohasem elleannezte, mégis a különbözőség túlhangsúlyozását, ha nem is nem kívánatosnak, de mégiscsak nem odaillőnek tartották. Azon kívül, ez volt az az időszak, amikor a jugoszláv föderáción belül politikai téren is erős decentralizációs folyamat zajlott: ezért logikus volt, hogy érlelődött annak felismerése is, hogy Zágráb és Horvátország mindennemű viszonyát, így a zsidó közösséggel való viszonyait is képes és köteles egyedül megoldani.

A nyolcvanas évek közepétől a hitközség erőteljesen kezdett megnyílni a nyilvánosság felé: majdnem fél évszázaddal holokauszt után a zsidó közösség megérezte, hogy a nyilvánosság előtt kell megmutatnia és megerősítenie saját identitását, valamint kultúrájának eredményeit. Azt is meg akarta mutatni, hogy a holokauszt tragédiájának ellenére továbbra is létezik Zágráb és Horvátország életében. Mindebben a nyolcvanas évek derekától „elkerülhetetlen szerepe volt Slavko Goldsteinnak, a hitközség elnökének 1986-tól 1990-ig”.²⁸ Goldstein 1986. májusában választották meg elnöknek, amikor a Tanács ülésén őt és az addigi elnököket, Dragan Volnert jelölték. Elhatározták, hogy a választást titkos szavazással döntenek el, amire Dragan Volner visszavonta jelölését.

²⁶ JP 5–6, 11–12/1986; *Vjesnik*, Zagreb 1986. nov. 10; Az ünnepség visszhangjairól lásd: A zágrábi zsidó hitközség 200. évfordulójának megünneplése – ZZsH levéltára.

²⁷ JP 3–4, 9–12/1985.

²⁸ Kovač, V. *Obnova židovskog tiska u Hrvatskoj*. In: Lengel-Krizman, N. – Feldbauer, B. – Kknežević, S. (ed.): *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*. Zagreb 1998. 92–102. Lásd még Goldstein jelentése a négyéves tevékenységről, *Bilten ŽOZ* 16/1990.

Goldsteint közfelkiáltással választották meg, Volner pedig a hitközség tiszteletbeli elnöke lett.²⁹

Miután 1987 elején 26 zsidó nemzetiségű kultúrmunkás indítványt nyújtott be, amelyet a Zágrábi Zsidó Hitközség Tanácsa támogatott, 1988. novemberében megkapták az összes, a törvény által előírt jóváhagyást a „Miroslav Šalom Freiberg” Zsidó Kultúregyesület megalakítására. Az alapító közgyűlésre 1989. májusában került sor.³⁰ Az egyesület alaptevékenysége a könyvtári, tanulmányi, tudományos kutatói, informatív és múzeumi tevékenység támogatása, fejlesztése és lebonyolítása a zsidó kultúra és művészet területén. Az egyesület előadások, nyilvános viták, kerekasztal-beszélgetések, stb. megszervezését tervezi. Első elnökének dr. Željko Fuksot választották. Mivel ő 1990-ben Belgrádba költözött, az egyesület elnöke Slavko Goldstein lett.³¹

Az új irányt mutatja a Purim megünneplésének új helye is: 1987 elején ugyanis kemény vita zajlott azok között, akik azt szerették volna, hogy a hagyományos Purim-ünnepséget a hitközség épületének első emeleti (rossz állapotú és silány) termében tartsák meg, és azok között, akik azon a véleményen voltak, hogy nagyobb és kényelmesebb helyiségre van szükség. Kompromisszum született, így az ünnepséget a hitközségben és az Esplanade Szálló Smaragd-termében is megtartották. A tagság közül sokan azon a véleményen voltak, hogy mindkét ünnepségen meg kell jelenniük. A Smaragd-terem tele volt, nem csak zsidókkal, hanem a hitközség barátaival is.³² Látványos eseménnyé alakult át – gazdag tombola volt (főnyeremény: repülőjegyek külföldi utazásra), már az eljövételt is presztízskérdésnek tartották. Az üldöztetések éveit, majd az önmegtágadás és névtelenség időszakát után Zágrábban „előkelő” dolog lett zsidónak lenni, vagy legalább egy zsidó származású nagymamával vagy nagynénivel rendelkezni. A rákövetkező évi purimi ünnepséget az ugyancsak előkelő Intercontinental Szállóban tartották, de ez a szokás a kilencvenes évek elején, a háború kitérésével elhalt.

Az *Adria Airways* szlovén légitársaság 1987 végén bevezette a Ljubljana-Tel Aviv közvetlen repülőjáratot, majd nemsokára rá a Zágráb-Tel Aviv járatot is, amely sokkal kifizetődőbbnek bizonyult.³³ Ilyen módon a zágrábi hitközség kapcsolatai Izraellel sokkal intenzívebbek lettek, mert jelentősen megnövekedett a kölcsönös látogatások száma. Gyarapodott a Zágrádba és

²⁹ JP 5–6/1986.

³⁰ *Bilten ŽOZ* 6–7, 9–10, 12/1989; JP 3–4/1987, 5–8/1988, 5–8/1989.

³¹ *Bilten ŽOZ* 18/1991.

³² JP 3–4/1987.

³³ *Vjesnik*, Zagreb 1990. jan. 22.

Horvátországba látogató izraeli turisták száma is, akár végső úticélként, akár csak átutazási helyként. Azok, akik rövidebb vagy hosszabb ideig maradtak Horvátországban többnyire az Adriára utaztak, elsősorban Dubrovnikba, de közülük sokan Zágrábot bevásárlási céllal keresték fel. Mindez többféleképpen is kedvező hatással volt a hitközség és a zsidók helyzetére Zágrábban és Horvátországban.

Úgy tűnt, hogy ez jó alapul szolgálhat a jugoszláv-izraeli diplomáciai kapcsolatok megteremtésére, ami a zágrábi, horvátországi és jugoszláviai zsidók nagy vágyainak egyike volt. Erről a témáról rendkívül pozitív hangulatban vitáztak a médiákban is, sőt még a Knesszetben és a jugoszláv országgyűlésben is. Tárgyalások is folytak a viszonyok normalizációjáról, de egyezmény megkötésére nem került sor, csupán megállapították, hogy a gazdasági, kulturális, sport- és idegenforgalmi kapcsolatok és együttműködés zavartalan.³⁴

1988-ban a Zágrábi Zsidó Hitközség és a Múzeumi Központ indítványára, valamint a belgrádi Zsidó Történelmi Múzeummal és a Zsidó Hitközségek Szövetségével együttműködve megszervezték a „Zsidók Jugoszlávia területén” című kiállítást, amely a jugoszláviai zsidó közösségek történelmi és kulturális emlékeinek legrészletesebb áttekintése volt, kezdve az ókortól a 20. század második feléig. A kiállítás nagy visszhangot keltett Zágrábban, Horvátországban és egész Jugoszláviában, sőt még külföldön is, hiszen összehasonlíthatatlan volt bármilyen a zsidó közösséggel kapcsolatos eseménnyel, melyet a múltban, a szocialista hatalom ideje alatt rendeztek. A nyomtatott anyagok, különösen a „Zsidók Jugoszlávia területén” kiállítás katalógusa (amelyet lefordítottak angol nyelvre is) a legjobb információs anyagává váltak a jugoszláviai zsidóságnak. A katalógust elnevezték „a zsidó történelem és kultúra tankönyvének”. A kiállítást később felállították még Szarajevóban, Belgrádban és Újvidéken is.³⁵

Slobodan Milošević 1987-es szerbiai hatalomra jutása és a nacionalista kirohanások, amelyekre a szerbiai nyilvánosságban sor került, kisebb mértékben hatottak a szerbiai zsidó közösségekben lezajló eseményekre is. A belgrádi és más szerbiai hitközségek vezetőségei, azonban – éppúgy, mint a Zsidó Hitközségek Szövetségének vezetősége is – nem engedték meg, hogy a politika ilyen módon rontsa el az egyébként jó viszonyokat, amelyek a különböző köztársaságok hitközségei között uralkodtak. Voltak kísérletek a Szövetségen belül és kívül is, hogy annak szervei közvetlenül vagy közvetve segítsenek egy

³⁴ JP 3–6/1990.

³⁵ *Bilten* ŽOZ 2, 3, 4–5, 6–7/1988; JP 1–2, 3–4, 9–12/1988, 1–2/1989; Židovi na tlu Jugoslavije, katalog izložbe, Zagreb 1988/Jews in Yugoslavia, catalogue of the exhibition. Zagreb 1989.

nacionalista politikát, de ezek nem leltek támogatásra a zsidóság körében. Így például, a Jugoszláviai Zsidó Hitközségek Szövetsége Tanácsának 1989. májusában megtartott ülésén feltették azt a kérdést, hogy a zsidók képviseljük-e magukat az ellenzéki, illetve nem kommunista pártokban. E konkrét esetben a kérdés a zágrábi hitközség elnökére, Slavko Goldsteinra vonatkozott, aki abban az időben (1989. májusa – 1990. májusa) a Horvát Szociál-Liberális Párt (HSLS), az első horvátországi nem kommunista párt (1989. májusában alapították) elnöki tisztét is betöltötte. A határozatok burkoltak voltak, nem sértettek senkit, de tükrözték a zsidó közösség hagyományos óvatosságát: „a zsidó közösséget érintő eseményekről szóló politikai véleményekkel kapcsolatosan, valamint a szélesebb nyilvánosság felé nyilatkozva, a zsidó közösséget és annak minden részét a zsidó közösség becsülete és integritása védelmének kötelessége fogja vezérelni... abban az esetben, amikor a zsidó hitközségek vagy a Szövetség tisztségviselőitől nyilatkozatot kérnek, és amikor az említettek ilyen tisztségben lépnek nyilvánosság elé, azt csak a hitközségükkel, illetve a Szövetséggel egyetértésben tehetik meg, követelve a megjelentetésre szánt szöveg autorizációját...”³⁶ Az 1990. márciusában Belgrádban megtartott tanácskozáson az egyre „sűrűbben és intenzívebben kifejtett antiszemitizmus” általános elítélése után egyhangúlag döntöttek arról, hogy „nem megkérdőjelezve a zsidó közösségek tagjainak teljes jogát a szabad politikai hovatartozásról, az a véleményünk, hogy a zsidó közösségek tisztségviselőinek nem kellene vállalniuk vezető szerepeket politikai mozgalmakban, mert ezzel a teljes zsidó közösséget kiteszik azon veszélynek, hogy egy bizonyos nemzettel, illetve párttal azonosítsák azt. A jugoszláviai zsidó közösség egységének megőrzése közösségünk minden szervének és tagjának elsődleges célja kell maradjon...”³⁷ Mindez azonban sokkal inkább a többpártrendszerhez való ügyetlen alkalmazkodással, mintsem rosszindulattal magyarázható. A Szövetség szerveiben a többség, élén Lavoslav Kadelborg elnökkel, többször elutasította a belgrádi közösség soraiból érkező indítványt a Milosevics-párti politika támogatását illetően. Álláspontját elsősorban azzal indokolta, hogy a Szövetség semmilyen módon sem foglalkozhat politikával. Ezen kívül, a Szövetség elsődleges célja az általa képviselt zsidó közösség egységének és összetartásának megőrzése; mindennemű részérdek kihangsúlyozása ezt az egységet veszélyeztetheti. 1990. júniusában, azonban, amikor Slavko Goldstein már elhagyta a vezető funkciót a HSLS-ben, a Zsidó Hitközségek konferenciáján

³⁶ JP 5–8/1989.

³⁷ JP 9–12/1989.

Belgrádban megszavazták, hogy „a közösség tagjai szabadon dönthetnek politikai hovatartozásukról, de a zsidó hitközségek tisztségviselőinek képvisellete politikai pártok vezetői funkcióiban és a pártharcokban az országban összegegyeztetetlen...”³⁸

Mégis, a különböző hitközségek tagjai között a nyilvánosság előtt is voltak kellemetlen és illetlen politikai mellézközrejekkel járó „skandalások”: mindez mégis sportvetélkedők keretei között történt, amikor az 1989-es évi hvári Makabiáda végén a zágrábi kosarazóknak először a belgrádiak, majd a szarajevóiak felett aratott győzelme után a belgrádi, szarajevói és újvidéki hitközség mintegy ötvenfős csoportja, valódi ok nélkül, néhány percig felhevülten kiabálta „Ua, Zagreb!”.³⁹

1987 végén megindult a *Bilten Židovske općine Zagreb* (A Zágrábi Zsidó Hitközség Értesítője) kiadása. Ez volt az első közlönye a horvátországi zsidó közösségnek a világháború óta (mert a kiadói tevékenység kizárólagosan Belgrádban volt összpontosítva). Az Értesítő aktuális kíván lenni, követi az összes eseményt a hitközségben és akörül, valamint gyakran kifejti a zágrábi és horvátországi zsidó közösség véleményét: „még a szerény *Értesítő* elnevezés sem titkolhatja el a kezdeményező szerkesztők ambícióját: 46 éves megszokás után a zágrábi zsidó hitközségnek saját közlönye van” – írja a szerkesztői rovatban Slavko Goldstein, a Zágrábi Zsidó Hitközség akkori elnöke. A szerkesztőség tagjainak példaképe a háború előtti *Židov* (Zsidó), a Jugoszláv Cionista Szövetség közlönye volt, amely 1917-ig, majd 1941-ig jelent meg, és a legolvasottabb és legnagyobb befolyással bíró hetilap volt ezen a területen a zsidóság történelme folyamán. Habár szerény pénzügyi támogatással bírt, és az első két száma írógépen készült, a szerkesztők és az *Értesítő* megjelenését indítványozó és szervező kör nem titkolta azt a vágyát, hogy az újság koncepcióban és külsőben is a háború előtti *Židov*-ra emlékeztessen.⁴⁰

Az újság, azonban az *Értesítő* nevet kapta, mert „ezt volt a legegyszerűbb adni, mert nem kötelez, viszont ki tudja, hogy a kísérlet hogyan fog végződni, és megjelenik-e a második szám”, emlékszik vissza akkori főszerkesztője, Vlasta Kovač.⁴¹ 1997-től az *Értesítő*t átnevezték *Ha-kol*-ra (Héber hang), és hivatalosan is közlönye nemcsak a Zágrábi Zsidó Hitközségnek, hanem az egész horvátországi zsidó közösségnek: a valamivel több, mint ezer példány legnagyobb

³⁸ JP 1–2/1990.

³⁹ A győztes csapat tagja voltam, és ez a tapasztalat, a hetvenes és nyolcvanas évek csodálatos pillanatai után, a más közösségek tagjaival való viszonyom legrosszabbikja volt.

⁴⁰ *Bilten ŽOZ* 1/1987; Vö.: Kovač, Obnova, 94.

⁴¹ Kovač: Obnova... 94.

részét eljuttatják a zágrábi és más horvátországi hitközségek tagságához. Hozzávetőleg 200 példányt küldenek horvát politikusoknak és más, befolyással bíró személyeknek, a maradék Izraelbe, az USA-ba és más, a Tengerentúlon és Európában élő előfizetőknek megy (utóbbiak esetében többnyire Horvátországban született zsidókról van szó⁴²). Az *Értesítő*t kéthavonta megjelenő folyóiratként képzeltek el, és 1997-ig 48 szám jelent meg, tehát évente átlagosan öt.

1989. októberében újra megnyílt a hitközség épületének harmadik emeletén az óvoda, amelyet november 1-én szenteltek fel. A pénzügyi segítség az amerikai *Joint* szervezettől érkezett.⁴³

1984 óta zajlanak a Zágrábi Zsidó Hitközségben az első sportesemények is: először a hitközség épületének pincéjében felállítottak egy asztalt asztalitenisznek.⁴⁴ Később heti egy alkalommal játszottak teremfocit. A *Makabi* asztalitenisz-csapata Pavle Goldstein vezetésével 1984. ősztől kezdett játszani a zágrábi alsófokú városi bajnokságokban. A rákövetkező években két asztalitenisz-csapat működött, rekreációs jelleggel labdarúgással is foglalkoztak,⁴⁵ ami a zágrábi *Makabi* munkájának – igaz szerény jellegű – felújítását jelentette 43 éves szünet után.

A jugoszláviai zsidó közösségen belüli egyik legsikeresebb sporteseményt a hetvenes évek második felében, de különösen a nyolcvanas években az ún. Kis makabiádák jelentették, sportjátékok, amelyekben kb. nyolc sportágban zajlottak a vetélkedők. Azon kívül, a „társalgást” és a vidám hangulatot kulturális-oktatási és szórakoztató jellegű programok egészítették ki, ahol a fiatalok tanultak, az idősebb korosztály pedig visszaemlékezett arra, amit fiatalkorában megtanult, és megmutatta azt. A Makabiádákat hagyományosan a május elsejei ünnepek körül szervezték meg; három-négy napig tartottak. A nyolcvanas évek derekán a Makabiádák elérték csúcspontjukat, az 1985-ös évi Brač szigeti Supetarban megtartott Makabiádán 420 résztvevő volt egész Jugoszlávia területtéről, több mint bármikor előtte vagy utána. Ugyanakkor, ez volt az első, amelyen jelentősebb mértékben vett részt a zágrábi közösség is, amely egy teremfocicsapatot is megszervezett, és azonnal meg is nyerte a versenyt.⁴⁶ Egészen 1989-ig a zágrábi hitközség képviselői győztek teremfociban, kosárlabdában, asztaliteniszben, mezei futóversenyben és még néhány más sportszámban is.⁴⁷

⁴² *Bilten ŽOZ* 47/1997; Kovač: *Obnova...* 94.

⁴³ JP 1–2/1989; lásd az emléktáblát az óvodában.

⁴⁴ JP 11–12/1983.

⁴⁵ JP 9–10/1986; *Bilten ŽOZ* 1/1987.

⁴⁶ JP 5–6/1985; *Kadima* Beograd, 45–46/1985.

⁴⁷ Összesen 8 csapat- és egyéni versenyben a zágrábi hitközség tagjain 6 első helyezést értek el – JP 5–6/1986; 5–8/1987; 3–4/1988; 5–8/1989.

Az utolsó ilyen Makabiádát az 1990-es május elsejei ünnepek alatt szervezték meg Supetarban, Brač szigetén.⁴⁸ 1991 elején megszervezték az első közös tartózkodást egy síközpontban – a gorski kotari Bjelolasicán, mert „kellemes volt élvezni a téli ambientum áldásait, és közben zsidó módra barátkozni...”⁴⁹ A rákövetkező években az ilyen együttléteket – főleg a háború miatt – nem szervezték meg, a hagyományt csak 1999 elején újították fel.

A jugoszláviai zsidók a zágrábi (és horvátországi) makabeusok jelentős hozzájárulásával 1965 óta részt vettek az Izraelben szervezendő Világmakabiádákon. 1985-től, azonban, ez a részvétel létszámban nagyobb és jelentősebb.⁵⁰ A részvételt megismételték 1989-ben is, valamint az Európai Makabiádán 1987-ben Koppenhágában. Az 1989-es évi Makabiádán a labdarúgó csapat 8. helyezést ért el a 16 csapatos mezőnyben, ahol sokkal nagyobb és gazdagabb közösségek képviseltették magukat. Az izraeli Világmakabiádákon 1993-ban és 1997-ben, valamint az Európai Makabiádán Stirlingban (Skócia) 1999-ben fellépett a horvát csapat a zágrábi versenyzők még jelentősebb részvételével. Teremfociban nem értek el jelentősebb eredményt, éppúgy, mint asztaliteniszből, de Silvija Kozlović (1981) a serdülő korosztályban karatében bronzérmes lett. Ez volt az első érem, amelyet a zágrábi és horvátországi zsidó közösség színeiben nyert meg valaki.⁵¹

1991 őszen a hitközség Jevrej-ről Zsidóra változtatta a nevét (Zágrábi Zsidó Hitközség), – így járt el egyébként a többi horvátországi hitközség is –, azzal érvelve, hogy a megváltoztatott név jobban felel meg a horvát nyelvi normának. A zsidó elnevezés, ugyanis, a második világháború alatt pejoratív jelleggel is bírt, így a jevrej (a zsidó szerb nyelvű megjelölése) elnevezés menekülés volt a FHÁ súlyos mindennapjaitól. Ugyanakkor *Zsidó* volt a neve a legismertebb horvátországi zsidó lapnak, a hetvenes és nyolcvanas években pedig a „zsidó” fogalom neutrálisként érvényesült Horvátországban, teljesen kiszorítva a „jevrej” elnevezést.⁵²

Fordította: Szekeres Péter

⁴⁸ Bilten ŽOZ 15/1990.

⁴⁹ Bilten ŽOZ 18/1991.

⁵⁰ JP 7–8/1985.

⁵¹ Bilten ŽOZ 31–2/1993.

⁵² Lásd, ezekről a dilemmákról, Goldstein, S.: Potomstvo naroda izabranoga (Biblija i opstanak židovskog naroda). In: *Kritika* 12, Zagreb 1970, 287–301 old.; JP 1970/9–10. Az írás élénk vitát keltett a zsidó és nem zsidó körökben, lásd: S. Rendić, O imenu Židova, *Kritika* 12, Zagreb 1970, 406–410.; Rendić, S.: O Hrvatima, svetištima i Židovima. In: *Kritika* 17, 1971 március–április; Mošić, A.: „Židov” ili „Jevrej”? JP 11–12/1970, 8–9 old.; NIN, Beograd, 1971. jan. 17.; JP 1–2, 5–6/1971. A két világháború közötti időszak dilemmáiról Goldstein: *Židovi u Zagrebu...* 9–12.

A ZÁGRÁBI ZSIDÓ HITKÖZSÉG ÖNÁLLÓ ÉS MÁS KIADÓKKAL VALÓ EGYÜTTMŰKÖDÉSÉBEN MEGJELENT KIADVÁNYAI

- 200 godina Židova u Zagrebu (Referati i govori sa proslave 180 godišnjice Židovske općine Zagreb 6. do 9. XI. 1987.), Zagreb 1988. [A zsidók 200 éve Zágrábban (Beszámolók és beszédek a Zágrábi Zsidó Hitközség alapítása 180. évfordulójának megünneplésén, 1987. november 6. és 9. között)].
- Židovi na tlu Jugoslavije. Katalog izložbe u Muzejskom prostoru Zagreb, Jezuitski trg 4, 14. travnja do 12. lipnja 1988. Izdavač Muzejski prostor Zagreb, urednik Slavko Goldstein. [A zsidók Jugoszlávia területén. A Múzeumi Központban, Zágráb, Jezuitski trg 4, 1988. április 14-e és június 12-e között felállított kiállítás katalógusa]
- Dr Stulli, Bernard: Židovi u Dubrovniku [A zsidók Dubrovnikban] izdavači: Židovska općina Zagreb, KD Miroslav Šalom Freiberger i Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb 1989.
- Žerjavić, Vladimir: Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svjetskom ratu – [Jugoszlávia lakosságának veszteségei a II. világháborúban] Zagreb 1989.
- Reprint molitvenika dr. Miroslava Šaloma Freibergera iz 1938. godine [Dr. Miroslav Šalom Freiberger 1938-as évi imakönyve, reprint] izdavači: Židovska općina Zagreb i KD Miroslav Šalom Freiberger, Zagreb 1994. urednice Vlasta Kovač i Dunja Šprajc.
- Obitelj – zbirka židovskih obiteljskih povijesti [Család – zsidó családi történetek gyűjteménye] priredila: Jasminka Domaš. Izdavači: KD Miroslav Šalom Freiberger i Novi liber, Zagreb 1996.
- Švob, Melita: Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji [A zsidók Horvátországban. Migrációk és változások a zsidó népességben] izdavači: Židovska općina Zagreb i KD Miroslav Šalom Freiberger, Zagreb 1997.
- Antisemitizam Holokaust Antifašizam. Zbornik simpozija, Židovska općina Zagreb 1996. Englesko izdanje 1997. [Antiszemitizmus Holokaust Antifaszizmus, a szimpózium gyűjteménye, Zágrábi Zsidó Hitközség, 1996. Angol nyelvű kiadás 1997.]
- Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, zbornik simpozija [A zágrábi és horvátországi zsidók két évszázados történelme és kultúrája, a szimpózium gyűjteménye] Židovska općina Zagreb 1998.
- Koš, Julija: Alef bet židovstva. Pogled u krug židovske povijesti, religije i običaja. – [A zsidóság Alef bet-je. Betekintés a zsidó történelem, vallás és szokások körébe] Nakladnik: Julija Koš, Zagreb 1999.
- Domaš, Jasminka: Šabat Šalom. Židovska općina Zagreb i KD Miroslav Šalom Freiberger, Zagreb 1999.
- Zagrebačka sinagoga – reliquiae reliquiarum, katalog u povodu izložbe, tekst: Snješka Knežević, izdavač: Židovska općina Zagreb; hrvatsko i englesko izdanje.

- [A zágrábi zsinagóga – reliquiae reliquiarum, a kiállítás katalógusa, szöveg: Snješka Knežević, kiadó: Zágrábi Zsidó Hitközség, horvát és angol nyelvű kiadás].
- Dimitrijević, Mira Kolar: Društvo čovječnosti 1846–1946, prvo zagrebačo dobrotvorno društvo [Az emberségesség egyesülete 1846–1946, az első zágrábi jótékonsági egyesület], izdavači: Židovska općina Zagreb i Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb 1998.
- Gruden, Živko: Perači crnih košulja, kronika novopovijesti 1990–2000 [A fekete ingek mosói, az újkori történelem krónikája 1990–2000], izdavači: Izvori i Židovska općina Zagreb, 2001.
- Žugaj, Vjekoslav: Židovi novogradiškog kraja, povijesni prilozi [A Nova Gradiška környéki zsidóság, történelmi adalékok], izdavač: Židovska općina Zagreb 2001.
- Sinagoga i Zagreb, izložbeni katalog [A zsinagóga és Zágráb, a kiállítás katalógusa], Židovska općina Zagreb 2001.
- Goldstein, Ivo: Holokaust u Zagrebu [A holokauszt Zágrábban] (suaautor Slavko Goldstein), izdavači: Novi Liber i Židovska općina Zagreb, Zagreb 2001.
- Samokovlija, Sonja: Židovska kuharica [Zsidó szakácskönyv]. Izdavač: KD Miroslav Šalom Freiburger, Zagreb 2000.
- Samokovlija, Sonja: Rječnik duše, zbirka židovskih pojmova [A lélek szótára, a zsidó fogalmak gyűjteménye]. Zagreb 2002.

SZÉPIRODALOM

- Domaš, Jasminka: Biblijske priče [Bibliai mesék], Zágrábi Zsidó Hitközség és Miroslav Šalom Freiburger KE, Zágráb, 2000.
- Domaš, Jasminka: Rebeka / U nutrini duše [Rebeka / A lélek mélyén], Zágráb 2001.
- Dirnbach, Zora: Dnevnik jednog čudovišta [Egy szörny naplója], Miroslav Šalom Freiburger KE, Zágráb, 1997.
- Dirnbach, Zora: Kao mraz, roman o nestajanju [Mint a fagy, egy regény az eltűnésről]. Novi liber és Eszéki Zsidó Hitközség, 2000.

ÚJSÁGOK ÉS FOLYÓIRATOK

- Ha-kol*, régebben a Zágrábi Zsidó Hitközség *Értesítője*, a Horvátországi Zsidó Közösség hírlapja, 1987 óta jelenik meg, az utóbbi időben kéthavonta; eddig 74 szám jelent meg, előkészületben a 75. szám. Főszerkesztő: Vlasta Kovač.
- Voice*, a Zsidó Közösség angol nyelvű hírlapja, válogatás a *Ha-kol* legérdekesebb írásából, külföldnek szánt, két évente jelenik meg; előkészületben a negyedik szám.
- Novi Omanut*, zsidó történelmi és kulturális folyóirat, 1993 óta jelenik meg kéthavonta. Főszerkesztő: Branko Polić.
- Motek*, ifjúsági hírlap, megjelenik időnként.

EGYÉB KIADVÁNYOK

Jewish Heritage in Zagreb and Croatia (=Zsidó hagyományok Zágábban és Horvátországban), angol nyelvű illusztrált idegenforgalmi kézikönyv a horvátországi zsidók nyomában, kiadó: Zágábi Zsidó Hitközség és Miroslav Šalom Freiberg KE, szerkesztő: Vlasta Kovač, Zágáb 1993.

KULTUSZ ÉS KULTÚRA

TAKÁTS JÓZSEF

A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok

E tanulmánnyal – mely eredetileg a „Kultusz, kultúra, identitás” című konferencián hangzott el előadásként – a magyar irodalmi kultuszokat, legalábbis a 19. század utolsó harmadába, a 20. század elejére esőket egy nagyobb kulturális kontextusba kívánom helyezni, a társadalmi tér és idő 19. századi nemzetiesítő kulturális egységesítésének kontextusába. Ha valamely olvasóm ismeri netán *A kultusz kutatás és az új elméletek* című tanulmányomat,¹ tudhatja, hogy nem a nagy léptékek iránti előszeretetem készítet erre. A törekvéseim hasonlóak, mint említett cikkemben: arra szeretnék rámutatni, hogy az irodalmi kultuszok kutatói – az esetek többségében – olyan anyaggal dolgoznak, amely *túlvisz* az irodalomtudomány szokványos határain, olyan társtudományok közegébe, mint a nacionalizmuselméletek, az emlékezetkutatás, a politikai cselekvések antropológiája vagy az etnikai földrajz, amelyekben a kultusz kutatáshoz hasonló vizsgálódások zajlanak már régebb óta, amelyekhez csatlakozni lehet vagy éppen tanulni tőlük. Feltételezem, hogy már a konferencia címébe is azért került bele az identitás fogalma, hogy jelezze: mindazok a jelenségek, amelyeket kulturálisnak nevezünk (a kultuszok is), egyben politikaiak is, a hatalom és a társadalmi megkülönböztetés (a *distinction* bourdieu-i fogalmára utalok itt) létrejöttének a helyei. Bár az irodalmi kultuszok kutatói kevésbé hajlamosak arra, mint általában az irodalomtudósok, hogy *társadalommentesnek* lássák kutatási tárgyukat, úgy látszik, őket sem árt arra emlékeztetni, hogy az irodalmi szövegek és használataik nagyon is *evilágiak*.²

¹ Takáts József: *A kultusz kutatás és az új elméletek*. *Holmi*, 2002, 12. 1534–1544.; újra megjelent *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve* című kötetben (Kijárat: Budapest, 2003. 289–299).

² A szövegek evilágiságáról lásd: Said, Edward: *A szöveg, a világ, a kritikus*. In: Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor s.k. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv*. I. Ictus – JATE Irodalomelméleti Csoport: Szeged, 1996. 307–331.

Az imént említett társtudományok közül a nacionalizmuselmélet és az etnikai földrajz tanulmányozása már csak azért is érdekes lehet a kultuszkutatók számára, mert e két tudományos terület alaptapasztalata és analogikus vizsgálódási modellje emlékeztet az irodalmi kultuszkutatására. A nacionalizmusról szóló számos elmélet szerint a modern társadalomnak ezen újfajta közösségi érzelme és ideológiája olyasfajta kohéziós erőt jelent, mint korábban a keresztény vallás, s tartósságának és mozgósító képességének részben az a magyarázata, hogy hasonló lelki szükségletet elégít ki, mint korábban a vallás. Valami ilyesmit gondolnak saját tárgyukról a kultuszkutatók is: az irodalmi kultuszok olyan funkciót töltenek be a modern társadalomban, mint korábban a vallás és némely intézménye, s hasonló lelki szükségletekhez köthetők, mint a vallásos hit. Ilyesfajta mintázattal találkozhatunk az etnikai földrajz esetében is, amelynek módszertani modellje a szakrális földrajz, sőt, az utóbbi magában foglalja/foglalhatja az előbbit: „A szakrális terek között kitüntetett hely illeti meg az etnikai tereket. Az etnikai identitás, a nemzethez tartozás a valláshoz hasonlóan működő szakrális tereket hoz létre.” – írja e tudományág egyik hazai mestere, Bartha Elek.³ A kultuszkutatók is általában úgy írják le az általuk vizsgált jelenségeket, hogy azok a vallás gyakorlataihoz, szóhasználatához stb. hasonlóan működnek – már említett korábbi tanulmányomban ezt neveztem a kultuszkutatás alapmodelljének.

Az emlékezetkutatás tág, rendezetlen, ám az utóbbi két évtizedben rendkívül népszerű interdiszciplináris terület,⁴ amelybe beletartozhat az óegyiptomi hagyományozódás rendjével foglalkozó Jan Assman éppúgy, mint a magyar rendszerváltás budapesti tüntetéseinek térhasználatát és emlékezetpolitikáját elemző Kovács Éva.⁵ Jórészt a kultuszkutatók munkái is hozzátartoznak e hatalmas mezőhöz, vagy inkább hozzátartozhatnának, ha volnának tudományközi kapcsolataik az emlékezetkutatás vezető ágazatai, a politikai antropológia, a szociológia és a történetírás felé. Közülük az elsőként említettet, a politikai cselekvések antropológiáját emelném most ki példaként, nemcsak mert antropológia lévén, kedves a szívemnek, hanem mert e tanulmány egy

³ Bartha Elek: A szakrális táj fogalma a néprajztudományban és a folklórisztikában. In: Keményfi Róbert – Ilyés Zoltán (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből*. Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék – Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék: Debrecen, 2000. 111.

⁴ A magyarul olvasható legátfogóbb áttekintés: Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce: A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékeztető” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37 (1999. szeptember) 19–43.

⁵ Kovács Éva: A terek és szobrok emlékezete (1988–1990). *Regio*, 2001, 1, 68–88.

csíkszeredai konferenciára készült, Csíkszereda pedig a Kommunikációs és Antropológiai Munkacsoport városa is.

A KAM csíkszeredai kiadványában jelent meg tíz évvel ezelőtt Biró A. Zoltán és Bodó Julianna később sokat hivatkozott tanulmánya az etnikai jellegű szimbolikus térfoglalási akciókról,⁶ melynek felidézésével talán a témámhoz is közelebb kerülök. E munka az ugyanazon térben, jórészt Székelyföld településeiben lejátszódott kettős (román és magyar), versengő etnikai térfoglalási gyakorlatokkal foglalkozik, amelyek egyrészt szimbolikusan egy közösség számára igyekeznek birtokba venni az adott teret, másrészt – ahogyan a szerzők fogalmaztak – eszmék szimbolikus térbeli lehorgonyzására tesznek kísérletet. A vizsgált szimbolikus térfoglalási akciófajták a kultuszkutatók számára is ismerősek, hiszen ők maguk is részben éppen ilyenekkel foglalkoznak: emlékműállítások, intézmény- és utcaelnevezések, ritualizált közösségi rendezvények, középületek birtokbavétele stb. Csak talán a kultuszkutatók kevésbé figyelnek, részben érthető okokból, az ilyen akciók hatalommal kapcsolatos kérdéseire, s a konfliktuózus viszonyokra, amelyek közt ezek zajlanak.

Az már az eddigiekből is kiderülhetett, hogy a számba vett tudományterületek közül az utóbbi három, az etnikai földrajz, az emlékezetkutatás és a politikai antropológia egészében vagy részben a térrel és az idővel, pontosabban a különféle (például etnikai) közösségek tér- és időhasználati módjaival foglalkozik. Amikor most arról beszélek, hogy mi köze a nacionalizmusnak a térhez és az időhöz, egyrészt visszakanyarodom Ernest Gellner egykori erős téziseihez (amelyeket valaha már felhasználtam),⁷ miszerint a nacionalizmus olyan ideológia, amely korábban nem létezett nemzeteket hoz létre, s valójában egy-egy társadalom modern kori kulturális egységesítésének a másik neve.⁸ Mint ismeretes, a nacionalizmusról szóló magyarázatok között a nemzetközi szakirodalomban az elmúlt két évtizedben azok a teóriák voltak-vannak főlényben, amelyeket modernistának vagy konstruktivistának neveznek; Gellneré mellett ilyen például Benedict Anderson „képzelt közösség”-elméle-

⁶ Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. *Antropológiai Műhely*, 1993, 2.; én későbbi kiadását olvastam, a következő tanulmánygyűjteményben: Szabó Márton (szerk.): *Szövegvalóság. Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Scientia Humana: Budapest, 1997.

⁷ Takáts József: Irodalom és historizmus. *Tiszatáj*, 2000, 1. 51–58.

⁸ A legfontosabb szöveg Ernest Gellnertől magyarul: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány: Pécs, 1995. 198–199.

te⁹ vagy Eric Hobsbawm nézete a „kitalált hagyományokról”.¹⁰ Ám nem gondolom, hogy aki tudományos keretek között nacionalizmusról vagy nemzetről beszél, annak feltétlenül választania kell a modernista, illetve primordialista elméletek között: inkább különböző kutatási perspektívának tűnnek számomra, amelyek kiegészíteni vagy korrigálni is képesek egymást. Az utóbbiak, a primordialisták, nem modern képződménynek látják a nemzetet, hanem nagyon is réginék; Anthony D. Smith könyvcímével szólva „a nemzetek etnikai eredetét” hangsúlyozzák.¹¹ A nemzetről/nacionalizmusról író jelentős magyar szerzők általában konstruktivisták, bár például Szűcs Jenő sokat foglalkozott munkáiban a nemzet etnikai eredetével,¹² Niedermüller Péter viszont inkább a modern-konstruált mivoltot hangsúlyozza tanulmányaiban.¹³

Keményfi Róbert közelmúltban megjelent, etnikai földrajzzal – vagy ahogyan a szerző nevezi: etnikai tértudománnyal – foglalkozó munkájában arra a következtetésre jutott a 18. század végi, 19. század elejei magyarországi lakosságösszeírások elemzése kapcsán – miközben leszögezte, hogy nem lehet igazolható etnikai becsléseket alapozni rájuk –, hogy az etnikai kérdésfeltevés velük kapcsolatban anakronisztikus: ez nem az akkori, hanem egy későbbi világnak a kérdése.¹⁴ S még a 19. század végéről író Kövér György is úgy látja társadalomtörténeti összefoglalásában, hogy a felekezeti hovatartozás jelentette az akkori társadalomban a legerősebb közösségi köteléket.¹⁵ Hogyan vált a nemzeti hovatartozás uralkodóvá a 20. századra minden másfajta nagyközösségi lojalitással szemben?

⁹ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso: London, 1983.; Ugyanó: *Képzelt közösségek*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel: Budapest, 2004. (Rejtjel Politológia Könyvek 21.) 79–108.

¹⁰ Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge UP: Cambridge, 1983.; A kötetnek két tanulmánya jelent meg magyarul is, Hobsbawm és Trevor-Roperé.

¹¹ Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of the Nations*. Blackwell: Oxford, 1986.; magyarul a szerzőtől lásd például: A nacionalizmus és a történezsze. *Regio*, 2000, 2. 5–33, különösen: 27.

¹² Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi – JATE – Osiris: Budapest, 1997.; a fenti mondat megfogalmazásakor megfogadtam Gyáni Gábornak a csikszeredai konferencián az előadásomhoz fűzött kritikai megjegyzését; köszönet érte.

¹³ Lásd például: Niedermüller, Péter: *Der Mythos der Nationalkultur: die symbolischen - Dimensionen des Nationalen*. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája. (Hoffer Tamás köszöntése)*. Új Mandátum: Budapest, 2002. 9–28.

¹⁴ Keményfi Róbert: *A kisebbségi tér változatai*. MTA TK: Budapest, 2003. 114.

¹⁵ Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris: Budapest, 1998. 139, 149.

Pierre Bourdieu megrázó erejű mondata szerint, ha az államról gondolkodunk, általában az állami gondolkodás fogalmaival tesszük: az állami gondolkodás gondolkodik bennünk.¹⁶ Attól tartok, némiképp az *identitás* fogalma kapcsán is ilyesmi történik velünk. Amikor iskolában vagy felnőtten valamely idegen nyelvet tanulunk, rögtön az elején a bemutatkozást sajátítjuk el: I'm J. T.; I'm Hungarian; I'm 41 years old; I'm a teacher stb. Nemcsak arra szeretnék utalni, hogy ez a önjellemzősor mennyire megegyezik az állam által kiállított személyi okmányaimnak a jellemzősorával. A néprajzkutatók általában úgy vélekednek, hogy az egyéni életkor pontos számontartása a lakosság többségének fejében viszonylag új jelenség, valamivel több mint száz éves, s valószínűleg a lakosság állami számontartása igényének következményeként terjedt el.¹⁷ Ez az adat, amely ma természetes módon alapvető része valamennyiünk önazonosságának, kiemelt fontosságát, úgy tűnik, állami azonosíthatóságunk igényének köszönheti. Nos, azt hiszem, némiképp hasonló a helyzet az etnikai identitással is.

Emlékeztetnék arra, hogy az a „nagy átalakulás”, amelynek során a nemzeti hovatartozás uralkodóvá vált minden másfajta nagyközösségi lojalitással szemben, ugyanazon évtizedekben ment végbe, mint a társadalom alfabetizációja, a mindennapi életben használatos mértékegységek országos egységesítése, a statisztika állami intézményrendszerének kiépülése, az országosan egységes pontos idő bevezetése,¹⁸ a magyar helyesírás szabályainak állami rendletbe foglalása, az útlevel kötelező használata az országhatár átlépésekor,¹⁹ a magyar irodalom iskolai tanítása tanterveinek és tankönyveinek elkészülése stb. Röviden, azt állítom, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdve egy nem előzmény nélküli, de erősségében új, a teljes lakosságot elérő kulturális egységesítés–egységesülés ment végbe, amely jellegzetesen nemzetesítő volt – még ha számos elemének egyáltalán nem is ez volt a célja –, s amelynek legfőbb, ám nem kizárólagos ágense az állam volt és maradt. Nem azt állítom, hogy a 19. század utolsó harmadától kezdve, például Magyarországon, az állam kulturális egységesítő törekvése nacionalista *szándékú* volt, hanem

¹⁶ Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág: Budapest, 2002. 85.; az iskolának, s benne az irodalomtörténet oktatásának az állami egységesítésben betöltött szerepéről: 98.

¹⁷ Fejős Zoltán: Az idő – képzetek, rítusok, tárgyak. In: Ugyanő (szerk.): *A megfoghatatlan idő. Tanulmányok*. Néprajzi Múzeum: Budapest, 2000. (Tabula könyvek 2.) 16.

¹⁸ Az országos és helyi idő magyarországi történetéről: Kósa László: Időszemlélet, időmérés, munkaidő. *Protestáns Szemle*, 2000, 4. 220.

¹⁹ Az útlevel magyarországi történetéről: Bencsik Péter: Útiokmányok, utazási lehetőségek és határforgalom a 20. századi Magyarországon. *Regio*, 2002, 2. 31–49.

azt, hogy egy többé-kevésbé homogén – Will Kymlicka fogalmát használva – *szocietális kultúra* kialakításán fáradozott (e különbségtételről fontos oldalakat lehet olvasni Salat Levente *Etnopolitika* című kiváló könyvében),²⁰ inkább az alsó–elkülönülő társadalmi csoportok kulturális asszimilációja volt a célja, ám ez egyszersem nemzetiesítéssel járt együtt.

Hozok néhány példát a tér nemzetiesítésére, amelyek rávilágíthatnak arra is, hogy e „nagy átalakulásnak” a korabeli irodalmi kultuszok is részesei voltak. Hofer Tamás, annak kapcsán, mennyire természetes számunkra (pécsek vagy budapestiek számára) a nemzeti kultúra mint hétköznapi életünket átítatott közeg, az utcaneveket hozta példaként.²¹ Hadd foglaljam itt össze röviden egy – Barna Gábor által írt – esettanulmány tanulságait, amely Kunszentmárton utca-névváltozásait követte nyomon.²² Engem az az első nagy utcaátnevezési hullám érdekel, amely e településen a 20. század legelején ment végbe. A korábbi, az ottani lakosok foglalkozásával, az utca formájával vagy funkciójával kapcsolatos elnevezéseket ekkor szorították ki a nemzeti kultúra nagyjainak nevei. A Görbe utcából Haladás utca lett, a Kulacsos utcából Eötvös utca, a Tíz-ház-közből Bajza utca. A korabeliek úgy érezték, hogy ezzel településük városiasabb lett, nemcsak nemzetibb. Ez a példa arra figyelmeztethet, hogy nemcsak az állam a szereplője ennek az egységesítő–nemzetiesítő folyamatnak, hanem például a helyi elit is, s a nemzetiesítés néha csak következménye másféle szándékoknak.

Ugyanezen évtizedekben az országban köztéri szobrok sokaságát állították fel, melyek szintén a nemzeti történelem és kultúra nagyjait, esetleg szimbólumait vagy eseményeit ábrázolják. Eric Hobsbawm híres, a „hagyomány tömegtermelésével” foglalkozó tanulmánya meggyőzően érvelt ennek okai és országonkénti különbségei mellett.²³ Egészen biztosan Petőfi Sándorról készült a legtöbb köztéri szobor a magyar írók közül: érdekes volna tudni ezeknek időbeli dinamikáját, területi elterjedését. Az irodalom kutatói

²⁰ Salat Levente: *Etnopolitika – a konfliktustól a méltányosságig: az autentikus kisebbségi lét normatív alapjai*. Mentor: Marosvásárhely, 2001. 101–105, 147.

²¹ Hofer Tamás: Kiállíthatók-e a magyar „emlékezet helyei”? In: Takáts József (szerk.): *Az irodalmi kultusz kutatás kézikönyve*. Kijárat: Budapest, 2003. 68.

²² Barna Gábor: A világ megszerkesztése. Szimbolikus és való világok. In: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendre, 2000. 693–707.; Barna végkövetkeztetése szerint a 19. század végén egy „tudatos emlékezet-átszerkesztés” ment végbe, melynek során „a helyi, vidéki, paraszti nemzetivé, polgárvá vált”. i. m. 707.

²³ Hobsbawm, Eric: Tömeges hagyományteremtés: Európa 1870–1914. In: Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. MTA Néprajzi Kutatócsoport: Budapest, 1987. 127–197.

nemigen szoktak mennyiségi vizsgálatokat végezni, ám a kultuszkutatóknak talán érdekes lenne tudni, mely magyar írókról hány szobor, büszt, emléktábla látható, időbeli dinamikával, területi elterjedéssel. A kultuszkutatásnak, úgy látszik, vannak kvantitatív kiterjesztési lehetőségei is. Emlékeztetnék arra, amit előadásom első részében a szimbolikus térfoglalási akciók kapcsán mondtam: egy tér szimbolikus birtokbavétele *mindig* (száz évvel ezelőtt is) elbirtoklás, jelentésének megváltoztatása, használóinak kulturális asszimilálódásra készítése, a „birtokos” önreprezentációja.

Ám nemcsak a *fizikai* tér szimbolikus birtokbavételével vált nemzeti jellegűvé a tér, hanem elnemzetiesedtek a relatív, szubjektív terek (térképzelek) is. A mai szakrális vagy etnikai földrajz épp annyira foglalkozik a fizikai tér társadalmi használatával, mint a mentális térképekkel, azokkal a jellegzetesen társas gondolati konstrukciókkal, amelyek e társadalmi használatban az embereket vezetik.²⁴ Ugyanazon fizikai térről más és más mentális térképei vannak a benne élő embereknek, jórészt attól függően, milyen társas csoportokhoz tartoznak. E megközelítésmódnak – amely a humán tudományok felől nézve a tudás-szociológia kiterjesztése a földrajzra – kb. egy-másfél évtizede magyar szakirodalma is van,²⁵ bár a mentális térképezés méréses módszere szerintem kissé vékony (nagyjából előre tudható) eredményekhez vezetett eddig. Ugyanakkor teoretikus következményei jelentősek. Egy görögkeleti vallású ember másféle mentális térben él, mint az ugyanazon fizikai térben lakó katolikus, s ugyanez érvényes az etnikai vagy generációs különbségekre is.

Amint egy újabb, a társadalmi táj- és térhasználattal foglalkozó tanulmány írója, Szijártó Zsolt írja, „a földrajzi hely... társadalmi térré alakítását”, „ezt a látszatra... nehéz munkát... valójában nagyon is illékony, könnyed szerzők végzik el: nagyrészt szavak, elbeszélések, történetek és képek alkotják a tereket szervező, irányító kulturális gyakorlatokat.”²⁶ Hozok erre egy egyszerű példát: az alföldi táj társadalmi jelentésének (például az egyes szám-nak!) alapvető formálója – iskolai bevésésén és értelmezésén keresztül – az a sor (és folytatása), hogy „lenn az Alföld tengersík vidékén”. Néprajzkutatók és művészettörténészek remek dolgozatokat írtak arról, hogyan, mikor,

²⁴ Keményfi Róbert: *A kisebbségi tér változatai*, i. m. 97.; más változatban: Ugyanő: Az „etnikai táj” kultúrnemzeti mítosza. *Regio*, 2002, 4. 105–106.

²⁵ Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Akadémiai: Budapest, 1990.

²⁶ Szijártó Zsolt: Szimbólum-termelés – élmény-fogyasztás: a tér szerepe a turizmusban (Kézirat). Eredetileg előadásként hangzott el a *Helyeink, tárgyaink, képeink – a turizmus társadalomtudományos vizsgálata* című konferencián (Pécs, 2002. március 22–23.). Köszönöm a szerzőnek, hogy felhasználhattam írásomhoz a kéziratát.

minek hatására vált az Alföld nemzeti tájjá,²⁷ az e tájhoz kötött gulyás nemzeti étellé,²⁸ milyen vizuális elemek váltak bevetté az Alföld képi megjelenítéseiben²⁹ – az irodalomtörténészek ehhez nem tettek sokat hozzá, talán mert kevésbé érdeklődnek az irodalom társadalmi használati módjai iránt, mint más tudományágakhoz tartozó társaik. A kultusz kutatás viszont döntően éppen ezek iránt érdeklődik, így bizonyára lesz mondanivalója a *lokalitás irodalmi teremtéséről* is.

E kifejezés Arjun Appaduraitól származik, aki – talán kissé túlzóan fogalmazva néhány évvel ezelőtti, sokat idézett, a lokalitás kérdését az antropológia középpontjába állító tanulmányában – azt írja, hogy „egy nemzetállam a legitimitását a körülhatárolt területek közötti, folyamatos testként való jelenlétének intenzitására alapozza. Működése során őrzi határait, létrehozza lakosságát, megteremti állampolgárait, fővárosát, emlékműveit, városait, vizeit és termőföldjeit. Kialakítja az emlékezet és a megemlékezés helyeit, a temetőket, a sírkerteket, a mauzóleumokat és a múzeumokat.” „... a nemzetállamok rendelkeznek a szentség megnyilvánulásának jellegzetes helyeivel, felállítják a hűség és hűtlenség sajátos ismérveit, az engedelmesség és a rendezettség sajátos mércéit.” „A nemzetállam saját területén bizarrul ellentmondásos vállalkozást folytat: egyrészt a nemzeti lét egyenletes, folyamatos és homogén terét hozza létre, másrészt azonban olyan helyeket is kialakít..., amelyeknek segítségével az állami ceremóniákhoz, a felügyelethez, a fegyelmethez és a mozgósításhoz szükséges belső megkülönböztetéseket és elkülönítéseket is megteremtheti.”³⁰ Én mindeddig olyan terekről beszéltem, amelyek a nemzeti lét homogén terét kívánták létrehozni, ám a nemzetnek nemcsak a térbeli, hanem az időbeli folyamatosság érzetére is szüksége van. Tanulmányom további része erről szól: az idő nemzetiesítéséről.

Ahogy a tér nacionalizálása nem jelenti azt, hogy például egy utcának megszűnne vagy akár csak átértelmeződne *minden* funkciója és jelentése azal, hogy új nevet kapott vagy visszatérően egy nemzeti felvonulási ünnepség

²⁷ Albert, Réka: La Grande Plaine hongroise, symbole national. Genèse d'un imaginaire, XVIII–XX siècles. In: Lagrave, Rose-Marie (éd.): *Villes et campagnes en Hongrie. XVI–XX siècles*. Atelier Franco-Hongrois en Sciences Sociales: Budapest, 1999. (Les Cahiers de l'Atelier, 1.) 11–35.

²⁸ Kisbán Eszter: *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*. MTA Néprajzi Kutatócsoport: Budapest, 1989.

²⁹ Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. *Ethnográfia*, 1989. 121–154.

³⁰ Appadurai, Arjun: A lokalitás teremtése. *Regio*, 2001, 3. 16–18.; a cikk címéből a „production”-t „teremtésnek” fordították magyarra, nem túl szerencsésen; én inkább „termelés”-nek fordítanám.

útvonala lett, ugyanúgy az idő nemzetiesítése sem jelenti, hogy érvénytelené vagy alapvetően átértelmezetté vált volna az a sokféle idő, amiben az emberek élnek. Ugyanis sokféle időben élnek, amelyek közül az az absztrakt, mennyiségi, homogén idő, amit az óránk mér, csak egyfajta idő a sok közül, még ha a mi kultúrkörünkben többségünk úgy képzei is el, hogy minden másfajta tartamhoz képest ez mégiscsak abszolút idő. A néprajzban, antropológiában beszélnek gazdasági időről, amely a természet ciklikussága szociális értelmezésének és a munkavégzés hagyományozott sorrendjének és ritmusának az együttese (sőt, ez a legfontosabb idő a szociológusok szerint: a feladatorientált, közösségileg beágyazott idő);³¹ beszélnek egyházi időről, amely egyrészt általában az egyházi naptárt jelöli, mely felekezetenként más és más, másrészt az egyházközégségi naptarat, amely némiképp mindenhol egyedi is; de létezik az emberi élepszakaszoknak időrendje (az apám életidejében pl. még volt legénykor, az enyémben már nem, az övében nem volt serdülőkor, az enyémben igen); létezett, részben létezik a családi ciklus ideje, dédszülők, nagyszülők, szülők, gyerekek egymásrakövetkezésének rendje; létezik a napoknak is időrendje, s ez a 19. században más volt városon és más falun, más két olyan eltérő társadalmi csoportban, mint az arisztokrácia és a kishivatalnokréteg stb.

A parasztsággal kapcsolatos, általam ismert magyar néprajzi kutatások szerint a társadalom döntő többségének az időről alkotott felfogásában a történelmi kronológia jelentéktelen szerepet játszott még ötven évvel ezelőtt is.³² Az idő nemzetiesítésének két nagy vállalkozása közül az egyik, a nagyobb, éppen erre irányult: a nemzeti történelmi kronológiának mint a társadalom saját múltjának a kimunkálása volt ez. Legfontosabb alvállalkozói a történészek voltak, ám részt vettek benne írók és irodalomtörténészek is, illetve ezt nem is kell múlt időbe tennünk: résztvevői vagyunk ma is. A másik vállalkozás a naptári év nacionalizálása volt, amely egyrészt minden évben ismétlődő nagy nemzeti ünnepeket jelent, részben ismétlődő szertartással és nyelvezettel, másrészt hasonló, ám kisebb, helyi nemzeti ünnepeket, harmadrészt nemzeti nagyjaink „kerek” évfordulóit, főként születési és halálozási napjait (vagy ezekhez hasonlóan nemzeti események évfordulóit). Valójában

³¹ Az időhasználatról írva elsősorban Tim Ingold tanulmányára támaszkodtam: Munka, idő és ipar. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia*. Osiris: Budapest, 2000. 191–219, különösen: 191–196.

³² Lásd például: K. Csilléry Klára: Tér- és időszemlélet a mátraalmási (szuhahutai) famunkásoknál. In: Cseri – Kósa – T. Bereczki (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*, i. m. 500–501.

a naptári év majdnem minden napja „be van táblázva” nemzeti évfordulóval; hasonlóan az egyházi évhez, létezik „nemzeti év” is, csak ez utóbbinak nem minden napja válik minden évben kitüntetetté, hanem csak 10, 25 vagy 50 évenként. E „nemzeti év”-nek részei, nagyon is fontos részei a magyar irodalom nagy alkotóinak évfordulói – megint a kultuszok kellős közepében járunk.

A már említett nagyobb vállalkozás összefügg ezzel a kisébbel: olyan közös történelmi múlt megkonstruálását jelentette, amely régesrégőtől kezdve folytonosnak és homogénnek mutatja a nemzeti közösséget. Az időbeli folytonosság tudata éppúgy alapvetően hozzátartozik a nemzetnek mint „eleve adott kollektivitásnak”³³ a képzetéhez, mint a közösséget a saját területéhez fűző természetes kapcsolatnak a gondolata. E folytonosság előállításával ugyan elsősorban a történetírás foglalkozott és foglalkozik, ám kisebb részben ezt teszi például az irodalomtörténet-írás is. A történetírás és a nacionalizmus kapcsolatait vizsgáló egyetlen újabb keletű jelentős hazai tanulmány szerzője, Gyáni Gábor megállapítja, s ez többé-kevésbé a mi szakmánkra is igaz: a „történetírás... a »törvényisztelő polgár« előállításában tevékenyen közreműködő reprezentációs gyakorlatok egyik legfontosabbika. Jelentősége Hayden White megállapítása szerint nem is abból ered elsősorban, hogy a történész lépten-nyomon moralizál és patriotizmust papol; sokkal inkább abból, hogy a történetírásra jellemző narrativitásból kifolyólag ez a tudásforma »különösen jól hasznosítható a folytonosság, a teljesség, a zártság és az egységiség képzeteinek megteremtésére...»³⁴ Az ugyanezen kérdést fejtegető Anthony D. Smith pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy egy olyan egyszerű, ártatlannak látszó eljárás is, mint a korszakolás, a folytonosság érzetének megteremtése szolgálatában áll³⁵ – akár történészek, akár irodalomtörténészek élnek vele, tehetjük hozzá.

A történetírás továbbá az általa talált különféle időket, múltakat egyetlen időbe, múltba rendezi, azt sugallva, hogy a távoli, más-más cselekvők által végrehajtott események egyazon közösség, a nemzet történetébe tartoznak. Mint A. M. Alonso írja: „A történelmi kronológiák összeolvasztják a számta-

³³ Niedermüller Péter: Elavuló fogalmak. *Regio*, 2002, 4. 141.; a folyóirat e számában más kiváló tanulmányok is foglalkoznak a nemzet társadalomtudományos kérdéseivel; közülük Niedermülleré mellett Szilágyi N. Sándorét emelném ki: Nyelvében él a nemzet. Uo. 159–177.

³⁴ Gyáni Gábor: Nacionalizmus és történetírói diskurzus. In: Felkai Gábor – Molnár Attila Károly – Pál Eszter (szerk.): *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Új Mandátum: Budapest: 2002. 24.

³⁵ Smith, Anthony D.: Az „aranykor” és a nemzeti újjáéledés. *Café Babel*, 1996, 1. 19.

lan személyes, helyi, regionális történetiséget és egyetlen, egységes nemzeti idővé alakítják őket.³⁶ Az emlékezetkutatásnak azért vezető témája a nemzeti emlékezet(politika), mert – mint az ágazat összefoglaló tanulmányában olvasható – a nemzeti emlékezet a 20. századra dominanciára tett szert a más típusú emlékezetek fölött.³⁷ A nemzetet emlékezetközösségnek nevezhetjük, ám nem árt emlékeztetni magunkat közben arra, hogy e közösség emlékezetssocializációs intézmények és eljárások sokasága által jön létre, s ezen intézmények és eljárások döntő többsége százötven évvel ezelőtt még nem létezett. Ez abban az esetben is így van, ha Anthony D. Smithszel együtt úgy is véljük, hogy a nacionalizmusok korábbi etnikai–közösségi narratívákat, szimbólumokat és szertartásokat értelmeznek újra és terjesztenek ki. A kultuszok gyakorlatai is ezen emlékezetssocializációs intézmények és eljárások közé tartoznak; e nézőpontból tekintve valamely magyar író kultusza egyben a nemzethez mint emlékezetközösséghez történő szocializálás gyakorlata is (ami nem zárja ki persze, hogy másféle értelmeket is tulajdonítsunk neki).

Magyar vonatkozásban leginkább Hofer Tamás tanulmányai hangsúlyozták, hogy a 19. században kialakítani kezdett nemzeti kultúra versengő hagyományokból állt össze, s az összeállításban résztvevők különféle érdekeket és értékeket követve akarták ilyenre vagy olyanná formálni e kultúrát, sikerrel vagy sikertelenül.³⁸ A különböző magyar írók kultuszai vagy a hozzájuk kötődő kanonizálási akciók minden bizonnyal szintén versengő jellegűek. Hozzá kell tennem a fentiekhez még, hogy noha az irodalmi kultuszoknak a tér és az idő nemzetiesítésében játszott szerepéről elmondottak általánosságban talán igazak, semmi értelme e tételt az összes esetre kiterjeszteni. Kultuszok kialakítását vagy fenntartását előmozdíthatják különféle helyi, szubkulturális és csoportérdekek vagy önreprezentációs szándékok is, esetenként akár a nemzeti emlékezet dominanciájával szembeszegülő *ellenemlékezet* fenntartásaként. A „Kultúra, kultusz, identitás” konferenciacím kapcsán nem szükséges a nemzeti kultúrára és identitásra gondolnunk, gondolhatunk helyi vagy szubkulturákra és a hozzájuk kötődő identitásokra is, még akkor is, ha nehezen tévesztjük szemünk elől a nemzeti kultúrát – merthogy rajta keresztül látunk.

³⁶ Alonso, A. M.: The Effects of Truth: Representation of the Past and the Imagining of Community. *Journal of Historical Sociology*, 1988. 33–57.; idézi: Olick – Robbins: A társadalmi emlékezet tanulmányozása, i. m. 34.

³⁷ Uo. 35.

³⁸ Hofer Tamás: A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. *Világosság*, 1987, 7. 409–416.

PORKOLÁB TIBOR

Panteonizáció és vizuális reprezentáció

Dolgozatom az (imaginárius) nemzeti panteonba való bebo-csáttatás nyelvi és nem-nyelvi szertartásainak rendszereként értett *panteonizáció* és a közösségileg szabályozott imágóképzésen alapuló *vizuális reprezentáció* kapcsolatára kívánja a figyelmet felhívni. A panteon-idea hazai recepciójának néhány 19. századi fejleményét vizsgálva ugyanis látványosan mutatkozik meg az az összefüggés, amely a jeles literátorok „nagy emberként” való megjelölése, emlékeztük intézményes és ceremoniális „felújítása”, illetve az eszményítő portrédoktrína szerint megformált képmá-saik felmutathatósága között áll fenn. Úgy tűnik, a panteon-gondolat elvá-laszthatatlan azoktól a törekvésektől, amelyek a „nagy emberek” emlékképe-inek és -szobrainak segítségével kívánnak vonatkozási pontokat kijelölni a közösségi tudat számára.¹ Mona Ozouf – a párizsi Panthéon példájára hi-vatkozva – egyenesen azt állítja, hogy a szobrok még a hamvak ceremoniális felemeltetésénél és átvitelénél („translation des cendres”) is fontosabb szere-pet töltenek be a panteonizációs procedúrákban.² Az emlékezet kultuszának közösségi szertartásai feltételezik a – többnyire ikonografikus közhelyekkel operáló és közösségi elvárásokat teljesítő – emlékképek és -szobrok *jelenlé-tét*, hiszen a képmás nélkülözhetetlen eszköze a közösség önmege erősítését szolgáló „nagy ember”-idolok megkonstruálásának, illetve kultikus tisztele-tének. A képmás a „nagy emberek” halhatatlanságának egyik legfontosabb biztosítója: (á)hítható szemléltetése olyan „rituális memóriagyakorlatnak”³ tekinthető, amelynek segítségével a közösség fenntarthatja, átörökítheti ér-demes tagjainak emlékezetét.

¹ Lásd: Bonnet, Jean-Claude: Les morts illustres. Oraison funèbre, éloge académique, néc-rologie. In: Nora, Pierre (ed.): *Les lieux de mémoire*, II (*La Nation*). Paris, 1986. 234.

² Ozouf, Mona: Le Panthéon. L'École normale des morts. In: Nora, Pierre (ed.): *Les lieux de mémoire*, I (*La République*). Paris, 1984. 154.

³ Belting, Hans: *Kép és kultusz. A kép története a művészet korszaka előtt*. Budapest, 2000. 13.

A portrék *ontologikus* jelentőségének a felismerésével hozható összefüggésbe Kazinczy Ferenc oly sokszor emlegetett *ikonofíliaja* is.⁴ Minden bizonnyal a „bálványozott” halhatatlanság⁵ iránti vonzódással magyarázható, hogy saját arcképét több mint harminc alkalommal örökötteti meg.⁶ Guzmics Izidornak büszkén írja 1829. május 27-én: „Ferenczy, Heinrich, Richter és Simó nekem halhatatlanságot adtak”.⁷ Önkultuszának (vizuális) megalapozása mellett Kazinczy persze a irodalom szent ügyét szolgáló elődei és íróársai gloriifikációját is elő kívánja segíteni. Így például a mintaadás igényével sajtó alá rendezett Dayka-kiadásához (*Újhelyi Dayka Gábor versei*, Pest, 1813) elkészítteti a költő antikizált profilját, ugyanis – intenciói szerint – a poétai öröklét elnyeréséhez nem csupán a (remek)művek megfelelően gondozott (és pánegirikus életrajzzal ellátott) kiadása szükséges, de a képmás is nélkülözhetetlen.⁸ E meggyőződéséből fakad, hogy életműsorozatának köteteit is egy-egy jeles férfiú portréjával kívánja megjelentetni („minden kötetem elibe egygy embernek szeretném tenni képét, a’ ki megérdemelje, hogy ez mondasék reá: Dignum laude Virum Musa vetat mori.”⁹); és hogy arcképeik megfestetésére próbálja rábírní – több-kevesebb sikerrel – pályatársait, íróbarátait. Gyakran hangoztatott véleménye szerint „minden jobb embernek festetni kellene magát hogy ha kikapja közzülünk a halál, bírassuk képeiket”.¹⁰ Virág Benedeket például saját – Senecától származó – jelmondatának („Élni Siess!”¹¹) kifordításával figyelmezteti a képfő által elnyerhető öröklétre: „Élni siess! [...] Képzeld-el, édes barátom, melly vesztesség volna az a’ Jóknak, ha ők *Tégedet* képben nem ismernének. Mert az a’ halhatatlanság melly immár örökre tiéd, csak nevedé érdemedé, nem napjaidé, ’s a’ Jók egy két tízed mul-

⁴ A széphalmi mester „portré-esztétikájáról” lásd: Szabó Péter: Kazinczy portré-esztétikája. *Ars Hungarica*, 1983, 2.

⁵ Lásd például Kazinczy 1802. máj. 8-án kelt levelét Kis Jánosnak: *Kazinczy Ferencz levelezése*, II. 473. (A *Kazinczy Ferenc Összes Művei* sorozatában: I–XXI. Kiad. Váczy János, Budapest, 1890–1911.; XXII. Kiad. Harsányi István, Budapest, 1927.; a továbbiakban: *KazLev.*)

⁶ Erről lásd: Az én képeim. In: *KazLev.* XII. 511–512.

⁷ *KazLev.* XXII. 429.

⁸ Erről lásd: Merényi Annamária: A beavatás kánonja és a szerzői név szerepe Kazinczy körében. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Budapest, 2000. 70.

⁹ Kazinczy – Virág Benedeknek (1802. okt. 31.). In: *KazLev.* II. 501.

¹⁰ Kazinczy – gróf Gyulay Lajosnak (1817. jan. 13.). In: *KazLev.* XV. 23.; Hasonlóan fogalmaz egy 1813. február 10-én kelt, Kis Jánosnak írott levelében, In: *KazLev.* X. 263.

¹¹ Lásd: „Mi Lucili, propra vivere, et singulos dies singulas vitas puta.” (Seneca, *Épist.*, 101.) Ez a jelmondat kerül majd Virág – definitív igénnyel összeállított – *Poétai munkáinak* (1822) élére is.

va Tégedet lelmi nem fognak.”¹² Guzmicsnak – fent idézett levelében – egyenesen azt írja: „Nekem barátim nem adhatnak semmi kedvesebbet, mint ha képeiket adják”.¹³ A „halhatatlanság fijaiként” tisztelt pályatársak gondosan összegyűjtött arcképeiből *házi panteonját* („Larariumát”) is létrehozza. A literatúra szent ügyéért munkálkodó írók szellemi közösségét, összetartozását demonstráló széphalmi írószentély, Freundschaftstempel falára kívánja ki függeszteni – többek között Virág, Báróczy és Verseghy portréja mellé – Kis János kép mását is.¹⁴

Hiába próbálkozik viszont például Csokonai vagy Bessenyei arcvonásainak a „festetésével”. Csokonai ugyan örömmel fogadja Kazinczy megtisztelő „gondoskodását”,¹⁵ ám a Csokonai-ikonográfia mégsem ismer olyan képmást, amely igazolhatóan a költő életében készült volna. Az egyetlen „közvetlen hitelességű” portrét Csokonai halála után rajzolja meg a műkedvelő Eröss János. Ez az időközben eltűnt, dilettáns munka az előképe a bécsi Friedrich John közismert, pontozómodorú rézmetszetének.¹⁶ Bessenyeiről sem áll a történeti ikonográfia rendelkezésére hitelesnek tekinthető portré, pedig Kazinczy mindent elkövet, hogy a „tisztelt nagy férjfit” – a „Nemzet” nevében fellépve – rábírra a literátori megdicsőülés feltételeinek a teljesítésére. Először műveinek összegyűjtésére és korrekciós kiadására szólítja fel, majd pedig arcképére jelenti be az igényt: „Ha festve vagy – Bécsben, emlitem, valál, – méltotass nékem megígérni képedet. Rézre metszeteném, ’s kevélykedni fognék, ha Hazám ezt az áldozatot az én kezeimből vehetné. A Báróczyét, melly előttem függ, az enyémből fogja.”¹⁷ A válaszlével azonban a postscriptum humoros fordulatával hártja el Kazinczy kezdeményezését: „Irod, hogy

¹² Kazinczy – Virág Benedeknek (1814. jan. 5.). In: *KazLev*, XI. 166–167.; Horvát István – Ferenczy János közvetítésével – hasonló érveléssel próbálja meggyőzni a halálos beteg Révai Miklóst arról, hogy engedje meg arcképének lefestetését. *Horvát István és Ferenczy Sándor levelezése*. Kiad. Soós István. Budapest, 1990. (Commercica Litteraria Eruditorum Hungaricae – Magyarországi Tudósok Levelezése, 2.) 88.; *Az arcképet végül közvetlenül Révai halála után festi meg egy Lochbichler nevű képíró*. Uo. 97.

¹³ *KazLev*, XXII. 429.

¹⁴ Kazinczy – Kis Jánosnak (1805. júl. 14.). In: *KazLev*, III. 376–377.; erről lásd: Hász-Fehér Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*. Debrecen, 2000. (Csokonai Könyvtár, 21.) 181.

¹⁵ Kazinczy az ismert érvekkel próbálja Csokonait meggyőzni: Kazinczy – Csokonai Mihálynak (1802. okt. 12.). In: *KazLev*, II. 526.; Csokonai válasza: uo. 538–539.

¹⁶ Rózsa György: *Iconographia Csokonaiana. Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973, 6. 707–708.

¹⁷ *KazLev*, XXII. 44.; Kazinczy azt feltételezi, hogy Bessenyei még Bécsben megfesteti portréját. Igazolni látszik ezt *Az én életem* visszaemlékezése is: a lelkes ifjú 1777-ben ugyan Bessenyeit nem leli bécsi otthonában, ám képét „pasztellben-e vagy olajban” íróasztala felett találja. Kazinczy Ferenc: *Az én életem*. Kiad. Szilágyi Ferenc. Budapest, 1987. 77.

a' képeket külgvem el néked, de ez úgy eshetne meg, ha kotsira ülnék. Nem vagyok lerajzolva. Én a' képeket tsak elevenen használom.”¹⁸

A képhiány elsősorban Bessenyei panteonizációját nehezíti meg. Az író nyíregyházi ércszobrának (1899) elkészítéséhez Kallós Ede kénytelen Cirjék Mihály testőrnek az Akadémia képtárában őrzött portréját felhasználni. A Cirjék-portré Széll Farkas *A nagybessenyeői Bessenyei-család története* című munkájában (1890) bukkan fel, majd ezt az arcképet közli a Beöthy-féle millenniumi képes irodalomtörténet, sőt a háromkötetes *Magyar irodalmi lexikon* (1964) is. Az évtizedekig Bessenyei-arcképként használatos Cirjék-portrét a Szalai-féle *Magyar Írók Pantheonja* (1941) egy másik képmással cseréli fel: immár *A Szent István-rend vitézeinek első együttes áldozása a bécsi Burg kápolnájában* című Greipel-falikép egyik részletére hárul az a feladat, hogy a panteonizációt gátló (botrányos) képhiányt megszüntesse. A műtörténeti kutatás azonban ennek „az egyetlen hiteles Bessenyei-portrénak” az autentikusságát is megkérdőjelezi.¹⁹ Hitelesnek elfogadott Bessenyei-képmás híján az igényesebb irodalomtörténeti összefoglalások, képeskönyvek, katalógusok különféle kompenzációs eljárásokra kényszerülnek: vagy közlik ugyan a vitatott portrék valamelyikét, ám ehhez elhatároló megjegyzést fűznek (lásd a Keresztury Dezső által összeállított *A magyar irodalom képeskönyvét*²⁰); vagy diszkrétan kihagyják az írot a mellékelt képkollekciókból (ahogy ezt a Klaniczay Tibor által szerkesztett népszerűsítő irodalomtörténeti szintézis teszi²¹); vagy pedig a feltűnő hiányt a szülőház, a bécsi testőrpalota, esetleg az *Ágis tragédiája* címlapjának képeivel leplezik (ezt a megoldást választja a Petőfi Irodalmi Múzeum „képes bevezetője”²²). A képhiány megszüntetésére irányuló erőfeszítések mellett figyelmet érdemelnek azok a kísérletek is, amelyek az elégtelennek bizonyuló képkészlet bővítésére törekednek. Kerényi Ferenc például „a Déryné-ábrázolás bővítésének szélsőséges kísérleteként” értelmezi, hogy Staud Géza Bayer József *Déryné-kismonográfiájában* (1944) közli a színésznő két fiatalkori dagerrotípiáját, holott „Daguerre találmányának bejelentésekor a primadonna

¹⁸ Bessenyei – Kazinczy Ferencnek (1802. aug. 15.). In: *KazLev*, II. 488.

¹⁹ A Bessenyei-ikonográfia vitatott kérdéseiről lásd: Katona Béla: Bessenyei legendák nyomában. In: Ugyanó: *Táj és irodalom. Az irodalom Szabolcs-Szatmárban, Szabolcs-Szatmár az irodalomban*. Nyíregyháza, 1998. 24–27.

²⁰ A Griepel-féle freskórészlethez tartozó szöveg: „Arcképet egy, a császárnőt udvartartása körében ábrázoló csoportképen vélték felfedezni.” Keresztury Dezső: *A magyar irodalom képeskönyve*. Budapest, 1981². 95.

²¹ Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. Budapest, 1982.

²² Taxner-Tóth Ernő: *Kazinczy és kora (1750–1817)*. Budapest, 1987. (Képes Bevezető a Magyar Irodalom Világába).

46 éves volt”.²³ A *furor philologicus* által vezérelt szakmai érdeklődés többnyire tévedésként, melléfogásként, olykor hamisításként leplezi le az efféle próbálkozásokat, ám megértésükre meglehetősen kevés figyelmet fordít. Pedig ezeknek az ikonográfiai „manipulációknak” nagyon is komoly tétjük van: nevezetesen az, hogy sikerül-e a *vizuális reprezentáció* iránt megmutatkozó közösségi igényt akár kétes hitelű portrék kanonizálásával kielégíteni.

A képmás hozzáférhetősége szükséges, de nem elégséges feltétele a pantheonizációnak. A „nagy emberek” arcvonásainak megörökítésére, a közösségi emlékezetben való fenntartására elsősorban azok a portrék alkalmasak, amelyek meg tudnak felelni bizonyos ikonográfiai (és olykor esztétikai) követelményeknek. Kazinczy a képíróktól és a képfaragóktól a technikai jártasság mellett az esztétikai képzettséget is megköveteli,²⁴ vagyis alapvető kérdésnek tekinti, hogy „Mesterember” vagy „Művész” készíti-e a portrét. Amíg ugyanis az előbbi úgy fest, „a’ hogy a sokaság szeme lát”, addig az utóbbi – a „beavattottak” igényeihez alkalmazkodva – arra is képes, „hogy a’ kép szép is legyen, ne csak igaz”.²⁵ Íróbaráitól is elvárja, hogy portréikat ne alkalmi mázolókkal, hanem elismert, jó nevű piktorokkal készíttessék el. Elégedetten konstatálja például, hogy „épen e’ hetekben festetek magokat Vitkovics és Szemere barátaink is Donát által Pesten. Horvát már Octob. festve volt”.²⁶ Virágot ugyan csak arra próbálja rábírní, hogy arcképét az általa oly igen nagyra becsült Donát Jánossal is örökíttesse meg, és Gróf Gyulay Lajosnak is azt tanácsolja, hogy Döbrentei Gábor arcképét az öreg piktorral festesse meg.²⁷ Az 1810-es évek első felében Kazinczy maga is több portrét készített Donáttal, akinek az érdemeit még a húszas évek végén is hálásan emlegeti: „A kilencven esztendőös Donát még mindég dolgozik, s ifjú tűzzel. [...] Ha valaki, a tiszteletes öreg érdemel polgári koszorút, s hogy prytaneumban tartassék, mert felékesíté a hont, s ifjú esztendeji olta sok jónak tartá fenn emlékezetét.”²⁸

A Múzsza papjainak portréit illetően Kazinczy következetes szigorúsággal kéri számon a „szebbtítés” normájának érvényesítését. Ahogy Fried István

²³ Kerényi Ferenc: *Önkultusz vagy öinigazolás? Déryné Naplója mint kultusztörténeti forrás*. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*. Budapest, 1994. (A Petőfi Irodalmi Múzeum könyvei, 1.) 56.

²⁴ Lásd például Függer festőhöz küldött üzenetét: „Ha festővé akarja magát tenni, nem csak festéket keverni kell tudni, hanem a’ Winkelmann’ és Mengs’ írásait olvasni”. Kazinczy – Cserey Farkasnak (1808. jún. 23.). In: *KazLev*, V. 509.

²⁵ Kazinczy – Kis Jánosnak (1815. júl. 14.). In: *KazLev*, III. 376–377.

²⁶ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 10.). In: *KazLev*, X. 262.

²⁷ *KazLev*, XI. 166 és XV. 22.

²⁸ Kazinczy Ferenc: *Az én életem*, i. m. 553.

fogalmaz: „A költőről – ha csak gyöngé metszet formájában is – árulkodjék testi valója, de ennek megjelenítése csak a művészet regulái, a szebbítés és idealizálás által lehetséges. Így reprezentálja a költői létet, amely a művészi szép életszférájában bontakozhat ki.”²⁹ Kazinczy nézetei szerint a szépség és a fenéségesség világába való beavatottságnak a poeta külsejében, arcvonásaiban is meg kell mutatkoznia. Ez az elvárás viszont azzal a következménnyel jár, hogy „a portré körvonalait a költői munkásság minősége és minősítése irányítja, még akkor is, ha ezek a vonások ellentmondanak a valóságos fizionómiai vagy személyiségjegyeknek, sőt életrajzi tényeknek”.³⁰ Innen nézve nyerhet jelentőséget Szemere Pál Berzsenyi pesti látogatásáról beszámoló levelének egyik részlete: a költőt „a’ Portrait-mahlerhez” kíséző Szemeréék ugyanis nyomatékosan a festő értésére adják, hogy „a’ Múzsák és Gráziák kedveltje az, a’ kit másol”.³¹ Mivel azonban az ilyesféle instrukciókkal sem érhető el mindig az óhajtott eredmény, Kazinczy – egy 1810. szeptember 24-én kelt levelében – kénytelen a szövegek által konstruált költőimágó és a festett képmás közötti ellentmondást Berzsenyi tudomására hozni: „Kezemben végre képe annak a’ szép lélek külsőjének, mellyet szeretni ’s csudálni eléggé nem tudok. Eggyik leveledből tudtam eddig is, ’s tudtam a’ Szemere leveléből, hogy kövér testben lakik az; de hogy illy kövér légy, azt meg nem álmodtam.”³² Válaszlevelében Berzsenyi – a felelősséget a festőre hárítva – igyekszik elhatárolódni az inkriminált képmástól: „Portraitem nagyon hibás, ha engem igen kövérnek mutat. Vállam és mellem ugyan plátói, de kövér éppen nem vagyok. [...] a’ képíró az én bélelt téli mentém csalta meg. [...] Küldök én – Néked másikat, melly meg fogja mutatni, hogy a’ Te barátod eggy egész araszszal vastagabb mellben mint hasban.”³³ Berzsenyi két év múlva Bécsben valóban új portrét készített *Vérseinek* (1813) kiadandó gyűjteménye elé, nyilvánvaló tehát, hogy – Onder Csaba szavaival – „képben is meg akar felelni a szövegei keltette elvárásoknak”.³⁴ Kazinczy tetszését azonban a J. Schorn festménye alapján készült Blaschke-féle metszet sem nyeri el. A széphalmi mester szerint ugyanis ez a portré sincs összhangban Berzsenyi *poétai* énképével: „Blaschke

²⁹ Fried István: Kazinczy és a képzőművészetek. In: Ugyanő: *Az érzékeny neoklasszicista. Vizsgálódások Kazinczy Ferenc körül*. Sátoraljaújhely–Szeged, 1996. 103.

³⁰ Hász-Fehér Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok*, i. m. 92–93.

³¹ Szemere Pál – Kazinczynak (1810. ápr. 27.). In: *KazLev*, VII. 402.

³² *KazLev*, VIII. 94–95.

³³ Berzsenyi – Kazinczynak (1810. nov. 23.). In: *KazLev*, VIII. 169.

³⁴ Berzsenyi Dániel: *Vérsek*. Kiad. Onder Csaba, Budapest, 1998. (Matúra Klasszikusok, 26.) 12.; Berzsenyi énképfőmálói törekvéseiről lásd még: Bécsy Ágnes: *Berzsenyi Dániel*. Budapest, 2001. (Klasszikusaink) 19, 80–81, 172–174.

a' Berzsenyién nem úgy dolgozott, mint vártam. [...] Óhajtottam volna, hogy B.nek képe úgy menjen-ki a' Publicumba, a' hogy azt az ő versei által felmelegedett szív óhajthaja. De ezt már most késő óhajtanom.”³⁵

Kazinczy portré-doktrínája szerint az igazán sikerült képmás úgy „talál”, hogy egyben az idealizálás követelményének is eleget tud tenni. Egyik arcképet, amelyet Kiningerral Bécsben 1803 júniusában „en crayon” festetett, majd „tusban” újradolgoztatott, azért dicséri, mert „a kép igen jól hasonlít, de szebbítve van”.³⁶ Örömmel állapítja meg azt is, hogy Virág – ugyancsak Kininger által festett, majd pedig Neidl által metszett – portréja is megfelel e ketős normának: „Én ma kapom levélben a' VIRÁG BENEDEK' cuprumának első nyomtatványát – írja Kozma Gergelynek 1803. szept. 1-én –, melyet nékem próbául küld, hogy igazíthasson rajta, ha valamit igazítani valónak lelek. A' kép igen szerencsés mássa lesz a' Kininger által festett fejnek, és hasonlít valamiben a' Virágéhoz, noha a' Művészek' regulája szerint idealizálva, szebbítve van.”³⁷ Az a képmás, amely csupán hasonlít a „nagy emberre”, nem érhet fel azzal, amely ugyan kevésbé „talál”, ám kellően „szebbít”. E doktrína jegyében Kazinczy határozottan elkülöníti a „hasonlító” festést a „szebbítő” festéstől: az igazán jelentős festők „nem azon igyekeznek, hogy *hasonlót*, hanem hogy *szebben* fessenek, s' az Aesthetica törvény szerént azt igen jól is teszük”.³⁸ Ez a szempont a „faragott” portrék megítélését még szigorúbban befolyásolja: „Nékem ugyan Voltaire' büszkje ingyen sem kellene. Fáj a' szemnek látni azt a' fertelmes kiaszott koponyát. [...] Faragott munkákban csak ideálokat kell bírni 's látni, vagy az ideálig emelt portraiteket.”³⁹ Kazinczy az első magyar írószoborról, Ferenczy István Csokonai-büsztyjéről szólva sem kifogásolja, hogy az ünnepelet mellkép egyáltalán nem hasonlít a költőre: „A' ki Csokonait ismerte, azt a' kövön fel nem leli, mert rézbe vésett képe, mely után az Úr dolgozott, hozzá ugyan nem hasonlít. De a' Plastica' Műveiben nem hasonlítás, hanem nemesítés kívántatik.”⁴⁰ A szobor mind esztétikai, mind kommemorációs funkcióját be tudja tölteni, ha eleget tesz a „nemesítés” regulájának. „Nemesítésen”, „szebbítésen” Kazinczy a vizuális reprezentáció egyezményes ikonográfiájának, a (neo)klasszicista portrékonvenciónak a követését érti. Ennek jegyében a portré sematizálódik, a személyiség eszményí-

³⁵ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 10.). In: *KazLev*, X. 263.

³⁶ Kazinczy Ferenc: *Az én életem*, i. m. 299.

³⁷ *KazLev*, III. 96.

³⁸ Kazinczy – Kis Jánosnak (1813. febr. 12.). In: *KazLev*, X. 262.

³⁹ Kazinczy – Cserey Farkasnak (1809. szept. 12.). In: *KazLev*, VI. 517.

⁴⁰ Kazinczy – Ferenczy Istvánnak (1823. jan. 17.). In: *KazLev*, XVIII. 236.

tett szintézisévé válik, a „nagy emberek” fehér márványszoborral ünnepeleysednek.⁴¹ E vizuális doktrína előírja az antik előképek alkalmazását, a jeles személyiségek antik jelmezbe való öltöztetését is. Kazinczy a Dayka-portréhoz például „Orpheusnak egy gemmájáról” véteti „a fürtözést és leplezést”,⁴² és elismerően fogadja, hogy a „*Kininger* után *John* által metszett” képét „a szükséges változtatásokkal” („A mente görög lepelle van elváltoztatva, hajam az Apolló szobra’ fürtözése után fürtöztettek.”) vési Cserey Farkas gyűrűkővébe a lipcsei Rost.⁴³ Kazinczy Ferenczy munkáiban is főként a „classicai báj” dicséri.⁴⁴ Természetesen a „magyar Canova” is elkészíti a széphalmi mester képmását: a klasszikus római férfiportrét mintázó Kazinczy-büsz (1828) tökéletesen megfelel a normatív klasszicista ízlésnek.⁴⁵

Ha elfogadjuk Fried István megállapítását, miszerint Kazinczy „nem lát különbséget a festményben (metszetben), szoborban ábrázolt és a tanulmányban, emlékezésben megjelenített alak, figura sugárzó ereje között”,⁴⁶ akkor portré-doktrínájáról a *Magyar Pantheon* cím alatt Abafi Lajos által összegyűjtött „szellemi arcképei” is sokat elárulhatnak. Talán nem túl merész az állítás, hogy Abafi ezzel a gyűjteményes kötettel mintegy *utólag* próbálja kiteljesíteni a Kazinczy-életmű egyik konstans, ám rendszerszerű következetességgel mégsem érvényesített alapeszméjét, a „nagy férfiak”, a „hív hazafiak” kultikus tiszteletén, illetve az irodalom religiózus szemléletén alapuló panteon-gondolatot. *Báró Orczy Lőrinc* emlékezetét felújítva például a portréfestés követendőnek vélt módszertani elveit is rögzíti Kazinczy: „Annak aki valamely nagy ember képét akarja festeni, hogy azt a maradéknak ismeretségébe juttathassa, két ellenkező végszélről kell óvnia magát: egytől attól, hogy a festésből holmi apróságos vonásokat attól tartván, hogy azok a kép méltóságának ártani fognak, ki ne hagyjon, mert az ily műveknek a legnagyobb érdekét épen ezek az apróságos vonások adják meg; mástól pedig attól, hogy velők a képet bővebben ne hintse el mint illik, különben az a nagy ember, a kit köz-

⁴¹ Lásd: Vajda György Mihály: A neoklasszicizmus és Csokonai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1973, 6. 559–661; Nagy Ildikó: A műfajok hierarchiája a historizmus szolgálatában. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*. Budapest, 1993. 122.

⁴² Kazinczy Ferenc: Dayka élete. In: Kazinczy Ferenc: *Művei*, I. (*Versék, műfordítások, széppróza, tanulmányok*). Szerk. Szauder Mária, Budapest, 1979. (Magyar Remekírók) 7.

⁴³ Kazinczy Ferenc: Az én képeim. In: *KazLev*; XXII. 512.

⁴⁴ Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.). In: *KazLev*, XXII. 428.

⁴⁵ A portréről lásd: Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István. In: Zádor Anna – Szabolcsi Hedvig (szerk.): *Művészet és felvilágosodás. Művészettörténeti tanulmányok*. Budapest, 1978. 498.; Keserű Katalin: A kultusz köztes helye. Kazinczy magyarországi kultusza. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, i. m. 36.

⁴⁶ Fried István: Kazinczy és a képzőművészetek, i. m. 104.

tiszteletnek akart kitenni tárgyává, olyanná leszen, mint egy mi közülünk, s azt fogják kérdezni, hogy az ily mindennapi ábrázatot mi szükség volt festeni.⁴⁷ Az imágóképzésnek ez a finom balanszírozást követelő retorikai szabályrendje nem sokban különbözik azoktól a normáktól, amelyek – Kazinczy szerint – a festett és faragott portrékat igazán sikerültté tehetik.

Utazásai során Kazinczy, ha csak módja van rá, mindig megtekinti a híresebb nemesi arcképgalériákat és történeti képgyűjteményeket. Erdélyben járva például „a Hallerek panteonát” csodálja meg, Pesten „a Vármegye Gyűlési palotájában” található „kised Pantheont” és „a’ „Ponori Thewrewk József Úr’ Pantheonát” keresi fel.⁴⁸ Áhítatos látogatásairól beszámolva elsősorban azt hangsúlyozza, hogy ezeknek a gyűjteményeknek a „célja nem artistai, hanem historiai”,⁴⁹ jelentőségüket tehát nem művészi értékükben, hanem inkább *panteon-funkciójukban* látja: „Religiózus tisztelet rázza meg a nézőt, [...] midőn azoknak körökbe látja magát emelve, kiknek nevek a nemzet előtt örökre szent marad.”⁵⁰ A panteon-fogalom ebben az összefüggésben „az éretnyes férfiak képeinek gyűjteményeként” értelmezhető.⁵¹ Ilyen „nagy ember”-galéria kialakítását kezdi el – rendszeres gyűjtési programra alapozva – péceli kastélyában Ráday Gedeon is. Az *Icones Eruditorum Hungarorum* néven ismert, körülbelül félszáz, egyforma méretű olajképből álló arcképgyűjtemény nem csupán abban igazodik a panteon-gondolathoz, hogy a nemzeti história minden jelentősebb személyisége – a jeles államférfiaktól a tudós hazafiakig – helyet kaphat benne, hanem abban is, hogy a protestáns Rádayt a gyűjtemény koncepciójának kialakításában nem befolyásolja felekezeti hovatartozása: „híres protestánsüldöző katolikus püspökök képeit éppúgy gyűjtötte, mint a reformátusokét”.⁵² Kazinczy maga is gyűjti a „nagy emberek” arcképeit. Áldozatos és kitartó munkával állítja össze híres metszetgyűjteményét (közel félezer arcképpel), melyet 1807-ben a pataki kollégium vásárol meg. A metszetek gyűjtését később is folytatja, és az új kollekciót Zemp-lén vármegye levéltárában helyezi el.

⁴⁷ Kazinczy Ferenc: *Magyar Pantheon. Életképek és életrajzi jegyzetek*. Kiad. Abafi Lajos. Budapest, [1884] (Kazinczy Ferenc Munkái, 5.) 98.

⁴⁸ Kazinczy Ferenc: Erdélyi levelek. In: *Művei*, I. i. m. 639–640; Kazinczy – Guzmics Izidoronak (1829. máj. 27.). In: *KazLev*, XXII. 425–426, 429.

⁴⁹ *KazLev*, XXII. 426, 429.

⁵⁰ Kazinczy Ferenc: *Az én életem*, i. m. 546.

⁵¹ Lásd: Sinkó Katalin: *A művészi siker anatómiája 1840–1900*. In: Ugyanő (szerk.): *Aranyérmek, ezüstkoszorúk. Művész-kultusz és műpártolás Magyarországon a 19. században*. Budapest, 1995. (A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 1995/1.) 22.

⁵² Zsindely Endre: *A péceli Ráday-kastély. Művészettörténeti Értesítő*, 1956, 4. 266–277.

A vizuális reprezentáció fontosságát felismerő Kazinczy – saját gyűjtésén túlmenően is – mindent elkövet azért, hogy az írók „fegyvertársainak”⁵³ tekintett képírók és képfaragók közreműködésével létrejöhessen a „nagy emberek” hazai arcképcsarnoka. A panteon-alapításhoz szükséges portrék elkészítését a szobrászok közül attól a Ferenczy Istvántól várja, aki Rómában, a kor legnevesebb mestereinél sajátítja el a mesterséget. Rómából való hazatérése után ki is jelöli az ifjú reménység számára a magasztos feladatot: „Ha nagy munkákat nem kapsz e’ pénzetlen földön, e’ pénzetlen időben, szeretném, ha nevezetesebb embereink’ büsztségüket dolgoznád.”⁵⁴ Kazinczy javaslata egyáltalán nem áll távol Ferenczy elképzeléseitől, hiszen az 1810-es évek közepétől őt magát is foglalkoztatja – feltehetően a Miller Jakab Ferdinánd által szorgalmazott „Pinacotheca Hungarica” mintájára – egy „Glyptotheca Hungarica” létrehozásának a gondolata.⁵⁵ Tervezetének elfogadtatása érdekében Miller a panteon-gondolatban rejlő didaktikus lehetőségeket hangsúlyozza, azaz a „Képes-Gyűjteményt” a hazafias nevelés, az erkölcsi képzés hatékony eszközének tekinti. A művészi küldetésére *rábredő* Ferenczy számára viszont a panteon-ideával való szembesülés – ahogy erről 1819. október 15-én lejegyzett híres álomlátomása tanúskodik – kifejezetten személyes tétellel is bír: „Én egy csendes álomba láttam magamat és egy egész légiótól körülveve, mindnyájan felséges tekintetbe, de a sok munkától fáradtan reszketve egészen egy fátyollal bēfedve kezdettek felém közelíteni, nevemen és fioknak nevezni. Én megbosszankodván felkiálták, ki nevez engemet, ki hív engemet fiának,

⁵³ Lyka Károly: *Nemzeti romantika. Magyar Művészet 1850–1867*. Budapest, 1942. 541.

⁵⁴ Kazinczy – Ferenczy Istvánnak (1825. jan. 4.). In: *KazLev*, XIX. 275–276.

⁵⁵ Lásd: Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István, i. m. 481.; A haza nagy fiai előtt tisztelgő panteon eszméje már a Nemzeti Múzeum megalapításának időszakában összekapcsolódik a történeti képcsarnok létrehozására irányuló törekvésekkel. (Erről részletesebben lásd: Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900, i. m.) Az új intézmény – Miller által kidolgozott – tervezetében (1807) feltűnik egy olyan terem, amely a „Képes-Gyűjtemény” (a latin nyelvű változatban a „Pantheum”) nevet viseli. A terem rendeltetését Miller így határozza meg: „falain Királyi Hertzzegek, Királyok ’s Országok eránt tett érdemekkel telles, akár régi, akár mostani időbéli Férfiak’ Képei látszattassanak. Távul legyen! hogy ezek szemtelen ditselkedés végett (a’ mint némelly tettetős böltselkedésnek követői tartják) szerkeztessenek ide; hanem mivel az igaz Hazafiak’ buzgósági azt kívánni látszatnak, hogy szemlélvén azoknak képeiket, kik Isteni tiszteletek, Hadí erejek, bőkezűségek, Hazájokhoz való hvségek ’s Királyokhoz vonszó szeretetek által halhatatlanokká lettek, olly érzékenységgel gerjedjen szivekben, melly gyakran a’ Réligiónak, Királyunknak ’s Hazánkknak nem kevés hasznokra vagon.” (Miller Jakab Ferdinánd: *A’ Nemzeti Gyűjtemények elintézése’ feltételei Magyar Ország Hazafiai’ számára*. Budán, 1807. 12.) Miller panteon-koncepciójáról lásd még: Fejős Imre: A Magyar Történelmi Képcsarnok 75 éve (1884–1959). *Művészettörténeti Értesítő*, 1959, 4. 285.

én a rimaszombati Ferenczynek a fia vagyok? Egyik a többek közül felém hajolván s fejét a jobb vállára lecsüggesztve, mosolygó csendes hangon mondá: hát nem esméred-e a te őseidet?! Erzésim egész más rúgóra találván, körülnézém ujabban őket, hát megemesírem magát a nagy Hunyadyt, Zrínyit, Horváth Ádámot, Gyöngyössyt s másokat. Mindnyájan egyhangon felkiálták: *Ne hagyj meghalni!* Én megigértem minden lehetőséget elkövetni, csak magamat ezen szent árnyékokhoz háládatosnak mutathassam. [...] Csokonay többet érzésével és szemivel, mint szájával beszélt. Köszönte az ő éntőlem márványba faragott mellyképit; azomba kezdettek eloszolni, kivántam kinek-kinek a karakterával és ábrázzásával megemesérkedni, hogy egy bizonytalan álorcát a késő világ ne csudáljon.⁵⁶ Azt a feltételezést, hogy a Csokonai-büszöt Ferenczy már a panteon-plánukok ígézetében készíti el Rómában, igazolni látszik az a levél is, amelyet 1822. augusztus 17-én ír „A Debreczeni Nemes Collegium Előjáróihoz”: „Tudva vagyok, hogy Európának csak nem minden tartományi büszkélkednek, kisebb vagy nagyobb mértékben, Ősi derék embereik emlékoszlopaival, a’ kik Tudomány, Erkölt, Virtus, Haza-szolgálatokkal magokat különböztetni tudták. Nem szűkölködött Kedves Hazánk különböző időkből kijegyzett emberekkel, mellynek jele az ő virágo állapotja; de mégis a’ sok háborúság, viszontagságok, irigység, visszavonás, tán részrehajlás miatt is nem érdemelhetette azt meg egy valaki, hogy neve (bár ideig való emlékre is) egy darab ércz, vagy kőbe bémetszessen. Mellyre nézve gyenge igyekezetem, a’ képfaragóságban magamat valamennyire kipallérozni, a’ Hazámnak szolgálni, derék embereinek egy szériest faragni, a’ mesteri műveket száolni és senkinek semmit sem szollani. Mellynek első zsengéje ezen Csokonai mejjképe, mellyet több tanulásaim mellett időtöltésből faragtam: alkalmazatosabb helyét találni nem tudtam, mint azon Oskola több Gyűjteményi közzé tenni, a’ hol ő született, tanúlt ’s megholt.”⁵⁷ Arra a kérdésre pedig, hogy elsőként miért éppen Csokonai büszjtjét készíti el, elfogadhatónak lát-

⁵⁶ *Ferenczy István levelei*. Kiad. Wallentínyi Dezső. Rimaszombat, 1912. 128–129.; A „nagy ember”-statuákat még évtizedekkel később is „a halál utáni feltámadás egy nemeként” szemléli (Ferenczy István – Ferenczy Józsefnek, Buda, 1844. márc. 19. In: *Ferenczy István levelei*, i. m. 345.); saját művészi küldetéseként pedig következetes büszkeséggel jelöli meg a nemzet érdemdús fiainak halhatatlanítását: „Nélkülem költetlen feküdnének még most is álmaikba az öreg Hunyadi János ’s fia László, ha én még Rómában emlékpénzekkel nem támasztám vala föl; nyugodnék Csokonai [...] igyekeztem [...] 16 év alatt hazámba az elhunyt virtusokat felköltöni.” (Ferenczy István: Tőlem is egy szó sok szóra. *Athenaeum*, 1840, II. 602.)

⁵⁷ *Csokonai emlékek*. Kiad. Vargha Balázs. Budapest, 1960. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 1.) 346.; a levelet lásd még: *Ferenczy István levelei*, i. m. 156–157.

szik Cifka Péter válasza: „Nem azért, mert őt helyezte a magyar Parnasszus csúcsára. [...] De róla volt képe: a Márton Józseftől kapott metszet.”⁵⁸

Ferenczy 1824-ben tehát azzal az elhatározással tér vissza Rómából, hogy elhivatottságát és tehetségét a haza szolgálatára rendeli, mégpedig egy nemzeti szoborpanteon létesítéséhez szükséges portrészorozat elkészítésével.⁵⁹ Döntését, melyet a literátus közvélemény példaszzerű hazafias áldozatként ünnepel, Kazinczy még évekkel később is hálával emlegeti: „Örök dicsőségére szolgál a’ megbecsülhetlen férfinak, hogy ámbár Rómában nagy tekintetben állott, ’s nagy reményekkel maradhatott volna, ott hagyá a’ Művészségnek is szent várost (megérkezék Bécsbe 1824. Septberben) hogy honjában a’ Mesterség szeretetét felébressze, hogy a’ hon’ dicsőségének éljen.”⁶⁰ Ferenczyt nem egyszerűen az első magyar képfaragóként, a nemzeti szobrászat megalapítójaként dicsőítik,⁶¹ hanem a nemzeti célzatú szoborállítást „privilegizált fölkentjének” tekintik, vagyis a kizárólagosságra való igényét is elismerik. Nincs kétség afelől, hogy a közadakozásból finanszírozandó írószobrok – Virág Benedek sztléléje, Kisfaludy Károly és Kölcsey Ferenc emlékszobra –

⁵⁸ Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István, i. m. 484.; Lásd még: *Ferenczy István levelei*, i. m. 115.; Ferenczy tehát a John-féle rezes használja előképtül a Csokonai-mellszoborhoz. A büsztről lásd még: Soós Gyula: Néhány hellenisztikus előkép Ferenczy István szoborkompozícióhoz. *Művészettörténeti Értesítő*, 1959, 1. 69.; Rózsa György: *Iconographia Csokonaiana*, i. m. 708–709.

⁵⁹ Erről lásd: Kovalovszky Márta: A képzeletbeli emlékmű (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években). *Művészettörténeti Értesítő*, 1982, 1. 30.; Cifka Péter: Egy emlékszobor a reformkorban. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*, XXVII (1989). 38.; Feltételezhető, hogy Ferenczy a vatikáni múzeum portrégyűjteményét is azért látogatja rendszeresen, mert az ókori portrék lerajzolását mintegy előtanulmánynak tekintí panteon-programjának megvalósításához. Ferenczy egyébként hatvannégy ókori portrét rajzol le. (Cifka Péter: A pályakezdő Ferenczy István, i. m. 497.)

⁶⁰ Kazinczy – Guzmics Izidornak (1829. máj. 27.). In: *KazLev*, XXII. 428.; lásd még: Kazinczy Ferenc: *Az én életem*, i. m. 551.

⁶¹ Lásd például Kazinczy lelkes szavait: „Melly dicső pályát fut az Úr, édes barátom! Az Úr az első Magyar, a’ ki fényt von ezen a’ maga Nemzetére. Neve örök emlékezetben marad közöttünk”. (Kazinczy – Ferenczy Istvánnak, 1823. jan. 27. In: *KazLev*, XVIII. 236.); A (szak)irodalom pedig előszeretettel alkalmaz irodalomtörténeti analógiát a Ferenczynek tulajdonított szerep megvilágítására, így törekvéseit gyakran a nemzeti irodalom megalapítójának tekintett Bessenyei György munkásságával hozzák összefüggésbe. Beöthy Zsolt például a Csokonai-büszítőt „plastikai művészetünk Ágisaként” emlegeti. (Beöthy Zsolt: Ferenczy István emlékezete. In: *Ferenczy István levelei*, i. m. 37.) Meller Simon pedig azt fejtegeti, hogy „itt-hon emberi erőt majdnem fölülhaladó munka előtt állott. Amit az irodalomban három nemzedék létesített, a szobrászatban azt kívánják tőle, egyetlen embertől! [...] Mintaz irodalom úttörőinek a nyelvet, úgy kellett neki először művészete anyagát megteremtienie”. (Meller Simon: *Ferenczy István élete és művei*. Budapest, 1906. 171.)

elkészítésére neki kell felkérést kapnia.⁶² A növekvő írói presztízs vizuális reprezentációja érdekében kivételes szaktudással és hatékonysággal tevékenykedő „magyar Canovát” Kazinczy és barátai szellemi társuknak tekintik, és az 1830-as években Döbrenteiék és az Auróra-kör tagjai is tőle várják a literátori glorifikációnak alárendelt panteon-idea megvalósítását.

Az 1820-as évek közepén Ferenczy tehát az írók lelkes támogatásával, ám hivatalos megbízatás nélkül fog hozzá elképzelései megvalósításához. A nemzeti arcképcsarnokot – a Miller-féle tervszelvényben – a Nemzeti Múzeum „szalájában” képzele el, mégpedig első hazai munkájával, „a’ *Böls Pannon* Statuájával” (azaz a Haza allegóriájával) a középpontban: „Ezen munkát szántam a Nemzeti Museumnak azon szalájába, a’ hová a’ Magyar derék emberek fognak jönni, mint anya a’ legfőbb helyen, és colossal nagyságba, fiai pedig körös körül, számlálva a’ kik hazánk ködét derítették”.⁶³ Ferenczy – feltehetően Canova *Italiájának* mintájára – két *Pannonia* faragását is elkezdte, de a hazai márvány alkalmatlansága miatt egyiket sem tudja befejezni.⁶⁴ *Pannonia* hermája és a panteon-gondolat azonban tovább él Virág Benedek szteléjében, amelyet – Nagy Benedek kezdeményezésére, majd pedig Döbrentei Gábor indítványára – közadakozásból készített el carrarai márványból, és amelyet 1835-ben lepleznek le a Nemzeti Múzeumban. Ferenczy egy olyan ikonográfiai közhelyhez nyúl vissza – a poétának a Haza nyújt borostyánkórszorút –, amely a halál tényét átészéttizálva képes felmutatni az elhunyt nagyságát.⁶⁵ Az előkép ebben az esetben is az antik hagyományt közvetítő Canova egyik munkája, nevezetesen az Ottavio Trento-sztélé (1813–15), Ferenczy azonban úgy módosítja az előképet, hogy a domborművön mégse a fölmagasztosult költő, hanem a kegyosztó Haza, vagyis „a vágyait régóta feszegető Pannonia alakja uralkodjon”.⁶⁶ Cifka Péter meggyőző érvekkel alátámasztott következtetései szerint Döbrentei és Ferenczy egy „ravasz tervet vittek végig sikeresen”: „Gyűjtést indítottak Virág emlékére, hogy pontos rendeltetését megjelölték volna. Miközben készült, bárki sírkőnek nézhette [...] Amikor azonban elkészült, merészen a nádorhoz fordultak, aki [...] befogadta a Nemze-

⁶² Lásd: Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1991, 5–6. 635 és 640.

⁶³ Ferenczy István – Kazinczynak (1825. február 1.). In: *KazLev*, XIX. 284–285.

⁶⁴ Erről lásd: Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve, i. m. 639.

⁶⁵ A halál neoklasszicista felfogásáról lásd: Pál József: Canova és Kazinczy: Megjegyzések a halál neoklasszikus ábrázolásához. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1978. 110–120.

⁶⁶ Lásd: Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve, i. m. 642. „A Canova élményvilágán átszűrte antik hatás” figyelhető meg Ferenczy másik sztelé-típusú alkotásán, Kulcsár István síremlékén (Soós Gyula: Néhány hellenisztikus előkép, i. m. 70.) és Kőlcsey egészalakos, római tógás ülőszobrán is (Cifka Péter: Egy emlékszobor a reformkorban, i. m. 40–41.).

ti Múzeumba. Így, ha az egykor álmodott nemzeti pantheon nem is valósulhatott meg az épületben, Pannonia – ha domborművé alakulva és Virág türegyén is – mégiscsak odakerült, sőt létrejött a nemzeti hős-csarnok csírája is.⁶⁷

Ahogy Ferenczy számos munkája, úgy a Kisfaludy- és a Kölcsey-szobor (illetve a soha el nem készülő, monumentális Mátyás király-émlék) is kapcsolatba hozható a panteonalapítási törekvésekkel. Toldy Ferenc 1830 elején javasolja barátainak, hogy társuljanak Vitkovics Mihály műveinek kiadására és egy Vitkovics-émlék emelésére. Az emlékoszlopot Toldy a városligeti tó szigetén tervezi felállítani, a szigetet magát pedig „poéták szigeteként” képzei el.⁶⁸ Bajza ugyan május 18-án kelt levelében támogatásáról biztosítja barátja „plánumát”, de szerinte inkább „Virággal kellene kezdeni”.⁶⁹ Toldyék a Ferenczytól várt Kisfaludy-émléket is itt tervezik felállítani: az 1832. évi *Aurora* például egy olyan rézkarcot közöl, amely a szobrot az ideálisnak vélt városligeti környezetben mutatja be.⁷⁰ Ez a szándék is igazolni látszik azt a feltételezést, hogy az Auróra-kör literátorai a szigeten egy panteon-funkciót betöltő szoborparkot kívánnak létesíteni. A Kisfaludy-szobor elhelyezésére vonatkozó elgondolást végül az a körülmény változtatja meg, hogy a pozsonyi országgyűlés 1836-ban elhatározza a Nemzeti Múzeum új, impozáns épületének felépítését. A múzeumépülettel kapcsolatos tervekben újra és újra feltűnik az a javaslat, amely szerint a múzeum falai között, illetve az épület körül kialakítandó díszparkban kellene helyet kapnia a (történeti arcképcsarnokká, illetve szoborkertté redukált) nemzeti panteonnak.⁷¹ Érthető tehát, hogy Ferenczy – egy 1836. június 26-án Toldynak írott levelében – a Kisfaludy-émlék múzeumkerti elhelyezését indítványozza, egy 1839. december 16-án Fáy Andrásnak címzett levélben pedig azt veti fel, hogy a Kisfaludy-émlék (a Virág-sztélével és Kölcsey elkészítendő márványszobrával együtt) „a Múzeumnak egyik termébe állhatna”.⁷² Az *Athenaeum* egyébként éppen ebben az időben

⁶⁷ Cifka Péter: Virág Benedek emlékműve, i. m. 643–644.

⁶⁸ Lásd: Vörösmarty Mihály: *Kisebb költemények*, II. Kiad. Horváth Károly. Budapest, 1960. (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 2.) 367.

⁶⁹ Bajza arra is figyelmezteti a Párizsban tartózkodó Toldyt, hogy „ez tán már akkor, mikor te vissza jössz késő lesz, mert azt hallom, hogy Budán Nagy Benedek senator collectákat csinál egy Virágnak emelendő monumentumra”. *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*. Kiad. Oltványi Ambrus. Budapest, 1969. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9.) 497.; Május 29-én kelt levelében Bajza immár bizonyossággként közli barátjával: „megelőztettél”. Uo. 504.

⁷⁰ A Kisfaludy-szoborról lásd: Praznovszky Mihály: „A szellemiadiál ünnepei”. *A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén*. Budapest, 1998. 13.

⁷¹ Erről lásd: Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900, i. m.

⁷² *Ferenczy István levelei*, i. m. 282 és 311.

ad közre egy *Felszólítást* „a’ honi szobrászat’ ügyében”, amely szerint „azon nagy férfiaknak”, kik „a’ haza’ szebb létre juttatásában” érdemeket szereztek, a nemzet leginkább azzal tudná „tartozó hálóját” kinyilvánítani, hogy indítványozza (és közadakozásból finanszírozza) „neveik’ örökítésül tiszteletökre Ferenczy István által hazai fehér márványból készitendő nagyszerű emlékek’ emelését”.⁷³ Ez a program tehát úgy mozdítaná előre a nemzeti szoborpanteon létesítésének az ügyét, hogy egyben a nemzet képfaragójának megélhetési gondjain is segítene. Az elképzelés megvalósításának a nehézségeit jelzi, hogy már az elsőként felállítani szándékozott Mátyás király-emlék sem jut túl a műtermi előmunkálatok fázisán.⁷⁴ A csalódott, panteon-alapító terveiről immár végérvényesen lemondani látszó Ferenczy 1845. februárjában ismét szorgalmazza, hogy legalább elkészült Kisfaludy- és Kölcsey-szobrai kapjanak helyet a múzeum kertjében.⁷⁵ Egy évvel később, az új múzeum-épület megnyitásának évében a Döbrentei Gábor elnökletével megalakuló szoborcsarnok-egylet is indítványozza a múzeumi szoborpanteon létrehozását.⁷⁶ Ezek a kezdeményezések azonban nem sok sikerrel járnak: a nevezetes magyar férfiak büsztjeit csak több mint két évtized múlva állítják ki a díszlépcsőház falai mentén,⁷⁷ és a múzeum díszkertjében is csupán az 1860-as évek elején helyezik el az első írószobrokat. A szoborpark kialakítását ifj. Vay Miklós *Berzsenyijével* (1860) és *Kazinczyjával* (1861) kezdik el, 1875-ben pedig Ferenczy Kisfaludy-szobra is ide kerül.

⁷³ Felszólítás a’ honi szobrászat’ ügyében. *Athenaeum*, 1839, II. 781.

⁷⁴ Ahogy a tervekből és az előmunkálatokból kiderül, a Mátyás-szobor koncepciója is illeszkedik a Ferenczy-életmű vezéreszméjét jelentő panteon-gondolathoz, hiszen a művész nem egy – a hagyományos uralkodói „dicsőségemlékjel” (*Ruhmesdenkmal*) típusába tartozó – heróikus-monarchikus monumentum megalkotására törekszik, hanem inkább a nemzeti géniusz historizált változatát kívánja formába önteni. Erről lásd: Sinkó Katalin: A nemzeti emlékmű és a nemzeti ??? változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1983. 4. 186–188.

⁷⁵ *Ferenczy István levelei*, i. m. 358.

⁷⁶ Lásd az e célból kibocsátott egyleti indítványt: Felszólítás egy nemzeti szoborcsarnok alapítása ügyében. *Életképek*, 1846. júl. 11.

⁷⁷ Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900, i. m. 22.; A Nemzeti Múzeum új épületét nem csupán magasztos funkciója, de nagyszabású építészeti-ikonográfiai koncepciója is alkalmassá teszi a neki szánt panteon-szerepre: Pollack Mihály „a 19. század evokatív historizálása szellemében” álmolja meg a nemzeti kultúra templomját, és a díszlépcső kőre szerveződő reprezentációs tér ikonográfiai csúcspontja a díszterem előtt található, félkupolával fedett „pantheon”. (Keserű Katalin: Nemzeti gondolat a 19. század magyar építészetében. Az egyetemestől a regionális stílusig. In: *Sub Minervae nationis praesidio. Tanulmányok a nemzeti kultúra kérdésköréből Németh Lajos 60. születésnapjára*. Budapest, 1989. 103; Sinkó Katalin: A művészi siker anatómiája 1840–1900, i. m. 22.)

A múzeumi arcképcsarnok létesítésére irányuló elképzelések kivétel nélkül összefüggésbe hozhatók azzal a felismeréssel, hogy a reprezentatív portrégyűjtemények betölthetik a (hiányzó) nemzeti panteon funkcióját.⁷⁸ A faragott és festett portrék mellett persze a sokszorosított arcképek is hatékony eszközei a panteonizációt megalapozó (sőt akár a panteont is helyettesítő) vizuális reprezentációnak. A metszetsorok közül kiemelkedik Nádasy Ferenc dicsőítő szövegekkel (elógiumokkal) közreadott képgyűjteménye, a *Mausoleum* (1664), amely a 18. század közepén két latin nyelvű kiadásban, 1779-ben pedig Horányi Elek magyarításában (*Magyar Országának hatalmas és ditsőséges királyainak és első vitézkedő kapitányainak emlékeztető koporsó épülete*) is megjelenik. A mintaadó gyűjtemény rendkívüli népszerűségét az sem csökkenti, hogy hagyományos (a fejedelmi reprezentációra és a vitézi erények magasztalására korlátozódó) koncepciója miatt már a nemesi múltszemlélet századvégi elvárásainak is csak részben felel meg. Ugyancsak figyelmet érdemel Ehrenreich Ádám monumentális portrészorozata, az *Icones*. A pontozó modorú technikát alkalmazó reprodukciós (előképek alapján dolgozó) rézmetsző 1823-tól kezdve közel két évtizeden át jelenteti meg önálló műlapokon a haza oszlopainak tekintett történelmi személyiségek, illetve neves kortársak képmásait.⁷⁹ Hasonlóan nagyszabású vállalkozás a nemzet hivatalos festőjének elismert Barabás Miklós könyvatos panteonja. „Arcképek ezrei hirdetik ma nevét – állapítja meg Hoffmann Edith – s az ő jóvoltából nincs az a jellessége a negyvenes és ötvenes éveknél, kinek vonásai ránk nézve elvesztek volna.”⁸⁰ Nagyon valószínű, hogy a mestermunkáknak tekinthető, ám erőteljesen eszményítő és a sematikus akadémizmus jegyeit magukon viselő Barabás-festmények, -rajzok és -litográfiák – a lenyűgöző mennyiségi mutatókon túl – azért alkalmasak a panteon-eszme popularizálására (és egyben kommer-

⁷⁸ A Magyar Tudományos Akadémia „Képesterme”, az első hazai „nagy ember”-galéria (Kerestű Katalin: A kultusz köztet helye, i. m. 35.) sem csupán – a testületi ügyrendben is rögzített – kegyeleti kötelezettségek teljesítését szolgáló intézményként, hanem panteon-pótló nemzeti kultuszhelyként nyeri el jelentőségét.

⁷⁹ Ehrenreich a századforduló és a századelő néhány literátorának (például Orczy Lőrincnek, Révai Miklósnak, Fáy Andrásnak, Döbrentei Gábornak, Kisfaludy Sándornak és Virág Benedeknek) az arcképet is közli. A metszetsorozatról lásd: Rózsa György: Ehrenreich Ádám forrásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1959, 1.; Szvoboda Dománszky Gabriella: A polgárosodó művészeti élet zsidó szereplői Pesten. In: Püspöki Nagy Péter (szerk.): *1100 éves együttélés. A magyar és magyarországi zsidóság a haza és a fejlődés szolgálatában*. Budapest, 2001. 135–138.

⁸⁰ Hoffman Edith: *Barabás Miklós*. Budapest, 1923. (Művészeti Pantheon) 20.; Lyka Károly hasonlóan fogalmaz: „alig van ismertebb személyiség, akit meg ne örökített volna”. (Lyka Károly: *Nemzeti romantika*, i. m. 200.)

cializálására), mert a közönség elvárásaira is figyelve konvencióképző erővel jelenítik meg a magyar hazafi ideáltípusát.⁸¹

Jórészt a vizuális kánont uraló „nemzeti képíró” könyvatos patriótái népesítik be a 19. század második felének népszerű zsmnálgalériáit⁸² és könyvpanteonjait. A tömegigényeket kielégítő arcképalbumok és képes életrajgyűjtemények – így például a Tóth Lőrincz-féle *Magyar írók arcképei és életrajzai* (1858), a Zilahy Károly-féle *Magyar koszorúsok albuma* (1863), Márki Sándor *Magyar Pantheonja* (1884), P. Szathmáry Károly *Magyar Pantheonja* (1893) – a nemzeteszmet a „nagy emberek” kultuszával megalapozó-fenntartó monumentális dicscsarnokok praktikus kiegészítőinek, illetve redukált változatainak is tekinthetőek. E könyvpanteonok szembetűnő vonása ugyanis a kvázi-liturgikus konstrukció, vagyis a térbeliségnek az a fikciója, amely a „nagy ember” apoteózisában kiteljesedő recepciónak rendelődik alá. A könyvet felütő olvasóval lényegében ugyanaz történik, mint a nemzeti kultuszhelyet felkereső látogatóval: egy szakrális térbe, mondjuk a nemzeti irodalom szentjeinek templomába lép be, ahol a szemlélődés rítusa (a halk és áhítatos lapozgatás) során olyan magasztos üzenetben, ünnepi bizonyosságban részesül, amely esélyt adhat a világ „kaotikus homogenitásában”⁸³ való eligazodásra, a személyes identitás közösségi keretekben történő megalapozására és megerősítésére. A metszetgalériákat később ugyan fokozatosan felváltja a fotografikus (sőt a kinematografikus és audiovizuális) emlékezet, ám már a 19. század utolsó évtizedeitől feltűnnek azok a – pikturális portrékonvenciókat követő – műtermi „felvétel-panelek”, amelyek a fényképeket is alkalmassá teszik a panteonizáció vizuális igényeinek a kielégítésére.⁸⁴ A 20. századi könyvtemplomokban, így Szalai Sándor 1941-ben megjelent (és éppen *negyvennyolc* íróit felvonultató) irodalmi arcképcsarnokában⁸⁵ is a Kazinczy-,

⁸¹ A Barabás-portrékról részletesebben lásd például: Hoffman Edith: *Barabás Miklós*, i. m. 21.; Lyka Károly: *Nemzeti romantika*, i. m. 200.; Szvoboda D. Gabriella: *Barabás Miklós 1810–1898*. Budapest, 1983. 49, 67, 78.

⁸² Hoffman Edith egyenesen azt állítja: „a lapok létfeltételévé válik, hogy Barabást munkatár-szukul megnyerjék vagy megtartsák”. (*Barabás Miklós*, i. m. 11.)

⁸³ Eliade, Mircea: *A szent és a profán*. Budapest, 1987. 17.

⁸⁴ Figyelmet érdemel például, hogy a Barabás-litográfiák szokványos író-attribútumai (íróasztal, toll, könyv) az írófotókon is megjelennek. Erről lásd: Kovács Ida: *A fénykép mint dokumentum és/vagy ereklye*. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, i. m. 25–26.

⁸⁵ Szalai Sándor (szerk.): *A Magyar Irodalom Pantheonja. 48 portré és életrajz*. Budapest, 1941.; Az alcím (*48 portré és életrajz*) jelzi, hogy Szalai nagyon is tudatosan hozza összefüggésbe irodalmi „panteonját” ezzel a nemzeti mitológiában oly fontos szerepet játszó számmal. A kötettről részletesebben lásd: Porkoláb Tibor: *A hódolat retorikája (A Magyar Irodalom Pantheonja)*. *Irodalomtörténet*, 1998, 1–2.

Vörösmarty-, Arany- és persze a Petőfi-oltárok állnak a fő helyeken – olyannyira, hogy a Petőfi-centrikus konstrukció gyakran még Csokonait és József Attilát is valamiféle „elő”-, illetve „utó”-Petőfivé lényegíti át. Ennek megfelelően *A Magyar Irodalom Pantheonját* lezáró József Attila-fotó az „olajnyomatok Petőfijére” játszik rá.⁸⁶ Ugyanakkor a századforduló és századelő egyéniségkultuszának következtében a vizuális kánon látványosan kibővül. *A Magyar Irodalom Pantheonja* például számos olyan portrét közöl, amelyek – mint Glatz Oszkár rajzai vagy Székely Aladár fotói – éppen azért bírnak reprezentációs értékkel, mert az eszményítő típusalkotás Barabás-féle hagyományával szembe fordulva immár *individualizálják* az író figuráját. Ilyen portré például Székely kultuszképpé váló „könyöklős” Adyja.⁸⁷

⁸⁶ A kultuszképző analógia kiépítésének szükséges, de nem elégséges feltétele a *fizionómiai* hasonlóság hangsúlyozása. Az ikonografikus igazolást *életrajzi* érvekkel is alá kell támasztani. Erről lásd: Tverdota György: A nelevo-logika. József Attila halotti búcsúztatói. In: Kalla Zsuzsa (szerk.): *Tények és legendák, tárgyak és ereklyék*, i. m. 137.

⁸⁷ A portrénak az Ady-kultuszban játszott szerepéről lásd: E. Csorba Csilla: Ady száz arca. Fényképikonográfia. In: Láng József (szerk.): *Tégnapok és holnapok árján. Tanulmányok Adyról*. Budapest, 1977. 432.

HORVÁTH SZ. FERENC

Az Erdélyi Lapok ideológiája. *Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben (1932–1940)**

A magyar Erdély-kutatás joggal lehet büszke az elmúlt két évtizedben elért eredményeire. Erdélyi és magyarországi történészek tudományi tanulmányt, monográfiát és forráskiadványt közöltek Erdély történelmének legkülönbözőbb korairól.¹ Azonban mind a mai napig feltárára vár a romániai magyar kisebbség azon csoportjainak szellemisége, melyeket röviden jobboldalnak nevezhetünk. Jóllehet már a kortárs Mikó Imre vagy Jakabffy Elemér is ezzel a fogalommal illették bizonyos csoportok politikai-ideológiai beállítódását, a történettudomány mégis eddig adós maradt e jelenség bemutatásával.² Az *Erdélyi Lapok* című nagyváradi katolikus napilap 1932–1940 közti ideológiájának³ részletes bemutatása a téma feltáratlan-

* A tanulmány megírásának ideje alatt a hamburgi „Zeit-Stiftung Ebelin und Gerd Buceri-us” doktorandusz programjának támogatásában részesültem, amiért köszönetemet fejezem ki. Hálas vagyok Bárdi Nándornak, György Bélának és dr. K. Lengyel Zsoltnak észrevételeikért, mindazonáltal következtetésemért a felelősség egyedül engem terhel.

¹ Az 1989 óta eltelt időszakra: Csetri Elek: Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról 1990–2001. In: Tanczos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér (szerk.): *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről*. Kolozsvár: Scientia, 2002. 283–315.

² Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. dec. 1-től 1940. aug. 30-ig*. Budapest, 1941 (Studium-Optimum), 166. és 190.; Jakabffy Elemér – Páll György: *A bánási magyarság húsz éve Romániában 1918–1938*. Budapest, (Studium). 1939. 142.

³ Az „ideológia” terminussal e tanulmányban olyan koherens világnézetet jelölünk, melynek segítségével az individuum paradigmaticus módon látja, magyarázza és redukálja az őt körülvevő komplex valóságot. Ennek megfelelően létezett a kérdéses időpontban pl. „katolikus”, „marxista” és „nemzetiszocialista” ideológia. A „jobboldal” fogalom olyan szellemi-politikai hozzáállást értünk, amely egy értékmegőrző világszemléleten és politikai stratégián (mint amilyent az OMP képviselt) túlmenően antiszemitizmust, keresztény gazdasági és politikai összefogást és a nyugateurópai fasizta illetve nemzetiszocialista rendszerek intézkedéseinek és szervezeti formáinak átvételét propagálta.

ságán túl⁴ két okból is indokolt: nemzetiszocialista ideológiája és antiszemitizmusa⁵ miatt. Habár a lap faji megkülönböztető propagandájának „gyűmölcssei” csak 1940 után, az új politikai-ideológiai körülmények között értek be, e propaganda elemzése az erdélyi magyarság politikai stratégiáinak egy eddig nem kutatott útját mutatja be, s ugyanakkor hozzájárul a katolikus antiszemitizmus egy kelet-európai alfajának a megismeréséhez is.

I. „A ZSIDÓ KÉRDÉS ERDÉLYBEN?!”

Az *Erdélyi Lapok* állásfoglalását az erdélyi zsidókról akkor ágyazhatjuk be helyesen a romániai magyarság eszmevilágába, ha legalább egy rövid áttekintést nyerünk a húszas évekbeli erdélyi zsidó-magyar viszonyról és konfliktusokról. Előbbinek 1918 után főleg két aspektusa említendő: az erdélyi magyar konzervatív körök a zsidóknak a Tanácsköztársaságban való részvételt rótták fel, továbbá a magyarságtól való elidegenedéssel vádolták meg őket.⁶ A cionizmus 1918 utáni elterjedése a túlnyomóan magyarajkú zsidóság körében a (zsidó) kortársak szemében is tagadhatatlan volt, ők viszont azt hangsúlyozták, hogy a zsidók a román karhatalom nyomása ellenére, mely őket inkább román- vagy hébernyelvűeknek akarta látni, kitartottak a magyar nyelv és kultúra mellett.⁷ Ligeti Ernő 1922-es erdélyi magyar személyiségeket ábrázoló kötetében külön fejezetet szentelt a témának, s megrökönyödését a fejezet címével fejezte ki: „A zsidó kérdés Erdélyben?!”. Az elidegenedés okaként azt jelölte meg, hogy „a centrumnélküli erdélyi magyar közélet ki hagyta hullani magából a zsidóság jelentékeny részét” és az ezáltal keletkezett távol-

⁴ Az *Erdélyi Lapok*ról még nincs tudományos igényű elemzés. Halvány utalást tesz rá Gáll Ernő egyik tanulmányában Gáll Ernő: Kisebbség a kisebbségben. *Regio* 1993/2. 90.; bővebben Kacsó Sándor: *Fogy a virág, gyűl az iszap. Önéletrajzi visszaemlékezések II.* Bukarest: Kriterion, 1974, 410–444.; 591k.

⁵ Antiszemitizmuson azt a különleges ellenségeskedést értjük, melynek alanyai azért gyűlölik a zsidókat, mert hiszik, hogy őket olyan tulajdonságok és viselkedésmódok jellemzik, melyek fenyegetést jelentenek a nemzsidók számára, jóllehet ilyeneket személyesen sohasem figyeltek meg és ilyenek léte objektív-empirikusan sem igazolt. L. Gavin Langmuir: Kísérlet az antiszemitizmus definíciójára. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Budapest: Új Mandátum, 1999. 62–80.

⁶ Erre utal Ligeti Ernő, amikor a Magyarországról jövő (keresztény) „kurzus beszivárgás”-áról ír. Ligeti Ernő: *Erdély vallatása.* Cluj-Kolozsvár: Lapkiadó Rt. 1922, 75–87., itt: 78–81.

⁷ Rövid áttekintést nyújt a zsidók helyzetéről Gaál György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. *Korunk*, 1991/8. A 180.000-es létszámú zsidó közösség legnagyobb hitközségei Kolozsváron, Nagyváradon, Temesváron, Szatmáron és Máramaroszigeten voltak. Lásd még Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságadata az első világháborút követően. *Székelőföld*, 2002/ 8. 82–109.

ságot a Magyarországról jövő „keresztény kurzus beszívárgása” csak erősítette.⁸ Mindehhez hozzáfűzvé, hogy a magyar konzervatívok a zsidók nagy részében csak a polgári radikálisokat látják, Ligeti rátapintott a probléma egyik lényeges aspektusára, mert a zsidó–magyar ellentétek mögött a (részben zsidó vallású) radikálisok demokratizáló célkitűzései álltak szemben a (részben még) nem repatriált magyar polgári-tisztviselői hivatalnokok túlnyomórészt passzív, elitér és konzervatív politikájával. Ligeti arra is ráérzett, hogy a Horty-rendszer jelszavainak átvétele, kiváltképp a „keresztény” címszó túlzott használata „elkülönítést céloz”, a zsidók kirekesztésével egyenlő.⁹ Ezzel az antiszemita felfogással szemben az erdélyi tolerancia hagyományaira hivatkozott, amellyel szerinte a Magyarországról átcsapott politikai hullám megfékezhető. A *Napkelet* hasábjain Weiss Sándor tiltakozott Prohászka Ottokár antiszemizmusa ellen, úgy érvelvén, hogy a „zsidókérdés” alapjában véve egy a keresztény társadalom által létrehozott szociális és gazdasági kérdés, melyet a zsidók gazdasági és politikai kirekesztettsége okoz, s amelyet csak ennek megváltoztatása oldhat meg.¹⁰ A demokrata körök a húszas évek elején a kolozsvári *Keleti Újság* és a *Napkelet* köré csoportosultak, politikailag a Kós Károly-féle kalotaszegi szervezkedéshez (Néppárthoz) állottak közel és a bécsi emigrációban működő Jászi Oszkárt tekintették szellemi mentoruknak.¹¹ A magyar–zsidó viszonyban elvetették a magyarországi „keresztény kurzus” antiszemizmusát. A zsidók bevonását a magyar közéletbe (azon túlmenően, hogy őket a magyarság szerves részének tekintették, melynek demokratikus beállítottsága az ő politikai vonalukat erősítené) már csak azért is szükségesnek tartották, mert a magyarság számbeli súlyát növelnék. A demokrata és a konzervatív erők szembenállása a zsidókérdésben csak az Országos Magyar Párt (OMP) 1924-es brassói nagygyűlése után oldódott fel, amikor a párt Paál Árpád erőfeszítése eredményeképp eldöntötte, hogy mindenki, aki magát a magyar kultúrához tartozónak érzi (tehát a zsidók is), tagja lehet a pártnak.¹² Ezzel, több mint négyévi vita után, hivatalosan lezáródott a téma.

A valóságban azonban az erdélyi magyar társadalom egy része nem volt hajlandó beletörődni a zsidóknak a politikai képviselőletbe és a magyar társadalmi és

⁸ Ligeti, i.m., 75–87., idézet: 78–79. Ligeti legújabb méltatása: Marosi Ildikó: „Kis\Ligeti\Könyv. A fedélzetközi utas elsüllyedt világa”. Csiksztereda: Pallas-Akadémia, 2002. 5–32.

⁹ Ligeti, i.m., 85–87., Gáll, i.m., 85.

¹⁰ Weiss Sándor: Asszimiláció és fajvédelem. *Napkelet*, 1920 (I.), 119–120.

¹¹ Mindez kitűnik pl. Kádár Imrénének Jászihoz intézett leveléből, In Litván György és Szarka László (szerk.): *Duna-völgyi barátságok. Jászi Oszkár közép-európai dossziéja*. Budapest: Gondolat, 1991. 120–122.

¹² Mikó, i.m., 53–55.

kulturális életbe történő bevonásába. Ez a réteg, amint az egy katolikus pap leveléből kitűnik, 1925-ben a zsidókat tette meg bűnbaknak a monarchia széteséséért és véleménye szerint a múltnak az a tanulsága, hogy: „kisebbségi életünk is abszolút magyar és ne magyar nyelvű alapon induljon meg”.¹³ A zsidók kizárását a magyar élet minden területéről (így a *Magyar Kisebbség* c. folyóirat lapjairól is) a lelkész azért tartotta volna szükségesnek, mert szerinte a magyar irodalom és gazdaság „elzsidósodása” gyengeség jele (amit a románokkal szemben nem kellene elismerni), és azért is hátrányos a magyar kisebbség számára, mert „bolsevik és zsidó szinonim fogalmak lettek”. A katolikus lelkész az „elzsidósodás” terminussal bevezette az erdélyi magyarság két világháború közti szókincsébe az antiszemiták legnagyobb félelmét kifejező fogalmat. Ez a szó egyszerre fejezte ki bizonyos körök aggodalmát, hogy a zsidók *számbeli*leg döntő hatást gyakorolhatnak a magyar gazdasági életben, és *szellemileg-erkölcsileg* negatívan befolyásolhatják a kisebbségi magyarságot. Latensen persze e gond mögött a „zsidók világhatalma” miatti félsz lapult meg, míg konkrétan az a gondolat, hogy a zsidó (sajtó-, szabadkőműves-, stb.) „befolyás” következtében a nép kikerül a konzervatív, katolikus eszme kör hatása alól. Innen már nem volt nagy lépés a „zsidó szellem” és az állítólag vele járó negatív következmények nyílt elítélése, amely egy évtized múlva az *Erdélyi Lapok*-ban következett be. Jakabffy Elemér, az OMP egyik alelnöke, nyilvános válaszában viszont leszögezte, hogy „nem az én túlságos filoszemita türelmem, hanem a Magyar Párt és így kisebbségi magyar nemzetünk érdeke kötelez, hogy a *Magyar Kisebbség* hasábjait a magyar zsidóság felfogása előtt is megnyissam” (uo. 287.). A Magyar Párt határozatának következményeit Jakabffy mint fegyelmezett pártkatona azonban, saját bevallása szerint, mindaddig betartja, amíg a párt meg nem másítja álláspontját, noha ő, mint az „egyetemes kisebbségi gondolat harcosa” nem értené azzal teljesen egyet. Hozzáállását a „zsidókérdés”-hez nem kellett Jakabffynak később sem megváltoztatnia, mert az OMP 1928-ban nemcsak megújította a zsidókra vonatkozó szabályzati pontot, hanem Hegedűs Nándor személyében egy közismert nagyváradi zsidó vallású újságíró jelöltetett képviselőnek. Hegedűs személyében azok a konzervatív-jobboldali indíttatású támadások nyertek cáfolatot, miszerint a zsidók a románok javára cserbenhagyták a magyarokat.

¹³ Jakabffy Elemér: Nyílt levél Főtisztelendő Kovács Lajos r.k. lelkész Úrhoz. *Magyar Kisebbség* 1925 (IV), 285–289. Jakabffy, mint a Magyar Kisebbség főszerkesztője, közli a lelkész levelét és saját válaszát. Itt említjük, hogy e vita utáni években egy jezsuita páter terjesztett antiszemitizmust, Erdély városait járva: „Olasz páter a »destrukció«-ról”, *Keleti Újság* (következőkben: KU), 1926. nov. 7., 6.; (1.): „Augustusi verseny”, KU, 1927. aug. 6., 1.

Elég ugyanis egy pillantást vetni Hegedűs parlamenti felszólalásaira és sajtóbeli megnyilatkozásaira, melyekben a magyar érdekeket magától értetődően és ékesszólóan képviselte, ahhoz, hogy megbizonyosodjunk Hegedűs magyarságáról, melyhez épp úgy nem férhetett kétség, mint a zsidókéhoz.¹⁴ Hegedűs ugyanakkor egy személyben képviselte azt a dilemmát is, melybe a magyar kisebbséghez hű zsidók kerültek: román részről azért támadták őket, mert kitartottak magyarságuk mellett, cionista oldalról nem tartották „jó” zsidóknak őket, a jobboldali magyar sajtó pedig a klasszikus antiszemita vádakát emelte ellenük. Habár tagadhatatlannak tűnik, hogy a zsidók egy része (itt helyszűke miatt nem tárgyalható okok miatt) 1918 után mentálisan mindinkább eltávolodott a magyar kisebbségtől, ugyanolyan bizonyos, hogy döntő többségük kitartott mellette. Az erdélyi konzervatív jobboldali körök ellenben nem voltak hajlandók a zsidók szociális, ideológiai, vallásos (neológ, ortodox stb.) és kulturális differenciáltságát tudomásul venni, hanem – a cionizmust kárhozhatóvá – a zsidókat nagy általánosságban a homogén egységként tételezett „magyarság” (jóllehet ez is vallásilag, felekezetiileg, politikailag, stb. különböző csoportokra oszlott) elárulásával vádolták. E vádak ellenére tény, hogy 1925-ig, amíg a román hatóságok meg nem tiltották gyerekeik számára a magyar iskolák látogatását, a zsidók olyan nagy számban vettek részt a magyar nyelvű iskolák fenntartásában, hogy anyagi támogatásuknak volt köszönhető nem egy magyar oktatási nyelvű intézmény fennmaradása.¹⁵ Habár 1920 és 1937 között a zsidó felekezetiük túlnyomó része egymás között házasodott, a vegyes házasságok többségét a zsidó–magyar kapcsolatok tették ki, és a felnőtt zsidók nagy része a magyar családnevek mellett is kitartott.¹⁶ Közismert volt a két háború közti időben a zsidók részvétele a magyar nyelvű sajtóban és nyilvánosságban.¹⁷ Zsidó vallásúak alapítottak magyar tannyelvű iskolát (Nagyváradon) és a kolozsvári zsidó kórház betegeinek jó része keresztény volt, ami a harmincas években minden bizonnyal magyart jelentett. Szép számmal vettek részt zsidók az OMP munkájában is: Hegedűs Nándoron kívül feltétlenül megemlítendő: dr. Weisz Sándor, Roth Hugó, Hexner

¹⁴ Hegedűs személyéről l.: Balázs Sándor: *Etnikum, kultúra, politikai opció*. *Korunk* 1991/8.; Gáll, i.m., 89–90.

¹⁵ Jancsó Elemér: *Az erdélyi magyarság életsorsa nevelésügyének tükrében 1914–1934*. Budapest: Merkantil, 1935. 33–36.; Gaál, i.m., 1031.

¹⁶ Karády Viktor: *Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940)*. In: *Uő.: Önazonosítás, sorsválasztás*. Budapest: Új Mandátum, 2001. 168–197.

¹⁷ Gaál, i.m., 1031–1033.; Gáll, i.m., 83, 89–90.; Mózes Teréz: *Várad zsidók*. Nagyvárad: Literator 1995.

Béla és mások. Noha az OMP vezetőinek viszonya a zsidókhöz nem egyértelmű, antiszemita közülik csupán néhányat tekinthetünk.¹⁸ Bethlen György, az OMP elnöke nyilvános beszédeiben a harmincas évek folyamán többször is hangoztatta, hogy a magyarajkú és -kultúrájú zsidók, amennyiben azt ők is kívánják, a magyar kisebbség szerves részei.¹⁹ 1931-ben megalakult ugyanakkor a Romániai Zsidó Párt, amely a választásokon is részt vett, ily módon az OMP-vel versengve a magyarajkú zsidók szavazatáért.²⁰ A párt elnökének állásfoglalása azt mutatja, hogy létezett még (a magyar jobboldal állításával ellentétben) egy tekintélyes számú zsidó választói réteg, melynek szavazatáért Bethlen a nyilvános kiállást érdemesnek tartotta. Tekintélyes a száma azoknak a megnyilatkozásoknak, amelyek zsidó részről is az összetartozást hangsúlyozták. Így az OMP hivatalos újságjában a népszámlálás kapcsán Gombos Benő tett a zsidók magyar anyanyelvűsége és kultúrája mellett tanúságot.²¹ Noha az *Erdélyi Lapok* egyik fő vádja volt, hogy a zsidók elárulták a magyar kisebbséget, néhanapján ő is elismerte (negatív előjellel) e csoport tömeges részvételét a magyar kisebbség kulturális életében: „... a színházi előadásokon ők töltik meg a páholyokat és a földszinti széksorokat”.²²

II. AZ ERDÉLYI LAPOK: 1932–1940

II. 1. A lapalapítás háttere, célja és fogadtatása

A magyarországi sajtó bevitelét Erdélybe revizionista propagandája miatt a román hatóságok 1918 után csak kivételes esetekben engedélyezték. Ezáltal, és a lapengedély megszerzésének viszonylagos könnyűsége miatt fő-

¹⁸ Helyszűke miatt ezt a kérdést itt nem részletezhetjük, l. Horváth Sz. Ferenc: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség*, 2003/2–3. 368–387, főleg 369–372.

¹⁹ Lásd például *Magyar Kisebbség*, 10. évf. (1931.), 409., KÚ, 1931. máj. 25., 6. L. még az OMP intézőbizottsága 1936. nov. 14. gyűlését. In György Béla (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda–Kolozsvár: Pro-Print/EME, 2003.

²⁰ Iancu, Carol: *Evreii din România. De la emancipare la marginalizare 1919–1938*, București: Hasefer 2000. 220. l.

²¹ Gombos Benő: A népszámlálás és a magyar zsidóság. KÚ, 1930. dec. 26. 8.; Mi történt a népszámlálásnál a zsidó vallású magyarokkal? KÚ, 1931. jan. 1., 3. Hexner Béla beszéde, In KÚ, 1931. máj. 28., 2.; Hegedüs Nándor: Zsidók és magyarok, In KÚ, 1931. máj. 28. 6.; Hegedüs Nándor: Anyanyelv. KÚ, 1935. máj. 16., 5.; Hexner Béla felhívása az erdélyi magyar zsidósághoz, In KÚ, 1937. dec. 19., 2.; Dr. Konrád Béla nyilatkozata, In *Nagyváradi*, 1932. jul. 2., 3. o

²² Jávor Béla: A népkisebbségi magyar ügyvédek számbavétele, *Magyar Lapok*, 1936. nov. 1., 14.

leg a harmincas évek elején annyira elszaporodtak a lapok, hogy az erdélyi magyar sajtópiac válságba került.²³ Ezért vette az erdélyi magyar közvélemény 1931. szeptember 9-én nagy meglepetéssel tudomásul, hogy a székelyudvarhelyi katolikus nagygyűlésen Pakocs Károly szatmári kanonok bejelentette, hogy az erdélyi magyar katolikus sajtó megteremtéséhez szükséges tőke már rendelkezésre áll.²⁴ A „tőkeerős katolikus csoportosulások”, többek között a szatmári püspökség, az erdélyi „katolikus papság és a templomjáró közönség” anyagi támogatásával létrejött lap tulajdonosa a nagyváradai Szent László Nyomda Rt. volt.²⁵ A pénzgyűjtés már másfél évvel azelőtt, 1930. májusában, egy részvénytársaság alapításával kezdődött, miután katolikus egyház egy része a *Brassói Lapok* egyik cikkében keresztényellenességet vett észre.²⁶ Főleg a brassói katolikus körök felháborodása vezetett oda, hogy Dr. Péter Antal plébános már 1930. január 14-én bejelentette a gyulafehérvári püspöknek, gróf Majláth Gusztáv Károlynak a kéthetente megjelenő lapot, *A Keresztet*, melynek célja, hogy „állandóan felszínen tartsa a katolikus napilap megindítását”.²⁷ Noha Gyulafehérváron a katolikus erők szétforgácsolásától és a katolikus napilap „ügyének” hátráltatásától tartottak, Péter Antal megkapta folyóiratához az engedélyt, s annak lapjain hozzálátott a napilaphoz szükségesnek vélt részvénytársaság szervezéséhez. A gyulafehérvári püspökség válaszaiból az is kiderül, hogy egy katolikus napilap indítása már 1930 előtt tervbe volt véve, s a *Brassói Lapok* (tényleges vagy vélt) keresztényellenessége csupán

²³ Az erdélyi magyar sajtó korabeli történetéhez elengedhetetlen adattár: Monoki István: *A magyar időszaki sajtó a román uralom alatt*. Budapest, 1941. A magyar sajtó helyzetét említi Mikó, i.m., 166; Bárdi, i.m.

²⁴ Ellenzék, 1931. szept. 9., 1.: „Bangha páter két szózata” és KÚ: „Tízezer ember vett részt a székelyudvarhelyi katolikus nagygyűlésen”, 1931. szept. 9., 2–3.

²⁵ K.K. (= Köllő Károly): „Római katolikus egyházi irodalom”, In: Dávid Gyula (főszerk.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, IV. kötet (N-R), Bukarest–Kolozsvár: EME/Kriterion, 2002, 695–713. Az idézetet Paál Árpád egyik (ismeretlen helyen megjelent vagy csak tervezett) cikkéből vettük: „Magyar és zsidó különválási folyamat Erdélyben”, ca. 1932/33, In: Paál Árpád Hagyaték (következőkben: PÁH), Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS 7651/93, 15. f. Paál hagyatékát Bárdi Nándor dolgozta fel: *Paál Árpád Kézirathagyatéka* (Székelyudvarhely, Haáz Rezső Múzeum). Katalógus. Szeged: Scriptum Kft, 1992 (Acta Univ. Szegediensis, Tom. XII, Fasc. 2).

²⁶ A Brassói Lapok 1930. jan. 1-i számába Mikes Imre „Több gerincet, Urak!” címmel írt cikket. Egy, a keresztrefeszített Krisztust ábrázoló kép alá a következő sorok kerültek: „Egy óriási, grandiózus, historiai Nulla! / Uralkodó az üresség világában.” Január 5.-én Kacsó Sándor cáfolta a szándékosságot, szerencsétlen szedési véletlennek minősítve s kijelentette, hogy csak gonosz akarattal lehet a képet s a sorokat összefüggésbe hozni (l. uő.: „A férges lelkek...”, BL, 1930. jan. 5., 10.).

²⁷ Péter Antal levele fennmaradt a gyulafehérvári érsekség főkapitányi levéltára iratai között, GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 152/1930.

a konkrét indítékot szolgáltatta. Ellenben a májusban elkezdett részvényjegyzés nem haladt a megkívánt ütemben. Ez derül ki az Erdélyi Katolikus Akadémia III. osztályának, mely a Katolikus Népszövetség részéről az előkészítési munkálatokkal meg lett bízva, 1930. novemberi ülése jegyzőkönyvéből.²⁸ A részvénytársaság tervezett hárommillió lejes alaptőkéjéhez a letelt időben kevesebb, mint félmillió (405.000) lej folyt be. Ennek ellenére a Katolikus Akadémia, miután leszögezte, hogy „egy katolikus irányú magyar nyelvű napilap a katolikus akció szempontjából elsőrendű szükségességként jelentkezik”, nemcsak a napilap beindításához szükséges tőkét emelte fel ötmillióra, hanem 1931. június 30-t jelölte ki határidőnek. Annak tudatában, hogy az (újságokkal jól ellátott) erdélyi közönséggel egy új napilap elfogadtatása nem lesz egyszerű, annak a lehetősége is felmerült, hogy egy már meglévő napilapot (a *Keleti Újságot*, az *Ellenzéket*, vagy akár a *Brassói Lapokat*) kellene megvásárolni, illetve fölötte a befolyást megszerezni. Ilyen előzmények után került tehát Pakocs Károly 1931. szeptemberi bejelentésére sor, amiből arra lehet következtetni, hogy a tervezett összeg nagy részét az Akadémia ülése és a nagygyűlés közben eltelt időben sikerült összeszedni. Az előmunkálatok befejezetlenségét mutatja viszont, hogy a kanonok még nem tudott egy főszerkesztőt megnevezni lapja számára, hanem lehetőségként Sulyok István nevét említette.²⁹ A szatmári püspökség szándéka a potenciális konkurenciától azonnal heves kritikában részesült.³⁰ Pakocs kanonoknak azonban nem sikerült Sulyokot megnyernie főszerkesztőnek, aki arra hivatkozva utasította vissza a tisztséget, hogy a katolikusság hangoztatása éket verne a magyarságba.³¹ A lap főszerkesztőjének személye mégis hamar tisztázódott: Paál Árpád

²⁸ Véget értek a romániai katolicizmus három napos ünnepei”, In KÚ, 1930. szept. 11., 5.; GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 6797/1930. Az ülésen többek között Gyárfás Elemér (mint osztályelnök), Dr. Balázs András, Dr. Paál Árpád, Dr. Patay József, Dr. Sulyok István és Dr. Péter Antal apát-plébános vett részt. A jegyzőkönyv tartalmazza az „alapítók” névsorát s megkülönbözteti a „brassói első alapítók”-at az utólag csatlakozottaktól. Az „első alapítók” közül Jakabffy Elemér, Pakocs Károly s Gyárfás Elemér nevei veendőik figyelembe, a későbbiekből Paál és Sulyok mellett főleg Dr. Balogh Arthur, Vorbuchner Adolf, Dr. Markovics Manó és Szentkereszthy Béla.

²⁹ Sulyok István addig a „Magyar Kisebbség” című lugosi szemle névleges, és az 1930-ban megjelent „Erdélyi Magyar Évkönyv” egyik tényleges szerkesztőjeként szerzett magának hírnevet. Addigi munkásságáról: Osvát Kálmán (szerk.), *Erdélyi Lexikon*, Nagyvárad, 1929 (utánnomás: Marosvásárhely: Mentor, 2002).

³⁰ Spectator: „Új napilap”. *Ellenzék*, 1931. szept. 10, 1.; *Nagyváradai Napló*: Vezércikk, 1931. szept. 11., 1. Jakabffy Elemér: „Új napilap Erdélyben”, In MK, 1931 (24. sz.), dec. 16., 869–870.

³¹ Ezt jelentette Dávid Mihály, a kolozsvári magyar konzulátus munkatársa, a bukaresi követségnek szeptember 11.-én, MOL K66 – 245. cs. – 1935 – I/5., 645/res. pol., fasc.

1931. szeptember 17-én jegyezte fel naplójába, hogy felkínálták neki az állást, s ő azt elfogadta.³² Paál választása a lap finanszírozói által első pillantásra amellett szól, hogy az újság későbbi ideológiai arculata – a katolicizmus eszmekörén túl – ekkor még nem volt meghatározva, hiszen Paál alakja a *nyilvánosság szemében* még mindig a húszas évek polgári radikálisait képviselte, személye tehát a demokrácia és a szabadelvűség gondolatkörét garantálhatta. Emellett tanúskodik az is, hogy amikor az év őszén Paál nekiállt a munkatársak verbuválásának, Kacsó Sándor is szóba került, ki a *Brassói Lapok*ban megjelenő (bal)liberális és demokrata cikkeiről volt híres. Paál és Kacsó még a húszas évekből ismerték egymást, amikor mindketten az *Újságnál* dolgoztak. Kacsó a katolikus szervezkedésre eleve gyanakvással tekintett, és legkésebb, amikor a leendő lap egyik már kiszemelt munkatársának antiszemita véleményeit halotta, világossá vált számára a lap iránya, úgy, hogy negatív válaszában Paál Árpád kérése sem változtatott.³³ Mindez arról tanúskodik, hogy bizonyos katolikus körökben már a lap elindulása előtt létezett egy olyan mentális diszpozíció, amely az antiszemitizmus iránt affinitást mutatott. A Paál Árpád által 1931. decemberében megfogalmazott „Szerkesztőségi irányelvek” is ezt mutatja. A „zsidó kérdést” külön pontban tárgyalja és leszögezi: „A lap a keresztény erkölcs alapján állva, felebaráti szeretettel van ellenségei iránt is. Tehát nem antiszemita.”³⁴ Habár nem akart „antiszemita” lenni, Paál ezek szerint magától értetődően mégis ellenségnek (még csak nem is ellenfélnek) tekintette a zsidókat. Amellett, hogy a programban a falusi nép érdeklődésének a felkeltésére is hangsúlyt fektetett, a háromoldalnyi szövegben oldalanként megtalálható a nyugat-európai katolikus sajtóval létrehozandó szoros kapcsolatok szükségessége.³⁵ Az *Erdélyi Lapok* ideológiai-politikai beállítottságának

113–120. Dávid ugyanakkor a lap indítását Fiedler püspök kezdeményezésére vezeti vissza, és a lap mögött álló katolikus papok „túlzott nacionalizmus”-áról is beszámol.

³² Paál Árpád naplója megvan a budapesti Teleki László Alapítvány Közép Európa Intézetének könyvtárában, jelzet: K 1951/97, 68. tétel, 1931. 09. 17 (a következőkben: PÁN).

³³ Kacsó, i.m., 410, 417–423.

³⁴ Paál Árpád: „Szerkesztőségi irányelvek”, 1931. dec. 8., 1.; In: PÁ, MS 7651/262. Sokat elárul Paál mentalitásáról, hogy az irányelvekben kétszer is az „antiszemitizmus” mellőzését ígéri, de mind a kétszer rögtön hozzát teszi a katolikus egyház évszázados, de a 19. században megerősödött zsidóellenes vádját, mely szerint a zsidók az „antikrisztianizmus” képviselői, s ez ellen, mint Paál ígéri, az újság „korbács”-csal és „harangzúgás”-sal fog fellépni.

³⁵ Az a tény, hogy egy katolikus lap más katolikus újságokkal veszi fel a kapcsolatot, magától értetődő dolog. Ellenben sem a nyugati, sem a magyarországi katolicizmus nem állott kizárólag azokból az antiszemita katolikus személyekből és lapokból, amelyekkel az *Erdélyi Lapok* közreműködött, hanem mindkettőn belül léteztek liberálisabb áramlatok is. A szerkesztőség (ill. Paál) azonban nem ezek mellett döntött.

ebben a kezdeti fázisban két oldalát különböztethetjük meg: egyrészt a lapfinanszírozókra való tekintettel a keresztény-katolikus világszemlélet terjesztésének szándékát, (ebből eleve adódott egy bizonyos konzervatív politikai állásfoglalás, továbbá kommunizmus-, de főleg zsidóellenesség), másrészt a lap földrajzi helyzetét figyelembe véve az annak idején aktuális újránemzetítő törekvések megghiúsítását célzó próbálkozást a szatmárvidéki elmagyarosodott svábok körében.³⁶ A keresztény világszemlélet, amint azt alább részletesen ismertetjük, a lap megindítása előtt a kortársak reménye szerint (ez tűnik ki Kacsó említett önéletrajzából) Paál Árpád elképzeléseiben nem jelentett egyet az antiszemitizmussal, a valóságban azonban az újság megjelenésétől kezdve a zsidókat tekintette első számú ellenfelének. Paál Árpád 1932-es naplófeljegyzései ugyanakkor arról tesznek tanúságot, hogy a „Szerkesztőségi irányelveknek” megfelelően olyan, már említett nyugat-európai katolikus lapokat olvasott és vette velük fel hivatalosan az *Erdélyi Lapok* nevében a kapcsolatot, mint az *Osservatore Romano*, a *La Croix* és a bécsi katolikus *Schönere Zukunft*.³⁷ Az erdélyi katolikus egyház, kiváltképpen a gyulafehérvári püspökség támogatását a lap az itt tárgyalt periódusban mindvégig élvezte: Majláth püspök több (részben „bizalmas”) leiratban szólította fel a plébánosokat a lap terjesztésére (néhány plébános vissza is jelezte e ténykedését), az *Erdélyi Lapok* felkérésére a gyulafehérvári püspökség minden évben levonta (és átutalta Nagyváradra) a fizetéssel hátralékban levő papok államszegélyéből az újság megrendelési díját és átadta a szerkesztőségnek a frissen felszentelt kispapok névsorát és pontos címét (akikkel a lap megrendelés céljából felvette a kapcsolatot).³⁸

Miután magyar földrajzi nevek használata a romániai sajtóban 1934 után mind nehezebb, majd tilos lett, az újság 1936-ban kénytelen volt nevet változtatni: 1936. június 4. és augusztus 14. között az *Új Lapok*, majd azután a - *Magyar Lapok* címet viselte 1944 őszéig. Nehéz a lap elterjedtségét meghatározni, mert az erdélyi újságok a harmincas években nem hozták nyilvánosságra példányszámukat. A három másik országos terjesztésű magyar napilap (*Brassói Lapok*, *Ellenzék*, *Keleti Újság*) mellett az *Erdélyi Lapok* is vásárolható volt Erdély nagyobb városaiban, hatósugarát erős katolicizmusa azonban

³⁶ Mindezt felsorolja Paál is abban az jegyzékben, melyet 1933. augusztusában Gyárfás Elemér felkérésére a bukaresti nunciatúra számára készített, „Az „Erdélyi Lapok missziója”, PÁH, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, MS 7651/22, 10–12. f.

³⁷ PÁN, 69. tétel, 1932. jan. 10.; 67. tétel, 1932. márc. 11.

³⁸ L.GyÉFKL, Püsp. Hiv. Iratai, 3023/1932, 3556/1933, 3615/1933, 2914/1934, 2966/1936, 3747/1936, 3786/1936, 3570/1937, 2740/1938, 3671/1938, 2885/1939, 3993/1939.

bizonyára leszűkítette. Egy román jegyzék a lap példányszámát 4.000-re becsüli.³⁹ Ellenben ha szem előtt tartjuk, hogy ugyanez a forrás a „*Brassói Lapok*” neve mellett 7.500-as példányszámot említ, holott mások szerint ez utóbbi a 20–30.000-et is elérte⁴⁰, akkor véleményünk szerint az *Erdélyi Lapok* elterjedtsége is a fenti szám többszöröse lehetett.⁴¹

II. 2. Ideológiai háttér: „A diadalmas világnézet”

„Mi a diadalmas keresztény világnézet hívei, munkásai, harcosai (...) s alázasos, szerény eszközei vagyunk... Nem akarunk vallásfelekezeti viszályt, s nem akarunk antiszemitizmust... Nem akarunk ostoba sovinizmust, s nem akarunk gyáva fájárlást... Elítéljük a kizsákmányoló kapitalizmust és szemben állunk a gyújtogató bolsevizmussal...”⁴² E szavakkal vázolta Gyárfás Elemér, az OMP szenátora és az *Erdélyi Lapok* főmunkatársa az újság első vezércikkében a lap ideológiai vonalát. Szavai arról tanúskodnak, hogy nemcsak a politikailag inkább baloldali személyeket (mint Kacsót) töltötte el a készülő sajtótermék körvonalazódni látszó iránya (már annak megjelenése előtt) aggodalommal, hanem a konzervatív szenátor is, mint a Katholikus Státus világi elnöke, szükségesnek találta az ilyenyszerű aggályok eloszlatását. Másképp ugyanis nem magyarázhatók az olyan, tulajdonképpen magától értetődő kijelentések, hogy a lap nem akar „antiszemitizmust” vagy „sovinizmust”. Cikkének más tartalmi mondanivalója nem is igen volt, csupán elhatárolta a lapot a különböző „izmusoktól”, anélkül hogy egyértelműen definiálta volna a „diadalmas keresztény világnézet” mibenlétét és, ami még fontosabb, anélkül, hogy az említett „izmusok” mögött álló erőket konkretizálta volna. Az első feladatot Paál Árpádnak kellett magára vállalnia, aki „A diadalmas világnézet” c. vezércikkében két hét múlva bizonyára nem ok nélkül mondott le (ideigle-

³⁹ Arhivele Statului București, Min. Propagandei Naționale, dos. 97/1940; l. még „Presă minoritară din țară”. Memoriu întocmit de Z. Păclișanu., Min. Propagandei Naționale – Presă internă, dos. 224/1932–34, fasc. 1–9.

⁴⁰ Balogh Edgár (főszerk.), *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, II. kötet, Bukarest, 1991 (Kriterion), szócikk: „Kacsó Sándor”, 570–574.; Kacsó, i.m.

⁴¹ Véleményünk szerint kiindulhatunk abból, hogy a lap napi példányszáma elérte a 9–10.000-et, ami ötszörösét számítva szinte 50.000 olvasót jelentene. Az olvasók szociális rétegződéséről nincsenek a már említetteken kívül pontos adataink, de a (lap hátterét nézve érthető) vallási információk tömegéből és cikkeinek stílusából kiindulva feltételezhetjük, hogy túlnyomóan a közvetítő és megerősítő szerepet betöltők olvasták (papok, kántorok, tanárok stb.).

⁴² Gyárfás Elemér: „Mit akarunk?” *Erdélyi Lapok* (a következőkben: EL, illetve 1936. augusztus utáni cikkeknél: ML), 1932. jan. 3., 1. (vezércikk).

nesen) a „keresztény” jelző használatáról. Olvasatában a prohászka eredetű „diadalmos világnézet” az egész emberiséget átfogta: „A diadalmos világnézet az, hogy az emberekben Isten lelke van, s az Isten lelkét emberi gyarlóságok ideig-órákig árnyékba boríthatják és jósága fényének a terjedését akadályozhatják, de végül is a jóságnak minden emberi gyarlóságon át kell törnie...”⁴³ Ez a „világnézet” tehát elvben nem enged meg különbségtevést az emberek között, mert mindenkiben az isteni megnyilatkozás egyik formáját becsüli. Ennek megfelelően Paál eredeti elképzelései szerint elvetendő minden értékelő differenciálás és állásfoglalás „jobb” és „bal” között, mert ezek a politikai ideológiák csak akkor „jó”, ha a földöntúli, az isteni erőkből való hittel és azért a hitért is dolgoznak” s elítélendők, ha ellene vannak.⁴⁴ Ez a vallási köntösbe öltöztetett ideológiamentesség, amely a politikai világnézetek közti elmentéket eltörölni óhajtott, a harmincas évek mind erősebbé váló ideológiai összecsapásai között még egy vallásos napilap által sem volt fönnttartható. Az *Erdélyi Lapok*nak a „diadalmos világnézet” jegyében és védelmében Hitler hatalomra jutása után egyértelműen színt kellett vallania. Mivel a nemzetiszocializmus kormányzását a lap úgy értékelte, mint Németország, vagyis Európa (keresztény) tradícióinak megmentését a bolsevizmus veszélyétől, azt is kijelentette, hogy „A keresztény eszme hordozói biztosak (...), hogy a megriadt kapitalizmus és az ijesztgető bolsevizmus között egyáltalán nem szorulunk választásra...”⁴⁵ Ideológiailag a választás tehát egyértelmű volt, hiszen a bolsevizmus vallásellenessége mellett a németországi nemzetiszocialista kormányzat a lap beállításában „mint a keresztény erkölcsi világnézetet valló s a faj szociális érdekeit igazságosan és keményen védő” rendszer jelent meg.⁴⁶ Néhány év elteltével, a harmincas évek mindinkább radikalizálódó szellemi atmoszférájában, a lap konkrétan is színt vallott a „jobboldaliság alkotó elemei” mellett, amelyek közé a 19. század óta folytatott katolikus egyházpolitikát is sorolta, amikor kijelentette, hogy: „... közös vonása minden jobboldaliságnak a keresztény eszmerendszerhez való visszakanyarodás, a keresztény alaptanítások mellett való felsorakozás. A mozgalomnak ez a része szintén szembefordulás és elszámolási vágy azzal a durva ateista, materialista és hedonista szellemmel, mely a demokrácia örve alatt Európát meglepte...”⁴⁷

⁴³ Paál Árpád: A diadalmos világnézet. EL, 1932. jan. 17., 1–2. (vezércikk).

⁴⁴ „Színek és irányok harca”. EL, 1932. ápr. 27, 1–2. (vezércikk). A vezércikkeket általában mind Paál Árpád írta, a kivételeket pedig a szerkesztőség egyértelműen megjelölte.

⁴⁵ „Kapitalizmus, bolsevizmus, kereszténység”. EL, 1933. márc. 3., 1–2.

⁴⁶ dr. Léber János: „A szovjet-méreg terjedése”. EL, 1933. nov. 16, 1–2.

⁴⁷ Dr. Nyisztor Zoltán: „A jobboldaliság alkotó elemei”. In ML, 1937. dec. 11., 1–2.

Az „izmusokkal” való küzdelmet a katolikus egyház tradicionálisan önvédelemként állította be. A védelemre szoruló keresztény érdekeket támadó különböző „izmusok” mögötti erőket, amelyekről a lap első vezércikke még hallgatott, természetesen nemsokára megismerhette a közönség. Ezek mögött az ideológiák mögött a lap szerint semmi más nem rejtőzött, mint a (nemzetközi) „zsidóság”. Ezzel a fogalommal a lap a legkülönbözőbb országokban levő, eltérő társadalmi, ideológiai, gazdasági és kulturális feltételek közt élő és egymásnak gyakran ellentmondó érdekeket képviselő zsidók önkényesen konstruált egységét jelölte meg, miáltal belőlük egy monolitikus, egyakarató és azonos célú tömeget formált. Ennek az újság szerint egy célja van: a keresztény (Erdélyben: magyar) tömegek manipulálása, kihasználása és kizsákmányolása. Ez a pontosan és konkrétan körül nem írt fenyegetés hatékonyan egyesítette magában a tömegek vallási és nemzeti érzésére való apelálást. Gyárfás Elemér minden félreértést kizáró módon jelentette ki a Katolikus Népszövetség egyik tanfolyamán a katolicizmus álláspontjáról a „zsidó szellemiséggel” kapcsolatban: „Itt áll a legélesebb harc. Ez a szellem táplál minden egyházellenes, istenellenes mozgalmat, a szabadkőművességtől a kapitalizmuson át a bolsevizmusig. Ez ellen küzd az Egyház körömszakadtáig.”⁴⁸ Mivelhogy nem csak ez az egy idézet mutatja a 19. századi katolikus ötvözetű antiszemita tradícióknak az *Erdélyi Lapok* általi átvételét és továbbadását, hanem (vezér)cikkek, recenziók és hírek tömkelege, megállapítható, hogy az újság „keresztény” ideológiája, háttere és céljai a hagyományos vallási alapú antijudaizmuson túlmenően a modern antiszemitizmus terjesztésével is szorosan összefüggtek. E „keresztény” világnézet terjesztését szolgálták a lap hasábjain a katolikus teológusok és szerzetesek (pl. Bangha Béla) műveit kínáló hirdetések, valamint a velük készített interjúk és általuk írt cikkek, illetőleg a szinte évente megrendezett római zárándoklatok. Ezekben a megnyilvánulásokban a lap olvasóit nem egyszer katolikus tisztségviselők óvták a bolsevizmustól, vagy a „zsidó pszihének” a magyar társadalomra kifejtett gyöngítő hatásától.⁴⁹ Prohászka antiszemita mivoltát az újság tagadta, mondván, hogy ő csupán a „magyar fajiság” lényegét mutatta meg a kereszténységben,

⁴⁸ „Dr. Gyárfás Elemér szenátor előadása márc. 15-én a Katolikus Népszövetség világnézeti tanfolyamán”. EL, 1933. márc. 21., 4.

⁴⁹ Bangha Béla S. J.: „Amire a spanyol események tanítanak”. ML, 1936. november 25, 4.; Bangha Béla S. J.: „Lelkek bolsevizálása”. ML, 1936. november 29, 4.; Rády Elemér: „Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól”. ML, 1936. december 13., 10–11.

mely állítólag a „nemzeti kultúrának a lelke”.⁵⁰ Bangha Béláról megjelentette nekrológiájában a lap szerkesztősége egyenesen azt állította, hogy Bangha (antiszemita) könyve „Magyarország újjáépítése és a kereszténység” „ma is szellemi megalapozását jelenti a tiszta keresztény magyar látásnak”.⁵¹ Hálás megemlékezésében a szerkesztőség ugyanakkor nem felejtette el megemlíteni, hogy Bangha Béla ott állott a lap bölcsőjénél. Az *Erdélyi Lapok*nak a katolicizmushoz fűződő viszonyát illető mindenfajta kérdést is megválaszol e nekrológ beismerése, miszerint a lap „szellemi örökségének tekinti a nagy magyar jezsuita határozott, erős elindító akaratát” (uo.). A lap kettős „keresztény” antiszemitizmusát bizonyítja, hogy a fent említett és a szerkesztőség által bizonyára „jónak” minősített zsidóellenes vádaskodások mellett egy vezércikk elítélte azon nemzetiszocialista törekvéseket, melyek Jézus Krisztusból „árját” akartak csinálni, hogy így az Ószövetséget „elorozzák” a zsidóktól.⁵²

A katolicizmusnak a lap arcvonalára kifejtett döntő fontosságú hatása bemutatásánál mindamellett szükségesnek véljük annak a hangsúlyozását, hogy a katolicizmus (mind Magyarországon, mind Erdélyben) többretegű volt s a váradi lapot nem lehet annak egyedüli képviselőjének nézni. Így nagy különbségek fedezhetők fel a váradi napilap és a katolikus „Erdélyi Iskola” szellemi felfogása között. Habár a katolicizmus jelentőségének értékelése és a keresztényszocialista elképzelések terén részben közös célok és hasonló hangvételű cikkek nevezhetők meg ([keresztény] önképzése a kisebbségnek, gazdasági önszerveződés, kölcsönös segítségen alapuló összetartás), az *Erdélyi Lapok* propagálta elképzelések (amint azt lennebb bemutatjuk) mindvégig a zsidók kirekesztése szükségességének hangoztatásával, a zsidóknak mint a modern társadalmak összes problémáinak előidézőiként való megpecsételésével s nem utolsó sorban fasiszta és nemzetiszocialista propagandával járt együtt. Az „Erdélyi Iskola” hasábjain ellenben nem kapható hasonló bűnbak-keresés és agresszív világnézet-propagálás.⁵³ A két lap között fennálló eszmei

⁵⁰ Rády Elemér: „Az örök Prohászka”. ML, 1937. április 18, 9–10.;

⁵¹ „† Bangha Béla S.J. 1880–1940”. ML, 1940. május 1, 7–8.; Rády Elemér: „Páter Bangha Béla”. ML, 1940. június 8., 5.

⁵² Belényi Imre: „Ószövetség és antiszemitizmus”. EL, 1935. szept. 30., 1–2. A „kettős antiszemitizmus” fogalmat Olaf Blaschke könyvéből kölcsönöztük, l. Uő.: *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1997. 70–107.

⁵³ Az „Erdélyi Iskola” antológiáját (színvonalas bevezetővel) Ozsváth Judit adta ki: *„Erdélyi Iskola. Antológia, repertórium”*, Csíkszereda: Státus, 2003. A bevezetőből l. főleg: 68–74. A különböző világnézetekhez való hozzáállást Márton Áron 1934-ben a „Világnézet és nevelés” c. cikkében tárgyalja (In Ozsváth, 97–102.), melyben mind a liberalizmust, mind a bolszevizmust mind a fasiszmust elveti.

szakadékot mi sem jelzi jobban, mint hogy a partiumi újság két fő publicistája (Paál és Sulyok) 1933 és 1940 között csupán egy-egy cikkel szerepel, s mindkettő a kolozsvári folyóirat első évfolyamában jelent meg.⁵⁴ Ebből arra következtethetünk, hogy a katolikus pedagógiai folyóirat szerkesztői (Márton Áron és György Lajos) nem óhajtották, hogy Paál és Sulyok nézeteiket lapjukban is kifejtsék. A Márton Áron és Paál Árpád közti világnézeti különbség utóbbi egyik későbbi naplófeljegyzéséből is levonható.⁵⁵

II. 3. Politikai arcvonal: „nemzeti törekvés” és „népközösség”

II.3.1. A nemzetiszocializmus recepciója

Az *Erdélyi Lapok* által közvetített politikai-ideológiai álláspont két fő oldalát lehet megkülönböztetni: „külpolitikailag” erős nemzetiszocialista barátságot, a belpolitikában pedig a nemzetiszocialista (részben erdélyi szász) mintára propagált keresztény „népközösség” eszméjét, amit a lap a magyar kisebbségnek politikai stratégiaként ajánlott. Mindkét elképzelésével a nagyváradi újság egyedül állott az erdélyi magyar sajtóban, annak ellenére, hogy más kiadványok is üdvözölték pl. a nemzetiszocializmus hatalomra jutását (pl. az OMP hivatalosa, a „Keleti Újság”). Ámde csak Paál Árpád lapja tartott ki a második bécsi döntés előtt mindvégig rendületlen hűséggel a Harmadik Birodalom külpolitikájának és antiszemitizmusának igenlése mellett. Ennek az oka abban rejlett, hogy Paál Árpád nemcsak felismerte, hanem Hitler hatalomra jutásakor nyíltan ki is mondta, hogy ha a párizsi békerendszerben megállapított határok felülvizsgálatára sor kerül, akkor az csakis a nemzetiszocialista ideológiától várható.⁵⁶ A nemzetiszocializmus iránti érzelmek szoros össze-

⁵⁴ Míg Paál, „A hitvallásos iskolák és a nemzeti érzés” c. cikkében (most: Ozsváth, 87–90.) azt bizonygatta, hogy csak hitvallásos iskolák nevelik megfelelő nemzeti öntudatra a gyerekeket, Sulyok („A válságok válsága”, Ozsváth, 104–106.) a polgári demokrácia nagy válságáról cikkezett. Kijelentette, hogy „mi ennek (...) válságnak végső okát a keresztény eszmévelig elsikkadásában látjuk (...)”, a „bajt” azok is látják, „akik előidézésen buzgón és fáradhatatlanul munkálkodtak” (u, 105.). A nevéken még nem nevezett „bajokozók”-at Sulyok másfél évvel később az *Erdélyi Lapok* hasábjain nevezte meg.

⁵⁵ Paál naplójában rossz néven vette Márton Árontól, hogy (miután 1939 őszén a román hatóságok több katolikus papot irredentizmus vádjával bebörtönöztek) megtiltotta a papságnak a „magyarkodást” (PÁN, 1939. dec. 20).

⁵⁶ „Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatnak”. EL, 1933. febr. 1., 1. A cikket a Paál István (Paál Árpád fia) által elkészített katalógus szerint (mely a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban a Paál Árpád Hagyatékban van) maga Paál Árpád írta. L. még: „A német birodalmi kancellár hadat üzent a békeszerződéseknck”. EL, 1933. febr. 14., 3.

függése a fennálló államiság megkérdőjelezésével a lap más fontos munkatársainak cikkeiből is kiviláglik. Kissé később ugyanis arról morfondírozott Sulyok István, hogy „miféle szabadság és egyenlőség az, amelyben egész népeknek és kultúráknak tilos a maguk egyéni útjukon járni? És újra ráeszmélünk arra a lelki és jogi szolgaságra, amelybe az új európai rend gyógyíthatatlan tökéletlenségei a kisebbségekké deklasszált népeket taszították.”⁵⁷ A cikk, melynek már a címe sokatmondó, a korabeli sajtószabadság körülményei között hihetetlenül direkt volt, amikor a meglévő állapotot „szolgaságnak” nevezte, amely az új rend hibáiból eredt, melyeket a cikkíró „gyógyíthatatlannak” nevezett. Hogy a szuggerált radikális változások (hiszen a „gyógyíthatatlan rendnek” előbb-utóbb ki kell múlnia) bekövetkeztének iránya felől semmi kétség ne lehessen, Sulyok mindehhez hozzátette: „Ez a mi elméldésünk teljesen független attól, hogy a nemzeti szocializmus kérdése adja most az aktualitást hozzá...” (uo.). Habár Hitlernek és pártjának vallásellenes beállítottságát a katolikus lap nem tagadta, azért, hogy nemzetiszocialista-barátságát legitimálni tudja, a németországi katolikusok pártjába helyezte reményeit, amely szerinte képes az uralkodó kormányt a kereszténység útjára vezetni.⁵⁸ Szélsőséges álláspontjával viszont az *Erdélyi Lapok* az erdélyi magyar sajtón belül egyedül állott, a többi sajtótermékben ugyanis a nemzetiszocialistákkal szembeni álláspont túlnyomóan negatív volt. A nagyváradi lap szerkesztője szerint ez a helyzet azzal állt összefüggésben, hogy az erdélyi magyar sajtó „zsidó kezekben” volt, melyek az igaz magyar és keresztény érdekek felismerésére se nem képesek, se nem hajlandók. A helyzet azért visszás, magyarázta Sulyok István, mert „... az erdélyi magyar keresztény közvélemény [...] tagadhatatlan rokonszenvvel kísérte a német nemzeti törekvések [...] győzelmének ügyét.”⁵⁹ Az idézet mutatja, hogy Sulyok számára a német nemzetiszocializmus egy, pontosabban körül nem írt „nemzeti törekvéssel” volt egyenlő. Az *Erdélyi Lapok* a nemzetiszocialista mozgalmat tehát úgy értelmezte, mint a német nemzeti öntudat fellépését saját értékei védelmében és a „nemzetköziség” ellen. Ezen az alapon hozta létre a szerkesztőség azt az ér-

⁵⁷ „Államtalan nemzet”. EL, 1933. április 28, 1–2. A vezércikk alatti „S.” rövidítés fölöldrása (amint az későbbi cikkekből kiderül) Sulyok István.

⁵⁸ „Hitler a hatalomban”. EL, 1933. febr. 1., 1–2.; Belányi Imre: „Hitlerizmus”. EL, 1933. aug. 18, 1.

⁵⁹ „S.”: „Olvasók és szavazók”. EL, 1933. márc. 11., 1–2. Sulyok állítását fedi máskülönben a temesvári német konzul jelentése Berlinbe, miszerint a magyar kisebbség a revízióvád miatti félelmében nem meri kinyilvánítani érzelmeit; I. Hildrun Glass: *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien (1918–1938)*. München: Oldenbourg, 1996. 428. L. azonkívül: „S.”: „Szempontok szűrójén”. EL, 1933. április 3., 1.

dekközösséget, amely szerinte szükségessé tette, hogy az erdélyi magyarság szimpátiával tekintsen a Harmadik Birodalomra, hiszen az erdélyi magyarság hétköznapi küzdelmei sem követnek más célt, mint a „nemzeti érzés ´újszerű kivirágzásával´” a saját nemzeti értékek, tulajdonságok és sajátosságok megvédését a román nemzetállam túlkapásai ellen.⁶⁰ A Sulyok által posztulált „tagadhatatlan rokonszenv” kétség kívül meg is figyelhető az *Erdélyi Lapok* hasábjain, amikor pl. a szerkesztőség szükségesnek látta Németországot védelmébe venni az ellen az „uszító hadjárat ellen”, amelyet szerinte a zsidók hirdettek meg.⁶¹ A tényeket meghamisítva és az első zsidóellenes nemzetiszocialista tüntetéseket és intézkedéseket, tehát a már 1933. márciusában elkezdődött terrort elhallgatva, a lap a Németországban április elsejére meghirdetett bojkottot a „nemzetközi zsidóság” németellenességére adott válaszként állította be.⁶² Az aktuális politikai korszellem és ideológia felkarolását viszont az a cikk bizonyítja a legmeggyőzőbben, amelyet a lap „az osztrák ifjú katolikusok kitűnő lapjából (...) a bécsi *Schönere Zukunft*ből vett át, és amelynek témája a politikai „vezető” mibenléte volt:

„Vezetőre vár az egész világ. Ez így van a kulturális, gazdasági, politikai és államéletben egyaránt (...) A vezetőtől minden más előtt tisztult és átfogó tudást követelünk (...) mit sem ér a legjobb gondolat is, ha a vezetőből hiányzik keresztülvitelére a kemény, törhetetlen akarat. Az alkotó, konstruktív, magával ragadó erő elengedhetetlen. A tömegeknek a vezetőt heroikusnak kell látnia. Éppen azért a vezetőnek gyakran áldozatot kell hoznia, sőt (...) akár az életét is kockáztatnia. A vezetőnek tekintélyt kell kiérdemelnie...”⁶³ A Führer-elvnek a katolikus fiatalság számára való ajánlása természetesen azzal járt, hogy a lap mint politikai rendszert elvetette a demokrácia intézményét.⁶⁴ A „vezetőnek”

⁶⁰ (S.): „Államtalan nemzet”, EL, 1933. ápr. 28, 1–2.; (S. I.): „Bombabiztos fedezék”. EL, 1935. okt. 20., 1–2.; (S. I.): „Transsylvania tanulságok”. ML, 1937. febr. 16., 1–2.; idézet: (S. I.): „Újszerű kivirágzás”. ML, 1937. márc. 10., 1–2.; Paál Árpád: „A katolikus sajtó taktikája. (Hogyan védekezzünk a kommunizmus ellen?)”. ML, 1937. júl. 15, 4–5.

⁶¹ Elég a következő cikkekre felhívni a figyelmet, mindhárom ugyanabban a számban jelent meg: „A bojkottnak két vége van”; „Az amerikai zsidók németellenes tüntetése”; „Uszító hadjárat Németország ellen”. EL, 1933. márc. 29., 1–2., 3. és 5.

⁶² „A német nemzeti szocialista párt áprilistól kezdve elrendelte az ellenbojkottot”. EL, 1933. márc. 30, 5.; „A németországi ellenbojkott április elsején megindul”. EL, 1933. ápr. 1., 5. Az eseményeket bemutatja: Johnson, Eric A.: *Der nationalsozialistische Terror. Gestapo, Juden und gewöhnliche Deutsche*. Berlin: Siedler, 2001. 95–105. és Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2000.

⁶³ „A mai fiatalság alkalmas-e a vezetésre?” In EL, 1933. márc. 30., 9.

⁶⁴ Paál egyik cikksorozatában („Népkisebbségi világnézet?”. ML, 1937. júl. 8., 9., 14. és 16.) többek között kijelentette: „A demokrácia jelszava a politikai küzdelmekben mindinkább kiüresedett”. Sulyok már 1933-ban fölöslegesnek tartotta a demokrácia intézményét:

mint heroizált és mitizált személynek, aki tudásával, akaratával és tekintélyével kormányozza népe illetve népközössége sorsát, ugyanis nincs konszenzusra és kompromisszumra, tehát a demokrácia fő jellemvonásaira, szükségére. Ő vállalja a döntés felelősségét és a többség véleményétől függetlenül is igyekszik saját akaratát keresztülvinni. A harmincas évek vége felé az *Erdélyi Lapok* Führer-kultusza odafajult, hogy a romániai magyar újságok közül egyedülként írt Hitlerről mint „vezérről” (a többi vagy a „Hitler” nevet vagy a „birodalmi kancellár” funkció-megjelölést használta), vezércikkben üdvözölte őt ötvenedik születésnapján és mint az olasz ducéről, róla is több pozitív hangvételű portrét közölt.⁶⁵ Egyértelmű bizonyítékok hiányában nem értünk azonban egyet Balázs Sándor véleményével, aki szerint Sulyok István magát szerette volna a magyar kisebbség politikai „vezetőjének” szerepében látni.⁶⁶ Bármennyire antiszemita volt is a lap és bármennyire tagadta is a németországi zsidóüldözéseket⁶⁷, a nemzetiszocializmus népszerűsítése érdekében szükségét látta ennek az ideológiának a nemzeti kisebbségekhez való viszonyát ismertetni. A romániai magyar kisebbség fő politikai vezetői számára ugyanis a kisebbségek jogegyenlőségét és politikai, valamint kulturális fejlődését csak egy liberális és demokrata államrendszer garantálhatta, de nem az olaszországi vagy német viszonyok. A kezdődő németországi zsidóellenes diszkriminációt, a romániai magyarság egyik képviselője, dr. Jakabffy Elemér, az 1933-as genfi európai nemzetiségi kongresszuson elítélte, mert felismerte, hogy általa a nemzetiszocialisták a zsidóknak a német népből való kirekesztését céloz-

„Céltalan a folytonos fohászzkodás is az állítólag egyedül üdvözítő parlamentáris demokráciához”, idézi Kacsó Sándor, „Tiszta vizet a pohárba”. *Brassói Lapok*, 1933. júl. 19., 1.

⁶⁵ „Hitler fejtegetése a vezéri elvről...”, EL, 1935. szept. 18, 5.; M.V.: „Louis Bertrand: Hitler”. EL, 1936. május 26, 6.; „A tekintélyek uralma”. ML, 1936. okt. 11., 1–2.; Csizsár Béla: „Hitler és Mussolini”. ML, 1937. szept. 19., 9–10.; Rády Elemér: „A német népszavazás tanulságai”. ML, 1938. ápr. 17., 11.; Csizsár Béla: „Hitler, a külpolitikus”. ML, 1938. aug. 28, 11–12.; Csizsár Béla: „Az ötvenéves Hitler”. ML, 1939. ápr. 20., 1–2. (vezércikk); „Hitler vezér és kancellár születésének ötvenedik évfordulója”. ML, 1939. ápr. 21, 3. Cikkék más „vezetők”-ről: Csizsár Béla: „Francisco Franco”. ML, 1937. május 30., 11.; Csizsár Béla: „Hermann Göring”. ML, 1938. dec. 7., 4.; Csizsár Béla: „Göbbels”. ML, 1939. júl. 23, 9.

⁶⁶ Balázs Sándor: *Szociológia és nemzetiségi önismeret. (A Gusti-iskola és a romániai magyar szociográfia). Kritikai tanulmány*. Bukarest: Kriterion, 1979, 129–130. A vezérkultusz további elemzésével nem foglalkozhatunk, noha vehemens propagálása (véleményünk szerint) érdekes lélektani aspektusokra hívhatná fel a kutatás figyelmét: a romániai magyar kisebbség szellemi és politikai dezorientáltságával kapcsolatosan (kiindulópontként l.: Pataki Ferenc: *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris, 1998. 65–70.).

⁶⁷ A lap még 1933. november 4-én is megjelentetett egy cikket, melyben a zsidóüldözés szót idézőjelek közé rakta: »Francia szabadkőművesség és német „zsidóüldözés”«, 6.

zák.⁶⁸ Mint a romániai magyar kisebbség képviselője és pártjának egyik alelnöke, Jakabffy tiltakozott az ilyen felfogások ellen, hiszen az OMP szabályzata szerint mindenki maga dönti el, hogy a magyar kultúrához tartozik-e vagy sem, de semmiképp sem a többség rekeszti ki önkényesen közösségének egy részét. Viszont Paál Árpád szerint kisebbségi szempontból a német javaslat üdvözlendő, hiszen egyrészt kimondja, hogy a zsidókérdés nem kisebbségi, hanem faji kérdés, másrészt mert a német képviselő a kongresszuson az összetartozó néprészek (különböző államhatárok feletti) szellemi és kulturális egységéért szállt síkra.⁶⁹ Az utódállamokba került magyar kisebbségek egymáshoz és az anyaországhoz fűződő kapcsolatát szem előtt tartva, Paál elfogadta tehát a nemzetiszocialista javaslatot, hiszen számára a magyarságnak egy nemzeti kötelékbe való (legalábbis virtuális) összefűzése olyan prioritást élvezett, amely mögött a zsidókat érő hátrányos megkülönböztetések eltörpültek. Több vezércikkében Paál már 1933 őszén helyeselte azon német rendelkezéseket, amelyek által a nemzetiszocialisták elkezdték a zsidók kirekesztését, és rögtön levonta a magyar kisebbségre vonatkozó következtetéseket: „A kisebbségi magyarságra nézve társadalmi elhelyezkedések függenek attól, hogy milyen elosztásban van meg benne a saját ősi népeleme és a befogadott népeleme.”⁷⁰ A nemzetiszocialista ideológia viszonya a népkisebbségekhez a lap egyik konstans témáját képezte továbbra is. A nemzetiszocializmus melletti kiállás a lap részéről azonban azt is jelentette, hogy szembehelyezkedett az OMP-ben uralkodó vonallal, (habár annak vezetőségébe mind Paál, mind Gyárfás beletartozott), amelynek több prominens tagja, így Jakabffy Elemér, visszautasította a nemzetiszocialista ideológiát, mint kisebbségellenes világnézetet.⁷¹ Ennek ellenére Sulyok István még 1938-ban is, a novemberi zsidóellenes pogrom után, a németországi kisebbségek „privilegiumait” dicsérte, kijelentve, hogy a (Németországban megvalósított) „totális népi államgondolat (...) a legfőbb sarkalója” a nemzetiségek külön jogrendjének.⁷² E „totális

⁶⁸ Jakabffy Elemér: „A zsidókérdés és a kisebbségek”. BL, 1933. szeptember 28., 1.

⁶⁹ Paál Árpád: „A genfi nagy vita”. EL, 1933. okt. 8., 1–2.

⁷⁰ Idézet: Paál Árpád: „A fogalomzavar ellen”. EL, 1933. szept. 28, 1–2.; Paál Árpád: „Új szó a zsidókérdésre”. EL, 1933. szept. 23, 1–2.

⁷¹ Horváth, i.m. 373–375. Az *Erdélyi Lapok*, a nemzetiszocializmus és az OMP egymásközi viszonyára érdekes fényt vet, hogy habár a lap mindvégig (1938 után is) kitartott az OMP és elnöke, Bethlen György, mellett, a lap (más lapokkal ellentétben) egyetlen fényképet se közölt a magyar kisebbség politikusairól, de megszámlálhatatlanul sokat Hitlerről és több más nemzetiszocialista politikusról, valamint Mussoliniról.

⁷² (S. I.): „A német testületi rend”. MLK, 1938. nov. 30., 1–2.

államgondolat” hatékony megtestesítője az *Erdélyi Lapok* elképzelése szerint a „keresztény népközösség”.

II. 3. 2. A keresztény népközösség

A nemzetiszocializmus hatalomra jutása Sulyok számára tehát annyit jelentett, mint a „német nemzeti törekvések” uralomra jutását, ami az ő szemében a nemzeti újjászületés gondolatának a diadalával volt egyenlő. E gondolat győzelmének kulcsa szemében a „népközösség” eszméjében rejtett, amit (szerinte) nemzetiszocialista mintára a magyar kisebbség is megvalósíthat. Mi is volt a „nép-közösség” lényege? Az emberi közösségeken belül megvalósítható szoros kapcsolatokat a közösséget propagálók szembehelyezték a modern, liberális társadalmakban található „dekadens” individualizmussal, e társadalmak atomizálódásával és anyagiasságával.⁷³ Ezzel szemben szerintük a népközösséget egység, erő, összetartás és a velük összefüggő szociális biztonságérzet jellemzi, tehát olyan tulajdonságok, melyeket az I. Világháborút követő társadalmi és gazdasági megrendülések idején sokan hiányoltak.⁷⁴ Politikai szinten a népközösség elképzelését propagálók antiliberalis, antidemokrata és antimarxista beállítottságúak voltak és a nemzet pártok, szakszervezetek és szociális rétegek általi széthúzását egy egységes és homogén társadalommal akarták fölcserélni. A közösséget a közös vér, a közös sors és a közös hagyományok hozzák létre és fő jellegzetessége abban áll, hogy tagjai közt belső ellentétek nem léteznek. A közös leszármazás révén a tagok egymás iránt feltétlen hűséggel és bizalommal vannak, ami a „vezető” és a „vezetőség” felügyeletét szükségtelessé teszi.⁷⁵ E feltétlen hűségnek megfelelően a népközösség elképzelése minden (egymást kontrolláló) pluralisztikus, demokratikus és liberális társadalmi berendezkedést elutasított.

Az új határok által okozott szellemi válság mellett a magyar kisebbség a világméretű krízis hatására egy gazdasági válságon is átmert. A válság leküzdésére és a fiatalágnak a bolsevizmustól való megvédésére Sulyok már 1933-ban egy „keresztény autarkiát” javasolt, amin azt értette, hogy a keresztény magyarság csak keresztény magyaroknál rendeljen árucikkeket, vásárol-

⁷³ Stöver, Bernd: *Völkergemeinschaft im Dritten Reich. Die Konsensbereitschaft der Deutschen aus der Sicht sozialistischer Exilberichte*. Düsseldorf: Droste, 1993, 36.

⁷⁴ Thamer, Hans-Ulrich: Nation als Völkergemeinschaft. Völkische Vorstellungen, Nationalsozialismus und Gemeinschaftsideologie. In: Gauger, Jörg-Dieter – Weigelt, Klaus (szerk.): *Soziales Denken in Deutschland zwischen Tradition und Innovation*. Bonn: Bouvier, 1990. 112–128, itt: 112.

⁷⁵ Stolleis, i.m., 37., Stöver, i.m., 44–45.

jon ipari és mezőgazdasági javakat.⁷⁶ Ez az elképzelés egy, a valóságban teljesen kivihetetlen etnikai és felekezeti elkülönüléssel járt volna, ami Sulyok szerint mind a magyar kisebbség gazdasági helyzetén javított volna, mind etnicitásának fenntartásához hozzájárult volna. Elképzelései ugyanakkor nem voltak újak, hisz ő a szász mintára felépített szövetségi együttműködést régóta propagálta.⁷⁷ Gazdaságpolitikai elképzeléseit néhány év elteltével is, egy 1935-ös németországi tartózkodás és több nemzetiszocialista intézkedés megcsodálása után ismét egyedüli útként jelölte meg, amely a romániai magyarság gazdasági erejét és kulturális identitását megőrizni volna képes. A Brassói Lapokat támadva Sulyok nem rejtette véka alá elképzeléseinek eredetét: „Miért hitlerista agitátor, fasiszta himpellér vagy német ügynök, aki e népek társadalmi átalakulásából hasznos tanulságokat akarna levonni ennek a széteső magyar népnek a felemelésére?”⁷⁸ Ennek eléréséhez szerinte elkerülhetetlen az „összezáródó társadalmi gazdaság. A közhasznú hitel. A gazdasági patriotizmus” (uo.). A magyar kisebbség gazdasági problémáira való utalással próbálta tehát Sulyok e kisebbség tudatába a népközösségre vonatkozó nemzetiszocialista elképzeléseket becsempészni. Ugyanakkor biztosította olvasóit, hogy a rég kisebbségi sorsban levő népek, mint pl. az erdélyi szászok, már meghozták a fenti intézkedéseket, s ezáltal biztosították saját népi jellemvonásaik fennmaradását. Mivel szerinte a zsidók rég kiváltak a magyar politikai és gazdasági érdekközösségből, követelése, hogy a keresztény magyarok csak egymást segítsék, csupán a meglévő helyzetet szankcionálja, de nem vezethet zsidók kizárásához. Véleménye szerint a magyar kisebbség gazdasági körülményeinek megjavítása néhány olyan szabály betartásán múlik, amelyet mindenkinek szükséges elfogadnia, aki „ezen a földön magyar és keresztény” óhajt maradni. E pontok néhányra: „áldozatkészség egyház és iskola érdekében; a közérdekűség a gazdasági, a fegyelem a politikai életben; a nemzeti egyívű zárkózás mindenütt, ahol az szükséges és lehetséges; a szövetségi szellem a hitel, a termelés és a közvetítés terén”.⁷⁹ A lista önmagában nem

⁷⁶ (S.): „Földrengés után”. EL, 1933. jan. 27, 1–2. „S.” azért azonosítható Sulyokkal, mert a Keleti Újság 1933. febr. 1-i számában Hexner Béla erre a cikkre reagálva „S.”-t „az erdélyi magyar ifjúság egyik hivatalos irányító”-jának nevezi. Ugyanebben a szerepben névvel illeti Sulykot évekkel később Mikó, i.m., 190.

⁷⁷ Pl. az akkor már (jobboldali) párttá átalakult szász Selbsthilfobewegungot Sulyok már 1930-ban mintaként ajánlotta, uő.: „Kisebbségesítés”. KÚ, 1930. nov. 12., 5.

⁷⁸ (S. I.): „Bombabiztos fedezék”. EL, 1935. okt. 20, 1–2.

⁷⁹ (S. I.): „Forduló pontok”. ML, 1936. okt. 28, 1–2. Ugyanott Sulyok konkrétizálja is elképzelését: „Ma mindenkinek közvetlenül részt kell vennie a nemzeti munkában: egyházi adót kell fizetni, tagsági díjakat pontosan le kell róni, egymást megrendeléssel, vásárlással támogatni kell, hogy a magyar iparos, a magyar kereskedő is tudjon egyházi adót, iskolai

tartalmazott ideológiailag feltétlenül „ártalmas” kitételeket, hiszen pl. az erdélyi bankok hitelpolitikája a Brassói Lapok által is kritizált tények közé tartozott. Sulyoknak ugyanakkor kétségtelenül érdeme a szövetkezeti gondolat állandó napirenden tartása. Listájának végzetes hibája azonban, hogy ő a lap vonalához (és saját meggyőződéséhez) híuen kisebbségi „magyar nemzetet” továbbra is csak a magyar keresztényeket volt hajlandó érteni, de nem a magyar zsidókat is, és hogy abban a hitben ringatta magát, hogy egy másfélmillió népcsoporton belül felső rendelkezésre „politikai fegyelem” hozható létre. A (nemzeti alapokon létrehozandó) szövetkezetekbe való gazdasági tömörülés a kisebbségi nemzeti szolidaritás mellett szerinte az osztályellentétek csökkentésére is alkalmas, amit ő az egységes népközösség érdekében szorgalmazott.⁸⁰ A magyar (keresztény) fiatalság számára Sulyok viszont a kötelező egyéves nemzetiszocialista munkatáborokat állította példaképpül, melyek szerinte „...tisztán erkölcsi szempontokat követ[nek], elsősorban nemzeti-eket...”⁸¹ A szociális különbségekre való tekintet nélkül minden fiatal által végzendő munkát ő szintén kitűnő lehetőségnek tartotta arra, hogy „a munka tisztult közösségében” a fiatalság egységben összeforrjon és megismerje egymást, tehát a népközösség ideálja már a fiatal nemzedékben megvalósuljon. Mivelhogy egyrészt az erdélyi magyar fiatalság körében a munkatáborokban való dolgozási hajlam (és az ottani ideológiai indoktrinációnak való önkéntes alávetés) nem volt elterjedve, Sulyoknak pedig másrészt nem volt módjában bevezetése, felrótta nekik: „Munkatáborok és ehhez hasonló munkavállalások helyett a mi ifjúságunk inkább politizálni akar. Elfelejtí, hogy a legjobb politika – a munka” (uo.). Mindamellert Sulyok az „összezárkózás” gondolatát továbbra is hirdette és követelte, hogy „...nemzeti mozgalmunk ne elégedjék meg a politikai fronttal, hanem terjessze ki követelményeit mielőbb a gazdasági, a társadalmi élet egész területére (...) teremtsen (...) nemzeti fegyelmet az egész sajtó felett...”⁸² A sajtó feletti „nemzeti fegyelem” megteremtése elsősorban a „zsidó sajtó” korlátozását és az emberek többségének ideológiai indoktrinálását célozta, szerinte ugyanis az erdélyi magyar sajtó

hozzájárulást fizetni, nemzeti fegyelmet kell tartani...” . L. még: (S. I.): „Euskadi”, In ML, 1936. dec. 8., 1–2.; (S. I.): „A szövetkezeti probléma”. ML, 1937. máj. 16., 2.

⁸⁰ (S. I.): „Mi a 'kisebbségi demokrácia?’”.ML; 1937. jún. 24, 1–2.

⁸¹ (S. I.): „A közös munka”, In ML, 1936. nov. 21., 1–2. A német fiatalság Sulyok információival ellentétben igyekezett kihúzni magát a kötelező munkaszolgálat alól, l. Johnson, i. m., 283–305., főleg: 286–288.

⁸² (S. I.): „Újszerű kivirágzás”. ML, 1937. márc. 10., 1–2.; „A turdamegyei Magyar Párt ifjúsági tagozatának közgyűlése. Dr. Sulyok István előadása”. ML, 1937. márc. 10, 8.

többsége zsidó kézen volt és így nem a magyar nemzeti (tehát: keresztény és nemzetiszocialista) érdekeket szolgálta, hanem bolszevizmust terjesztett.⁸³

A szellemi élet homogenizálásáért és mindenfajta individualizmusnak a népközösségi eszme javára történő feláldozásáért folytatott harcában Sulyok nem volt egyedül.⁸⁴ A népközösség eszméje a harmincas évek második felében a lap oldalain a kiindulóponttól – gazdasági problémák megoldása (részben) a szövetkezetek segítségével – mindinkább eltávolodott és az ideológiai aspektusok (munkatáborok, keresztény közösség, egységes „nemzeti” sajtó stb.) kerültek az előtérbe. A „keresztény” jelző ugyanakkor a lap ismételt állítása ellenére mindinkább azt szolgálta, hogy a kisebbségen belüli vallási és ideológiai sokrétegűséget megszüntesse. Ezt a célt szolgálták az *Erdélyi Lapok* cikkei, melyek a kereszténységnek a politikai gyakorlatban és üdvözítő hatásban monopolhelyzetet juttattak: „Ha tehát [a kereszténységet, H. Sz. F.] mint világnézetet vesszük, akkor egyedüli lehetséges világnézet. Mellette állhatnak megcsonkított torzók, de vele szemben csak a világnézet-nélküliség, amint Krisztus Király is csak egy van és vele szemben csak az Antikrisztus, a tagadás, az anarchia”.⁸⁵ Ez az idézet paradigmaticus módon illusztrálja az *Erdélyi Lapok* dualisztikus világképét. Az újság számára – lévén katolikus napilap – a kereszténység képezte az egyedül üdvözítőnek elfogadott értékrendszert, amelyhez mindent viszonyított, és amelyre mindent visszavezetett. Ezzel egyrészt erősítette az erdélyi katolikuság öntudatát, másrészt viszont mindent, ami a sajátosan katolikus-keresztény életkörön kívül esett, nemcsak idegennek, hanem kimondottan olyan fenyegetésnek ábrázolt, amitől egy hithű kereszténynek kötelessége távol tartania magát. Az idegen és modern jelenségek elítélése által a lap nemcsak olyan szekuláris értékeket utasított vissza, mint a demokrácia és a vallásos tolerancia, hanem bizonyos magatartásformákat (pl. zsidók kirekesztésének a lehetőségét) illetően hosszú távon olvasói mentalitását is befolyásolta.

⁸³ Sulyok véleményével, miszerint a magyar sajtó zsidó uralom alatt van, olyanok társaságában volt, mint a nemzetiszocialista eszméket képviselő Heinrich Zillich szász író, aki ugyanarra vezette vissza a magyar sajtó túlnyomó részének kritikus hozzáállását a nemzetiszocializmussal szemben. L. Uő.: *Das Echo der zeitwandelnden Geschehnisse in Deutschland. Klingsor*, 1933/4, 154.; Ungarn und Deutsche. *Klingsor*, 1934/1, 76–78.

⁸⁴ Dr. Nagy András: „Van-e szükség a népközösség gondolatára?”. *ML*, 1937. márc. 11., 1–2. Dr. Kóbori József: „A kisebbségi magyarság virradatának...”. *ML*, 1937. jún. 3., 1–2.

⁸⁵ (P. I.): „Krisztus Király”. *ML*, 1937. okt. 31., 1–2. A rövidítés Polyák Istvánt rejti. Hasonló hangvételű, a keresztény világnézetet hangoztató cikke: Paál Árpád: „Népkisebbségi világnézet?”. *ML*, 1937. júl. 8., 9., 14. és 16., 1–2.

A királyi diktatúra bevezetése és a politikai pártok, köztük az OMP feloszlatása után a népközösség gondolata magától értetődően felértékelődött, hiszen komponensei között a gazdasági, szociális és kulturális gondok orvoslása mindig is nagyobb teret foglalt el, mint politikai célkitűzések megvalósítása. Noha a kisebbség egyelőre nem gondolhatott saját, önálló szervezet létrehozására, egy, a népközösségi elveknek megfelelő szervezet felépítésének gondolata ismételen felbukkant a magyar sajtóban. Az *Erdélyi Lapok* is megpróbálta a magyar kisebbség néhány politikusa és a román hatóságok között a kulisszák mögött folyó tárgyalásokba bevinni elképzeléseit. E gondolatok közös eleme a magyar kisebbség minden tagjától megkövetelt feltétlen és önkéntes alárendelés, egy nagyfokú irracionális és a „keresztény erkölcsi alap” hangoztatása volt. Eltérően a volt OMP szervezeti szabályzatával, mely szerint mindenki jószándékból tagja lehetett a pártnak, amennyiben a magyar nyelvhez és kultúrához tartozónak érezte (tehát deklarálta) magát, a létrehozandó „népközösséghez nem lehet beiratkozás és kijelentés útján csatlakozni” szögezte le Polyák István.⁸⁶ Szerinte a népközösség egy „szerves, külön étellel bíró közösség, melynek tagjai együtt élnek a közösséggel”, és amely élet „elsősorban szolgálat” (uo.). Az ezen a téren esetleg még fennálló kétségeket Sulyok egyik következő cikke oszlatta el. Ebben ő a tervezett magyarországi zsidótörvény mellett foglalt állást, mivel ezáltal Erdélyben is az „erkölcs terén” közvetett (pozitív) hatás fog érvényesülni.⁸⁷ A zsidók kiszorítása a magyarságból ugyanis „segíteni fog bennünket annak a felismerésében, hogy a társadalmak élő szervezetek”, bizakodott Sulyok, „melyek csak akkor működnek és tudnak terheket viselni, ha minden szükséges alkatrészük megvan” (uo.). Csak ha a magyar népközösség „e népbológiai valóságnak könyörtelen igazságát” belátja, tehát a zsidók kirekesztésének saját gazdasági érdekében való szükségességét, csak akkor lesznek gazdasági próbálkozásai eredményesek. Sulyoknak a magyar társadalomról alkotott organicisztikus felfogásában tehát a zsidók (minél hamarabb kicserélendő) „alkatrészek”, melyek elveszik e keresztény társadalom tagjaitól az érvényesülési lehetőségeket. A(z erdélyi) magyar társadalom gazdasági válságának oka abban rejlik, magyarázta Sulyok néhány nappal később, hogy nincs saját középosztálya, mert ennek a helyét a zsidók és az általuk meghonosított „zsidó szellemiség” foglalja el.⁸⁸

A Romániai Magyar Népközösség 1939-es létrejöttét az *Erdélyi Lapok* természetesen üdvözölte, s szervezési irányát több cikkben befolyásolni is

⁸⁶ (P. I.): „Keresztény erkölcsi alap”. ML, 1938. ápr. 8., 1–2.

⁸⁷ (S. I.): „Jótekonny kihatások”. ML, 1938. ápr. 15., 1–2.

⁸⁸ Sulyok István: „A népek virága és gyümölcse: a középosztály”. ML, 1938. ápr. 17., 5.

megpróbálta. Legsokatmondóbb írását a lap viszont nem merte aláírással megjelentetni, annak még a többihez képest is durva szektás-fasiszta jellege miatt. A magyar népközösség e cikk szerint mindazokból áll, „akik a magyar vér, magyar táj, magyar kultúra és magyar sors vonzási körébe kerültek, a külső körülmények és szellemi-erkölcsi örökségek, lelkesedések tégelyében testben és lélekben összeforrtak...”⁸⁹ A cikk az irracionális mitizálás csúcspontja. Az olyan nem meghatározható fogalmak, mint „magyar” vér, „magyar” táj vagy „magyar” sors, amelyek e közösséget a szerző szerint meghatározzák, egyértelműen a német „Blut und Boden”-ideológia hatását mutatják. A 19. század romantikus nemzetfelfogása bővületében a szerző a „magyar” jelleg lényegi mivoltát hangsúlyozta, ami szerinte e sok közös vonás miatt (vér, táj, sors stb.) olyannyira meghatározó, hogy „senki sem tudja máról-holnapra egy másikkal felcserélni”. Ez (a másik oldalról nézve) azt is jelentette, hogy senki, aki ősidők óta (de legalább is sok száz éve) nem e jellegzetességek hatása alatt él, magyar nem lehet. Nyolcévnyi antiszemita uszítás után a szerző tudta, hogy fölösleges kimondania, kik ellen irányul szövege. Azok számára mindamelllett, akik a fenti idézetből mégse tudták volna levonni a következtetéseket, az író leszögezte: „...a kozmopolitizmus, a világpolgárság híveit népközösségünk ellenségeinek kell tekintenünk” s fenyegetőzött is: „...mind elvi, mind gyakorlati szempontból” (uo.). De a szerző a népközösség tagjai számára is kemény szabályzatot képzelt el, amikor „súlyos erkölcsi parancsokról” beszélt: „a népközösség tagjai a közösségtől, illetve nemzetüktől kapják a társas élet, fejlődési műveltség és önállóság [...] feltételeit, tehát a nemzet iránt önfeláldozásig menő hűséggel [...] tartoznak” (uo.). Arról, hogy e parancsokat ki osztogatja, hogy a tagoknak milyen beleszólási lehetőségük van közösségük vezetésébe és főleg arról, hogy mikor, miért és milyen körülmények között jön el a halálig tartó önfeláldozás pillanata, nem nyilatkozott.

II. 4. Régi vádak – új gyűlölet

II. 4. 1. Vérvád és uzsora: antijudaizmus

Mind az *Erdélyi Lapok* vallási elveinek, mind politikai arcvonalának bemutatásakor kikérülhetetlen volt a bennük felbukkanó antiszemita szövegek rövid említése. Akár a keresztény „diadalmas világnézetet” határolta el más világnézetektől, akár a népközösség eszméjét határozta meg – a „zsidók” nagy szerepet játszottak a lap identitásának kidomborításában. Magától értetődik, hogy a „zsidók” egységes

⁸⁹ (+): „Erdélyi magyar népközösség”. ML, 1939. márc. 25., 3.

csoporthként csak a lap szerkesztőségének elképzelésében léteztek, s a valóságban az erdélyi magyar-zsidó kapcsolatok problémamentesek voltak. Ha ebben a fejezetben a lap antiszemita megnyilvánulásait kategorizálni próbáljuk, akkor mindenképp előtt a bemutatásra váró cikkek mennyisége ötlük szemünkbe, tehát a lap által közvetített zsidóellenes propaganda nagy mérete. De hozzáadódik ehhez az a minőségi változás is, amely a lap „zsidópolitikájában” kb. 1936-tól figyelhető meg. Amennyiben az antiszemitizmusban fokozatokról és radikalizálódásról egyáltalán beszélni lehet, akkor egy ilyen irányú változás az *Erdélyi Lapok*ban erre az évre tehető. Más fogalmakkal kifejezve arról is beszélhetünk, hogy az orgánium kezdeti időszakában (kb. 1932–1935-ig) főleg (de nem kizárólag) a keresztény indíttatású anti-judaizmus dominált, tehát olyan zsidóellenesség, mely a zsidókat főleg vallásuk, állítólagos keresztényellenes vallási rituáléjuk és „keresztényietlen” gazdasági szokásaik miatt támadta. A vizsgált időszak második felében (1936–1940) ezzel szemben a modern antiszemitizmus jellegzetességei uralták a lap hasábjait, mint pl. a szabadkőműves–zsidó összeesküvés elmélete, a „zsidóságnak” asszimilálhatatlan fajként való leírása, a zsidóknak mint a kapitalizmus, a kozmopolitizmus és a bolsevizmus ügynökeinek való beállítása stb. Míg a második időszakban az elsőnek a jellegzetességei is fel-feltűntek, a modern antiszemitizmus érvei 1936 előtt nem szerepeltek a lapban. A propagált szándék és a tényleges valóság közti ellentét nagyobb nem is lehetett volna, mint az *Erdélyi Lapok* első, beköszöntő számában. Ebben Gyárfás Elemér arról biztosította a közönséget, hogy az újság nem akar antiszemitizmust. Ennek ellenére az olvasónak csak egy oldalt kellett lapoznia, hogy teljesen váratlanul és felkészületlenül Bangha Béla zsidóellenes kirohanásával szembesüljön. Míg a lap munkatársai Gyárfás szerint a „diadalmas keresztény világnézet (...) alázatos, szerény eszközei...”, addig Bangha a zsidó sajtóhatalom és kereszténygyűlölet rémképével ijesztgette az olvasót.⁹⁰ Felrótta a zsidóknak, hogy míg a keresztények roppant áldozatok árán iskolákat, egyesületeket és intézeteket tartanak fenn, addig a „zsidó” minderről lemond és a keresztények iskoláiba jár. A helyzet paradoxona abban állott, hogy 1925. óta Romániában a zsidóknak meg volt tiltva magyar tannyelvű iskolák látogatása (amit a szerző nem említett). Amennyiben tehát zsidók mégis magyar iskolákba jártak, úgy most Bangha szerint kihasználták a keresztényeket. (Érdemes itt arra utalni, hogy másfél év múlva az újság vádja a zsidók ellen az lesz, hogy önző módon kiváltak a „magyarság” szerveiből és szervezeteiből, tehát hogy nem vesznek részt a magyar kisebbség gazdasági-szociális életében).

⁹⁰ Bangha Béla S. J.: „Nem szegyen-e?”. EL, 1933. jan. 1., 2. Gyárfás cikkét a III. 2. fejezetben tárgyaltuk.

A keresztény közösség zsidók általi kihasználásának rémképét a lap továbbra is fenntartotta, de ugyanakkor variálta is. Az antijudaista előítéletek klasszikus, a középkorban gyökerező példáját, az állítólagos zsidó uzsorát, 1933 őszén az *Erdélyi Lapok* négy egymást követő vezércikkben tematizálta.⁹¹ Kiváltó ok a magyarországi újságok Erdélybe importálójának állítólagos visszaélése volt monopolhelyzetével. Az ügy Sulyok szerint a „legfurcsább üzlet volt, amelynek zsirosságát csak a csúfsága és a szemérmertlensége haladta túl”. Az üzletből „Darvas Simon kommunistaüzű, jeles emigráns zsidó újságíró lakmározott...” (idézetek a 19-i cikkből). Sulyok, habár nem voltak pontos információi, „kommunistaüzűnek” titulálta Darvast, tudván, hogy ezzel képes leginkább a lap (konzervatív szemléletű és vagyonos) olvasóiban ellenszenvet kelteni. A „zsidó” szónak cikkében semmi konkrét információhordozó funkciója nem volt, csak az érzelmi befolyásolást szolgálta. Következő két cikkében Sulyok már nem érte be ennyivel, hanem Darvas üzleteit említve egyenesen „uzsoráról” beszélt és sérelmezte, hogy Darvas a húszas évek elején részt vett a cionista mozgalomban, ami szerinte akkor „magyarellenes és bomlasztó” volt. Utolsó cikkében mutatta aztán ki Sulyok, hogy milyen átfogóbb koordináták közé tájoltja ő be Darvas munkásságát. E cikkét a budapesti kiadókhöz intézte, és óvta őket Darvas tevékenységétől, mert ez olyan „...hitvány játék és üzérkedés, ami nemcsak ezen a téren, hanem mindenütt folyik, ahol magyar kulturális értékek és érdekek hasznosítása és önző kiszipolyozása lehetséges”. Tudnivaló, hogy a „kulturális értékek és érdekek” a harmincas évek Erdélyében a magyar nemzeti identitás lényegének számítottak, a zsidók általi állítólagos „hasznosítás és önző kiszipolyozás” tehát súlyos vád is volt. A bemutatott eset azért jelentős, mert korábban a lap már figyelmeztetett a keresztényeknek a zsidók általi állítólagos *kulturális* kizsákmányolására, és most bevezette az önző, materialista zsidó személyét (*még* kimondatlanul: mint a kapitalizmus megtestesítőjét), aki a keresztényeket *gazdaságilag* használja ki.

Mint Darvas esetében, máskor is szívesen hozzáfűzte a szerkesztőség negatív kontextusokban feltűnt személyek jellemzéséhez azt, hogy „a zsidó...”, olyan jellemzésekre viszont, mint „az evangélikus...”, „az ortodox...” e tanulmány szerzője nem bukkant. Az *Erdélyi Lapok* és más erdélyi újságok közötti mentalitás-különbséget legjobban az „Atlasz-ügy” különböző ábrázolásain keresztül lehet megfigyelni. Atlasz Györgynek le kellett volna fordítania Mária román királyné egyik regényét magyarra. Ezzel kapcsolatban valami gyanút keltő dolog történhetett, mert a királyi udvar visszavonta az Atlaszra

⁹¹ L. Sulyok István vezércikkeit 1933. okt. 19., 20., 21. és 22.

ruházott jogot. Az Erdélyi Lapokban Jávor Béla ezt rögtön így kommentálta, hogy: „a félbemaradt írói és kiadói vállalkozás egyike azoknak a zsidó ügyeskedéseknek, amelyek sűrűn előfordulnak Bucureștiben, s amelyek alkalmasak arra, hogy a fővárosban rossz véleményt teremtsenek az erdélyi magyarságról, anélkül, hogy annak az ilyen ügyekhez bármiféle köze volna.”⁹² Kacsó Sándor (*Brassói Lapok*) szerint az eset tanulsága román hivatalos személyek számára az, hogy ezentúl csak hivatalosan elismert újságírókhoz forduljanak, s ne mint eddig szélhámosokhoz, akik magukat náluk talpnyalással behízélgik. Kacsó tehát egy szóval sem említett semmilyen valláshoz való tartozást, csupán a (magyar) újságírói ethoszt próbálta menteni, mikor azzal érvelt, hogy nem a magyarságnak kell pirulnia az eset miatt, hiszen neki szervezetbe tömörült újságírói vannak (akik közé Atlasz nem tartozik), hanem azok, akik állandóan ilyen emberekkel dolgoznak össze.⁹³ A váradi katolikus lap tehát az egyedi esetet vallásos szemüvegen keresztül nézve felfújta, tipizálta és azonnal megragadta az alkalmat, hogy önkényesen elhatárolja a kisebbségi magyarságot az érintett vallásos közösségtől, mintha Atlasz György nem szintén e kisebbség tagja lett volna. Ezzel szemben Kacsó tapintott rá a probléma lényegére, az eset mögött rejlő strukturális hibákra utalva, hogy ti. Erdélyben a sok lap miatt „újságírói” túltermelés van és ez azzal jár, hogy bizalmat nem érdemlő és szakmailag el nem ismert egyének megbízatásaikkal néhanapján visszaélnék. Kacsó viszont tiszteletben tartotta azt, hogy vallási hovatartozása Atlasznak magánügye, és ennek az ügy megítéléséhez semmi köze. Az ilyen „zsidóság”, mint azt Darvas és Atlasz példáján bemutattuk, vezetett oda, hogy alig másfél évvel az *Erdélyi Lapok* elindítása után a „zsidó” szó a székelyföldi katolikus emberek körében negatív, sértő mellékértelmet kapott. Kacsó Sándor az *Erdélyi Lapok* működésének hatását a katolikusok mentalitására egy székelyföldi látogatás után a következőképp írta le: „Most az a helyzet, hogy a tréfa komolyra változott. A »zsidó« szónak sértő értelme van és a »goj« szó mögött mélyseges lenézés settenkedik [...] A jóízlés még gátolja [...] a közvetlen kirohanásokat... Baráth Béla gyulafehérvári teológiai tanár tárgyilagos és nagy képzettségre valló előadást tartott Csíkszeredében és Gyergyószentmiklóson. Nem mondott semmit, ami a keresztényeket izgathatta, a zsidókat pedig bánthatta volna. Abban a hangulatban azonban [...], a »diadalmas keresztény világnézet« emlegetése már izgató anyag volt az egyik részre és sértő a másikra...”⁹⁴ Mindezt Kacsó 1933-ban írta, tehát még mielőtt az *Erdélyi Lapok* át-

⁹² EL, 1934., szept. 27., 6.

⁹³ BL, 1934. okt. 1., 1.

⁹⁴ Kacsó Sándor: „Csíkszögöd megajándékozott a helyes szemponttal”. BL, 1933. ápr. 29., 4.

tért volna a modern, faji antiszemitizmus propagálására, viszont abból az alkalmából, hogy a lap felújította a rituális vérvádat.

Az eset kiváltó oka 1932-re vezethető vissza, amikor a Hegedüs Nándor szerkesztése alatt álló „Nagyvárad” c. napilapot beperelte az 1882-es tiszsaeszlári ügyet kivizsgáló jegyző fia, mert a lap azt állította az apjáról, hogy erőszakkal csikart ki vallomást egy gyerekből. Az *Erdélyi Lapok* beszámolván a konkurencia peréről, reménykedve fűzte hozzá, hogy „... ezzel felszínre kerülhetnek olyan akták, titkos felsőbb intézkedések is, amik – bár nem a vérvád igazolására szolgáltak – de más színezetet adhatnak annak a pernek, amit jobb lett volna eltemetni, elfelejteni...”.⁹⁵ A Darvas-ügyhöz hasonlóan, amikor a lap a „kommunistaízű” szóval olvasóinak a fenyegetettség érzését akarta sugalmazni, itt is szuggerált a szerkesztőség, sejtetve, hogy olyan adatok és tények léteznek, amelyekkel bebizonyítható, hogy annak idején a vádlottak felmentése „titkos felsőbb intézkedések” hatására jött létre, melyek célja az igazság eltussolása volt. Erdélyi zsidó újságok („Nagyvárad”, „Nagyváradai Napló”, „Új Kelet”) őt illető kritikáját az *Erdélyi Lapok* szerkesztősége így kommentálta: „Dehát mi fáj nekik? [...] tudták, érezték, hogy többé félre nem vezethetik ezt a keresztény társadalmat [...] Az Erdélyi Lapok megjelenése véget vet a tíz éves egyeduraságnak, a sajtódiktatúrának...”.⁹⁶ A lap szerkesztősége – és az ilyen névtelen cikkeket legtöbbször Paál Árpád írta – tehát kitartott véleménye mellett, sőt eddigi rágalmaihoz a katolikus nyugati sajtóhoz hasonlóan még a zsidó „sajtódiktatúra” vádját is hozzátette. A tiszsaeszlári ügyet az újság egy évig nem bolygatta meg, míg 1933. márciusában be nem jelentette, hogy kiadják az akkori vizsgálóbíró emlékiratait.⁹⁷ Ebből a lap egy hónap múlva részleteket közölt. Témánk számára a szerkesztőség bevezetője fontos:

„A tiszsaeszlári bűnper után, húsz év múlva Eötvös Károly megírta a Nagy pert, amelynek ő védője és Bary József vizsgálóbírója volt. Már mindenki tudja, hogy a kormány határozott parancsára fejezték be a pert (...) A fő tárgyalás folyamán a törvényszék elnöke, az ügyész és a vizsgálóbíró Bary József engedelmességet a felsőbb parancsnak, amely a külföldi, főképp zsidó sajtó nagy agitációja nyomán keletkezett kellemetlen hangulatot akarta nyugvópontra juttatni, s a pert

⁹⁵ „A tiszsaeszlári vérvád ismét törvényszék elé kerül”. EL, 1932. ápr. 16, 7. A vérvád történelmi háttérének bemutatásához l. Kende Tamás: *Vérvád. Egy előítélet működése az újkori Közép- és Keleteurópában*. Budapest: Osiris, 1995 (Tiszsaeszlár: 102–114.).

⁹⁶ „Sorozatós támadás az Erdélyi Lapok ellen...”; EL, 1932. ápr. 20., 4.

⁹⁷ „A tiszsaeszlári bűnper hiteles adatai. Kiadják Bary József vizsgálóbíró emlékiratait”. EL, 1933. márc. 21., 6.

gyorsan befejezték. De Bary vizsgálóbíró megírta az *igazságot* emlékirataiban...” (Kiemelés az eredetiben, H. Sz. F.).⁹⁸

A szerkesztőség bevezetője két szempontból beszédes. A fontosabbik az, hogy a lap, még ha indirekt módon is, de igaznak nyilvánította az 1882-es vérvádat. Azt állítva ugyanis, hogy a pert a kormány parancsára fejezték be (az ismert felmentéssel), és a vizsgálóbíró (aki annak idején a vádat képviselte) engedelmességni és a per lezárását elfogadni volt kénytelen, *de* közben megírta az igazságot – a szerkesztőség olyan következtetés felé vezet olvasóját, melynek végpontja csakis az egykori vád helyesléssel lehetett egyenlő. A második releváns szempont a külföldi „zsidó sajtó agitációja”, mely toposszal a lap egyrészt ugyanazt az ellenségképet ismételte, melyet a 19. századi katolikus újságok, amikor az (számára ellenszenves) döntéseket csak az állítólagos zsidó sajtó hatásának volt hajlandó tulajdonítani, másrészt a már oly gyakran bemutatott állítólagos (és egy híron pendülő) „nemzetközi zsidó lobby” hatalmával ijesztgette közönségét. Nem lehet ugyanakkor véletlennek tulajdonítani az emlékiratrészlet közlésének időzítését sem. Habár a lap már egy hónappal azelőtt tudott a megjelenés előtt álló könyvről, a részlet közlésével és az azt kísérő bevezetéssel éppen a kereszténység legnagyobb ünnepéig várt. Ugyanúgy, mint már az 1932-es cikk, a zsidók elleni vérvád felmelegítése most is Húsvétkor történt, amikor az olvasók keresztény, illetve keresztényellenes tartalmú üzenetek felvételére mentálisan a legfogékonyabbak és (az ünnepnap miatt idejük lévén) a befogadás valószínűsége is nagyobb, mint hétköznap. A sajtóvisszhang az *Erdélyi Lapok* cikkére nagy volt, de Paál Árpád és szerkesztősége nem állt meg az elindult úton.⁹⁹

II. 4. 2. „Zsidó pszihé” és „világhatalmi törekvések”: modern antiszemitizmus

Hitler hatalomra jutását az *Erdélyi Lapok* tehát azért üdvözölte, mert általa Németország szerinte megmenekült a bolsevizálódás veszélyétől. A lap nemzetiszocialista- illetve fasisztabarátságának megfelelően a harmincas évek közepe óta a Szovjetunió kezdeményezésére elindult „Népfront”-politi-

⁹⁸ „A tiszsaeszlári bűnpör. Részlet Bary Józsefnek, a pör vizsgálóbírójának emlékirataiból”. EL, 1933., ápr. 16., (Húsvéti szám), 21–23.

⁹⁹ Néhány (a vérvádat visszautasító és felháborodott) cikk: „Megkérdezzük Paál Árpádot”. *Brassói Lapok* 1933. ápr. 21., 1.; Kunda Andor: „Az igazság nevében”, *Nagyvárad* 1933. ápr. 23., 1. és 4.; Halmay Árpád: „Azonosítja-e magát a MP az Erdélyi Lapokkal?”. *Nagyvárad* 1933. ápr. 25., 3–4.; „Megjegyzések”. *Nagyvárad* 1933. ápr. 22., 1–2.; „Erre feljelen az Erdélyi Lapok”. *Új Kelet* 1933. ápr. 27., 1.

kát, melynek célja a baloldali és demokratikus erők összefogása volt Európa fasizálódása ellen, a „nemzetközi zsidóság” terhére írta. E véleményt Bélteky László következő sorai fejezik ki: „... Érdekes és tanulságos tünet, hogy ennek a bizonyos »Népfrontnak« minden országban a zsidó sajtó (...) a szálláscsinálója. Az a szellem és az a magatartás, amely (...) alattomosan besettenkedett és beférkőzött, hogy idegen szellemével és indulataival – a sémi szellem örök nemzetköziségével és forradalmiságával – megfertőzze a nemzet véréit és gyulladásokat okozzon...”¹⁰⁰ A cikk később a „degenerált arcvonalt” politikai sikereiről is beszél, úgy hogy valószínűnek tűnik az a következtetés, hogy szerzője a „bolsevizálódástól” való félelmét egyesítette a zsidók ellen már meglévő antijudaista érzelmeivel. Meggondolva, hogy a nemzetiszocialista „Volks-gemeinschaft”-ideológia főleg 1936 utáni propagálása összeesk a modern antiszemitizmus hirdetésével, az *Erdélyi Lapok* antijudaizmusának modern antiszemitizmussá válása főképp a bolsevizmus miatti, már bemutatott félelemre és a nemzetiszocialista propagandára vezethető vissza. Mindez az olvasók mentalitásában termékeny, az addig hirdetett antijudaizmus által előkészített talajra hullott. Az előbbi idézet lényeges (addig nyíltan ki nem mondott) üzenete az volt, hogy létezik egy külön „nemzetközi”, tehát hontalan és „forradalmi”, ergo gyűjtogató szellem, amely a „sémik” örök tulajdona. A cikkíró itt („sémik”) nem az arab népekre gondolt, hanem magától értetődően a zsidókra. A hontalan zsidók, kapcsolhatta össze az olvasó Bélteky gondolatmenetét a lap többi antiszemita cikkének mondanivalójával, viszont ab ovo nem lehetnek „igazi” tagjai egy nemzetnek, mert nem képesek és nem is hajlandók a beilleszkedésre, amely nép őket mégis befogadja, személyükben fekélyt hordoz, mely „gyulladásokat” és „fertőzéseket” (l. fent) okoz. Ez, Bélteky szerint, a zsidó faj örök jellegzetessége. És ez – mivel egy népcsoportnak antropológiailag azonos, örök és közös tulajdonságokat tulajdonít – faji antiszemitizmus. Ez pedig annak a modern antiszemitizmusnak a továbbgondolása, amelyik a zsidókkal a modern társadalom visszasságainak (kapitalista nagytőke, sajtóimpériumok, börzéspespekuláció stb.) megtestesítőit pillantja meg, de ugyanakkor a konzervatív polgárság tulajdonféltésére is apellál, amikor a bolsevizmus veszélyét szintén a zsidókkal köti össze. A „veszélyes” zsidó szellemiség munkájának a magyar társadalomra kiható negatív következményeiről győzködte a lap a Bélteky-cikkre következő hónapokban olvasóit. Ezért az újság először azt „tisztázta”, hogy „zsidónak” és „magyarnak” egyszerre lenni – lehetetlen. Jávor Béla szerint „... a németek, szlávok stb. teljes

¹⁰⁰ Bélteky László: „Népfront vagy Zsidófront”. ML, 1936. szept. 27., 11.

és tökéletes beolvadásában hisznek az emberek, a zsidóiban azonban nem.”¹⁰¹ Sulyok István egyik cikke abból indul ki, hogy a magyar kisebbségnek tudatában kell lennie, kire számíthat „békés munkában, nehéz pillanatokban egyaránt”.¹⁰² Ezért tevődik fel, szerinte, a kérdés, hogy ki a magyar. A romániai magyar kisebbségnek, állította, „olyan családokra van szükség, kik nem tudnak és nem akarnak mások lenni, mint egyes egyedül és csakis magyarnak” (uo.). Annak megállapításához, hogy ki is tulajdonképpen magyar, „kemény és magas mértéket kell felállítani”, mely feladatot ő rögtön magára is vállalta. E mérőlécnak szerinte „érzelmi és kulturális, politikai és gazdasági oldalai vannak” (uo.). Aki ugyanis magát magyarnak vallja, annak e szempontokból a magyar közösség tagjának kell lennie. Csak ha ez az eset fennáll, „egész” magyar az illető. Ugyanaz a személy nem oszthatja fel „érzelmi erőit” különböző népek között, tette hozzá Sulyok, hiszen konfliktusok esetén nem tudná, melyik oldalra álljon. Ezért van szükség egy kisebbségi totalitásra, mely „...nem ismer [...] semmiféle kettősségeket vagy félségeket” (uo.). Ennek az állításnak a következményeit is megfogalmazta Sulyok és kimondta az ítéletet mindenki fölött, aki generációkra visszamenőleg származását és magyarságát bizonyítani nem tudta: „Nem lehet ugyanaz a gyarló ember egyszerre magyar és sváb, vagy magyar és zsidó, vagy magyar és tót, vagy magyar és örmény, hanem csak vagy az egyik vagy a másik. Az efféle kettősségek, és nemcsak zsidó irányban vannak ilyenek, rendszerint a tartózkodást, a nemzetközi mozgalmak felé való hajlandóságot, a tétova semlegességet szokták jelenteni...” (uo.).¹⁰³ Ezek szerint Sulyok egy „fajtisza” magyarságot hirdetett épp Erdély földjén, ahol évszázadok óta keveredtek egymással magyarok, románok, szászok, zsidók, örmények, görögök, cigányok, bolgárok stb. Ezzel a követeléssel Sulyok egy évvel a nürnbergi fajtörvények létrejötte után Erdélyben is népi elkülönítést akart bevezetni, azt szolgálta e cikk után a „keresztény népközösség” vehemens propagálása. A népek közti keveredések következménye az, állította Sulyok, hogy „... az ilyen személyek és családok elszaporó-

¹⁰¹ Jávör Béla: „A népkisebbségi magyar ügyvédek számbavétele”. ML, 1936. nov. 1., 13–14.

¹⁰² (S. I.): „Kisebbségi totalitás”. ML, 1936. nov. 18., 1–2.

¹⁰³ A katolikus antiszemitizmus nemzetköziségére és eszméinek hatására jó példa, hogy Sulyok cikkének e bekezdése kísértetiesen emlékeztet Oreglia atya egy félévszázaddal korábban, 1880-ban írt soraira (a római Civiltf Cattolica hasábjain): „Míg mások bizonyosan lehetnek például egyszerre katolikusok és vagy olaszok, vagy franciák, angolok...illetve protestánsok és bármely ország, nemzet tagjai...öreg hiba azt hinni, hogy ugyanez érvényes a zsidókra. Mert a zsidók nem pusztán a vallásuk miatt zsidók...hanem úgyszintén és különösképpen a fajtájuk miatt”. In: David I. Kertzer: *A pápák a zsidók ellen. A Vatikán szerepe az újkor antiszemitizmus kibontakozásában*. Budapest: Ulpius, 2003. 178.

dása az egész nemzeti közszellemet megfertőzi...” (uo.). Az állítólag létező „nemzeti szellem” fertőzése pedig az asszimilálhatatlan és gyöngítő „zsidó pszihéből” indul ki, figyelmeztette Vargha László jezsuita páter az olvasókat: „...a magyarság körében még mindig túl nagy szerep jut a zsidóságnak, amely tudatosan és mesterségesen effeminálja a magyar rétegeket, elsősorban az értelmiséget és kiöli az erős, férfias energiákat. Ennek a zsidó pszihének nincs helye a magyar szellemi életben. [...] Ha a zsidó pszihé tovább gyöngíti a magyarságot, az elbágyadt nemzet alkalmas lesz a bolsevizmus befogadására...” (Kiemelés az eredetiben, H. Sz. F.).¹⁰⁴ Pontosabb megfogalmazása a modern és a faji antiszemitizmusnak annak minden következményével, mint a fentebb idézett három (Bélteki-, Sulyok- és Vargha-) cikkben, nem is igen létezik. Azáltal, hogy a zsidóknak külön, negatív előjelű fajiságot tulajdonítottak, melynek vélt szellemisége összeegyeztethetetlen a magyar szellemiséggel, mert e „zsidó szellem” kontaktus esetén betegséget („gyulladás”, „fertőzés”, „bágyadtság”) okoz az „erős, férfias” magyar testben – már ezek az előítéletek meghaladó gyűlölködő kijelentések a páter ajkából egyrészt hosszú katolikus tradíciókat elevenítettek fel, másrészt kísértetiesen emlékeztetnek a nemzetiszocialista *Stürmer* című hecclap antiszemita uszításaira (Sulyok 1935-ben német körúton volt). A jezsuita atya gondja, legalábbis ami az *Erdélyi Lapokat* illeti, fölösleges volt, mert ez a következő években mindent elkövetett annak érdekében, hogy az erdélyi magyar közönséget a modern antiszemitizmus közhelyével ’felvilágosítsa’ a „judeo-marxista” és „zsidó-szabadkőműves-liberális” „fertőző-parazita szellem”, tehát a „nemzetközi zsidószövetség” világhatalmi törekvéseiről. Az érvek mindig ugyanazok voltak: a „zsidók” asszimilálhatatlanok, mohón rávetik magukat az anyagiakra, tervszerűen megrontják erkölcsükkel a keresztény embereket,¹⁰⁵ Roosevelttel gazdasági politikája mögött vannak, hogy azáltal a keresztény gazdaságot csődbe kergessék, stb. Ezeket a cikkeket nem tartjuk részletes ismertetésre érdemesnek, értelmezésre pedig nem nyújtanak elegendő intellektuális alapot.

¹⁰⁴ Rády Elemér: „Beszélgetés P. Vargha László jezsuita atyával a bolsevista mozgalom lelki és gazdasági okairól, a zsidóság szerepéről és a megújuló keresztény nacionalizmus feladatairól”. ML, 1936. dec. 13., 10–11.

¹⁰⁵ Rády Elemér: „Zsidó gondok és zsidó vágyak”. ML, 1938. júl. 28., 11–12. Rády Elemér: „Mai magyar élet (A zsidókérdés Magyarországon)”. ML, 1937. júl. 11., 15.; Rády Elemér: „Szabadkőművesek”. ML, 1938. szept. 23., 11. Rády Elemér: „A zsidókérdés és a történelem”. ML., 1939. máj. 7., 9. Rády Elemér: „Zsidóság és fasizmus”. ML, 1938. szept. 11., 12. Polyák István: „Római levél”. ML, 1938. dec. 4., 9. Rády Elemér: „Őszinte könyv a zsidóságról”. ML, 1936. nov. 22., 11. Rády Elemér: „A francia jobboldal és a zsidó kérdés”. ML, 1938. aug. 7., 9–10.

II. 5. Az Erdélyi Lapok antiszemitizmusának funkciói

A következőkben az *Erdélyi Lapok* antiszemitizmusának funkcióit próbáljuk feltárni azzal a céllal, hogy több magyarázat-kísérlettel a lap vehemens zsidógyűlöletének mélyebb megértését elősegítsük. A „diadalmas keresztény világnézet” mellett az antiszemitizmus volt az egyetlen állandó vonás a vizsgált kilenc évfolyamban: alapvető szerepe volt mind a „népközösség” mind a „keresztény világnézet” (és kisebb mértékben a nemzetiszocializmus) ideológiájának propagálásában. Az *Erdélyi Lapok* antiszemitizmusa mögött a felszínen túlmutató funkciókat sejteni véleményünk szerint az indokolja, hogy a lap munkatársai alaposan képzett emberek lévén (nézetünk szerint) nem elsősorban meggyőződésből hirdettek antiszemitizmust, hanem azt más célok elérésére eszközként használták. Ezzel nem antiszemitizmusuk jelentőségét csökkenteni akarjuk, hanem a jelenség komplexitására hívni fel a figyelmet. Ugyanakkor e funkciók bemutatásával aláhúzni szeretnők, hogy az újság katolikus eredetű antiszemitizmusának helyes megértése csak akkor lehetséges, ha azt egy európai jelenség részének tekintjük, melynek természetesen regionális-lokális gyökerei és kiváltó okai is voltak. Szerintünk öt fő funkciót lehet az újság antiszemitizmusán belül elkülöníteni: a) modernitás-ellenesség, b) a külvilág bonyolultsága leegyszerűsítésének szándékát c) a csoportösszetartás erősítését d) kompenzációra való törekvést és e) a magyarországi politikai célok és szellem erdélyi meghonosítását.

a) A katolicizmus általános modernségellenessége, amint azt a II. 1. fejezetben bemutatunk, a 19. század közepére vezethető vissza. Ennek a századnak a gazdasági fejlődése olyan mellékhatásokat hozott létre (a nagyváros anonimitása, új szellemi áramlatok stb.), melyek felgyorsították a szekularizáció folyamatát. Strukturális összefüggések miatt sok újonnan létrejött hivatásban (magánorvos, -ügyvéd, újságíró stb.) ténylegesen létezett egy olyan zsidó százalékarány, mely e csoportnak a lakosságon belüli számárányát fölülmúlta. Mindez a katolikusok szemében egy hatalmas (zsidók által kormányozott) katolicizmus- és keresztényellenes terv látszatát keltette, s ezért a katolikus miliő az új, modern áramlatokat a zsidók emancipációjával kötötte össze. Prohászka éppen abban az időben töltött több évet Rómában, amikor vatikáni lapok heves antiszemita cikkeket közöltek. E cikkeknek Prohászka tett hatását tükrözi az a kifejezése, melyet az *Erdélyi Lapok* több esetben is idézett. E szerint ő, mármint Prohászka, az ellen van, „hogy a gettók szelleme kiömölgék lelki életünk viszonyaira”. A „gettók szelleme”, a „zsidó szellem(iség)”, a „zsidó pszihé” avagy a „zsidó lelkiség” és az „elzsidósodás” kifejezések mö-

gött, melyeket a nagyváradi katolikus lap a vizsgált kilenc évfolyamban mindvégig hangoztatott, mindenhol és mindig az elmúlt (19.) század szellemi, ideológiai és tudományos újításainak elvetése állott.¹⁰⁶ Az ilyen hozzáállás a modern világ új áramlataihoz két célt akart elérni: egyrészt a közösség és tagjai keresztény tudatának megszilárdítását, hiszen a „zsidó szellemiséggel” állandóan a keresztény erkölcsiséget állította a lap pozitív példaként szembe, másrészt a modern szellemi áramlatoknak a „zsidó” szóval („zsidó tudomány”) való leértékelését és a nyilvánosság előtti denunciacióját.

b) Az antiszemitizmus a harmincas években nemzetközileg rég bevált eszköz volt arra, hogy alkalmazóik a felgyorsult és mind idegenebbé váló világ bonyolult társadalmi valóságát egyszerűvé és érthetővé tegyék. A hírek, újdonságok és felfedezések sokaságának nagyobb összefüggésekbe való besorolása helyett éppúgy, mint a modern világ áttekinthetetlen viszonyaira való sokoldalú magyarázatkeresés helyett sokkal egyszerűbb volt a szekularizáció folyamata mögött sejtett „titkos” rugók „felfedése”, hiszen mindezt csak egy-két alapelve kellett visszavezetni. Az *Erdélyi Lapok* ebben sem különbözött a nyugat-európai katolikus lapoktól, hiszen a dualista elv (jó=keresztény; rossz=nem keresztény) az ottani katolikus sajtóban is megtalálható volt. Amint láttuk, a váradi katolikus napilap is szembeállította „Krisztus Királlyal” az „Antikrisztust” és az anarchiát, és nem volt hajlandó e bipoláris szemléleten kívül más világnézet legitimitását elismerni. Azáltal, hogy a „zsidókat”, illetve a „zsidóságot” tette felelőssé az „izmusok”, a szabadkőműveség és az istentelenség veszélyeiért, egy szimpla és koherens világkép jött létre, mely gyorsan a jelenkor minden negatív jelenségére „megtalálta” a bűnbakot. Az *Erdélyi Lapok* esetében azért is volt mindez szükséges, mert az új államiságon belül a katolicizmus több nehéz kihívásnak volt kitéve, s a szokatlan helyzet kezelésére hiányoztak bevált stratégiák. A Habsburg-Birodalomban a katolicizmus többségi helyzetben volt, míg 1918 után az erdélyi katolikusok jogilag és gyakorlatilag alacsonyabb pozíciókba kerültek. A világháború előtt a magyar katolicizmus államfenntartó helyzetben működött, mert az adminisztratív, közigazgatási stb. pozíciók nagy részét magyarok és katolikusok töltötték be. Ez 1918 után megszűnt és a katolikusok (is) a számukra ismeretlen és idegen, gyakorta ellenséges regáti szellemiséggel és a vele való modus vivendi megtalálásának nehézségeivel konfrontálódtak. Mindehhez hoz-

¹⁰⁶ Az idézet Rády Elemér cikkéből származik: A francia jobboldal és a zsidó kérdés. ML, 1938. aug. 7., 9. Prohászka fenti kijelentését idézi szintén Rády Elemér: Az örök Prohászka. ML, 1937. ápr. 18., 9–10. és Mai magyar élet (A zsidókérdés Magyarországon). ML, 1937. júl. 11., 15. és uő.: A magyarság és a zsidókérdés. ML, 1939. ápr. 30., 9.

zá kell számítanunk a gazdasági nehézségeket a világválság éveiben, hogy megértjük a vágyat az emberekben egy egyszerű, mindent megmagyarázó világmép iránt. A fölkinált eszmerendszer egy könnyűnek tűnő receptet is nyújtott a leegyszerűsített problémák megoldásához: a „diadalmas keresztény világnézetet”¹⁰⁷ és a zsidók kizárását a magyar „keresztény népközösségből”.

c) A modernségellenesség azáltal, hogy „tisztázta” a kereszténységet fenyegető veszély irányát és okozóját, hozzájárult a saját katolikus közösség elhatárolásához az újszerű, idegen és negatívnak beállított csoporttól. Ennek az elkülönülésnek a funkciója a közösségi csoportszellem és –összetartás erősítése, szellemi és ideológiai egységének növelése volt. Minderre, ismételjük, azért volt szükség, mert a magyar katolikusság 1918 után kettős nyomásnak volt kitéve: kisebbségellenes diszkriminációkat kellett kivédenie etnikai hovatartozása miatt, és vallásos megkülönböztetéseket eltűrnie a privilegizált államvallástól eltérő, nem-ortodox mivoltáért. Ezért sem véletlen, hogy a katolikus újság akkor indult, amikor a Katolikus Státus (az erdélyi magyar római katolikusok önkormányzati intézménye) a harmincas évek elején román nacionalisták részéről vallási és etnikai jellege miatt kemény támadásoknak volt kitéve, és miként a szerzetesrendek, a feloszlítás szélén állott.¹⁰⁸ E kulturális küzdelem a magyar katolikusok számára hátrányos helyzetek kialakulásához vezetett, s erre való válaszként újította fel egy, a „diadalmas keresztény világnézet” nevében fellépő erős és harcias katolikus sajtó szókimondásával a közösségnek a „felsőbbrendű keresztény erkölcsbe” vetett hitét – a zsidók rovására.

d) A saját csoporttal való azonosság érzésének erősítésével szorosan összefüggő funkciónak tekinthető a tényleges külső fenyegetettség tudatának ellensúlyozása a zsidók elleni kirohanások által. Ezek „lelepleztek” egy bűnöst és könnyű megoldást szuggeráltak akkor, amikor a katolicizmus sok

¹⁰⁷ Egyértelműen kiderül ez Sulyok Istvánnak a már említett „Erdélyi Iskola”-beli cikkéből, amelyben a modern társadalmak válságának okát a keresztény eszmék elhanyagolásában látta: „Akármerre nézünk, mindenütt válságot látunk. Válságban vergődnek nagy nemzetek s hatalmas államok, gazdasági rendszerek, elméleti gondolatmenetek, társadalmak és osztályok, a művészeti és tudományos kifejezésnek a módjai. Ezek a válságok a legkülönbözőbb területeken s a legkülönbözőbb népek között pusztítanak (...) Mi ennek az egyetemes nagy válságnak végső okát a keresztény eszmevilág elsikkadásában, a keresztény női eszménykép elhalványodásában s azokban a jelenségekben látjuk, melyek mindezekkel járnak: a családi élet széthullásában, mely gyakran a züllöttségig süllyed...” (In Osváth, i.m., 105–106.).

¹⁰⁸ Nem véletlen, hogy az erdélyi magyar katolikusok szervezetét érő vallási és nemzeti támadásokat és a katolikusok emiatti aggodalmait a magyarországi közönséggel épp az újonnan alapított katolikus lap főszerkesztője ismertette. Paál Árpád: „Az erdélyi magyar katolikusok egyházi önkormányzata”. *Magyar Szemle*, 1932. július, 264–269.

esetben úgy érezte, hogy nem maga dönt saját problémáiban (iskolakérdés, közösségi jogok stb.). Az antiszemita cikkek ebben az esetben a saját hatalom-nélküliséget kompenzálták, amikor maguk vélték a bűnösöket megtalálni (holott valójában csak a katolikus és a modern antiszemitizmus repertoárjából merítettek), sőt róluk vélt hatalommal ítétek is. A helyi viszonyok mérlegelése (Nagyvárad és a Szatmár vidéke a viszonylag nagy zsidó népességgel) ugyanakkor felveti a piaci konkurencia kérdését is. Mennyiben volt szüksége a lapnak antiszemita klisékre, hogy a keresztények és a zsidók egyaránt megvásárolják (az egyik, hogy a saját véleményét, a másik, hogy a félelmét megerősítve lássa)? A kérdés már csak azért sem fölösleges, mert Nagyváradon két konkurens zsidó napilap is megjelent (a „Nagyvárad” és a „Nagyváradai Napló”). A konkurencia tézist támasztja alá Paál Árpád egyik naplófeljegyzése 1932. elejéről, mely Fejér Dezsőnek, a „Nagyváradai Napló” főszerkesztőjének arról a javaslatáról szól, hogy rendezzen a két lap egy „műverekedést a zsidók és keresztények egymás ütésével”.¹⁰⁹ Paál, jegyzetei szerint, visszautasította a javaslatot, mint nem időszerű ötletet. Ennek ellenére a konkurencia-hipotézist sem lehet teljesen elejteni, ha a lap később mind jobban fokozódó „verekedéseire” (tehát antiszemita kirohanásaira és a konkurenciával folytatott vitáira) gondolunk, melyek azt a következtetést is megengedik, hogy antiszemitizmusát (túlnyomórészt katolikus) közönség tényleg jónéven vette. A konkurencia-elméletet támasztja alá az is, hogy a két említett nagyváradai lap közül 1932-ben és 1933-ban Fejér Dezső lapja, (a „Nagyváradai Napló”) többször támadta Paál újságját, míg a „Nagyvárad” a katolikus lapot ignorálta.

e) A két világháború közötti magyar kisebbségek politikai stratégiájának dilemmája nem utolsó sorban abban nyilvánult meg, hogy a saját regionális (felvidéki, erdélyi stb.) érdekek és helyzetek valamint a magyarországi politika (melyhez a politikusokat ideológiai és rokoni szálak fűzték) között vagy dönteni vagy egy átjáró utat találni kellett.¹¹⁰ A romániai magyar kisebbségre a húszas évek elején jellemző „aktivista-passzivist” szembenállás is lényegében arról szólt, hogy melyik útra lépjen e kisebbség: a román állam keretei-

¹⁰⁹ Az antiszemitizmus funkcióiról eddig elmondottak alátámasztására megemlítendő, hogy Paál 1922-ben már ismerte Prohászka művét és 1931 végén, 1932 elején Ghibu Státust rágalmozó könyvét is olvasta. Paál 1922. márc. 17-i és 1932. jan. 24-i feljegyzéseit és Fejér Dezső ajánlatát 1932. jan. 22-én, PÁN.

¹¹⁰ E szempont figyelembevételére Bárdi Nándor hívta fel a szerző figyelmét, amiért őt köszönet illeti. E dilemmát tematizálja pl.: Angyal Béla: A 'magyarországi' és a 'magyar' politika vitája a Felvidéken. A Magyar Nemzeti Párt 'reálpolitikája' az 1920-as évek közepén. In: Bárdi Nándor-Fedinec Csilla (Szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*, Budapest: TLA, 2003.

be való integrálódás és a saját kisebbségi érdekek keresztülvitelének az aktív politizálással megvalósítandó útjára, vagy azt a politikai irányvonalat kövesse, amelyet azon konzervatív arisztokraták szorgalmaztak, akik már a Monarchia idejében magas politikai posztokat töltöttek be és politikai lépéseiket Budapesttel messzemenően egyeztették. Az *Erdélyi Lapok* ideológiájának és antiszemitizmusának értékelésénél ezért azt is figyelembe kell venni, hogy a főmunkatárs, Gyárfás Elemér, azon vezető szerepet betöltő kisebbségi politikusok közé tartozott, aki nemcsak a bukaresti magyar követséggel, hanem magas pozícióban levő budapesti személyekkel is állandóan megvitatta a követendő politikai stratégiát. Paál Árpád magán jellegű feljegyzéseiből kitűnik, hogy a magyarországi (és nemzetközi) bel- és külpolitika aktuális kérdéseit (rádión, újságokon és személyes ismerősökön keresztül) főleg a harmincas évek második felében (Bethlen István szerepe, első zsidótörvény, Imrédy leváltása stb.) nagy figyelemmel és pártfogással nyomon követte. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a közvetlen határvidéken megjelenő lap mögött álló személyek magukat a mindinkább radikalizálódó magyar közszellem hatása alól kivonni, amint azt a lap évfolyamai bizonyítják, nem tudták. Amennyiben figyelem előtt tartjuk továbbá a lap főszerkesztője mentalitásában végbement változásokat, tehát azt, hogy ő a húszas évek elején még azok közé tartozott, akik szembeszálltak a magyar kisebbség konzervatív, etnocentrikus politikusaival, viszont egy évtizeddel később jómaga is egy nemzetközponitú, a magyarországi „keresztény kurzusnak” megfelelő ideológia képviselőjévé vált, levonható az a következtetés, hogy a lap által terjesztett világnézet azt a célt szolgálta, hogy a magyar kisebbséget a Magyarországon (el-)uralkodó eszmék jegyében befolyásolja.¹¹¹ A magyarországi szellem hatását bizonyítja a szociális probléma összekötése a „zsidókérdéssel”, mint az 1938. után Magyarországon is megtörtént s az 1939-es választásokon a nyilasok a középosztályon belül (ahova a lapnál Paál és Sulyok sorolhatók) épp ezzel az érveléssel érték el sikereiket.¹¹²

¹¹¹ Habár e tanulmány szerzője nem feltétlen híve a különböző történelmi jelenségeknek a „korszellem”-el történő megmagyarzásának, ebben az esetben mégis utalni kell arra, hogy 1937 után több más erdélyi lap is e szellem hatása alá került. Így a *Keleti Újság* 1938 elején közölt egy első vezércikket, melyben az antiszemita érvelési rendszerét tette magáévá, az *Ellenzék* 1939-től, a Harmadik Birodalom külpolitikai sikerei láttán, németbarát külpolitikai vonalra váltott s az *Erdélyi Iskolá*-ban is megjelent 1936/37-ben egy első, zsidóellenes előítéleteket terjesztő (olasz eredetű) cikk. A zsidótörvények tárgyalása hatását a magyar közvéleményre Pelle János idézett dús, ámbar helyenként gyengén érvelő könyve mutatja be: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest: Európa, 2001.

¹¹² Ránki György: Az 1939-es választások. *Történelmi Szemle* 1976. 4. 613–631. (főleg: 629.).

Összefoglalás

E tanulmány célja az *Erdélyi Lapok* ideológiájának bemutatása volt. A nagyváradi katolikus lap politikai és vallásos arcvonalának, valamint ezzel összefüggő nézeteinek körvonalazását azért tartottuk az erdélyi magyar kisebbség történelmével foglalkozó kutatások adósságának, mert a lap eszméisége a magyar kisebbség harmincas évekbeli útkeresésének egyik fontos változatát jelentette. Az újság politikai arcvonala, tehát nemzetiszocialista- és fasizmusbarátsága az erdélyi magyar kisebbség politikai stratégiái között olyan zsákutcának minősült, melynek egyirányúságát, félrevezető mivoltát nem csak a lap szerkesztősége, hanem sok más országbeli gondolkodó sem ismer-te fel idejében. Ezzel a megállapítással nem e szerkesztőségnek (és Paál Árpád-nak) a felelősségét szeretnők csökkenteni, hanem felhívni a figyelmet arra, hogy a harmincas évek elején-közepén a nemzetiszocialista ideológia nevében később elkövetett bűnök nem voltak előreláthatók. Itt szükségesnek vél-jük azt is hangsúlyozni, hogy a váradi lapnak a nemzetközi politikai esemé-nyekhez és az antiszemitizmushoz való viszonyát nem lehet az egész magyar kisebbségre kiterjeszteni. Ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a váradi lap-pal a Brassói Lapokon kívül csupán zsidó újságok (Nagyvárad, Új Kelet) száll-tak szembe. A németországi fejlemények konzervatív szellemiségű közönsé-ge ezek szerint Erdélyben is örült annak, hogy valaki hajlandó volt a „kemény ököl” politikájával a Szovjetunióból kisugárzó veszedelem ellen bel- és külpo-litikailag fellépni. A szóban forgó jobboldali ideológia negatív aspektusait bi-zonyára a szerkesztőség is észrevette (mint az erdélyi magyar sajtó túlnyomó része), számára azonban a magyar kisebbség javára gyümölcsöztethető esetle-ges külpolitikai következmények többet nyomtak a latban, és ezért az előbbie-ket nem volt hajlandó komolyan mérlegelni. Az erdélyi magyarság politikai, kulturális és gazdasági helyzetének (és továbbgondolva: államjogi hovatar-tozása kérdésének) javítása a szerkesztőség (és a vele szembe nem szálló erdélyi magyar közönség) számára fontosabb volt, mint pl. a nemzetiszocialista ideo-lógia negatív következményei. Lévéen, hogy az *Erdélyi Lapok* katolikus napilap volt, multhatatlan feltételnek tartottuk a lap antiszemitizmusával összefüggő európai szintű katolikus tradícióvonalakra való ismételt utalást, mert ismer-e-tük nélkül az újság zsidóellenessége megfelelő módon nem ért(elmez)hető. A lapot az európai katolikus sajtó részének tekintve szükségesnek látjuk azt a következtetést levonni, hogy az *Erdélyi Lapok* nem a saját katolikus szellemi-ségének ellentmondva volt antiszemita. Épp ellenkezőleg: a lap katolicizmu-sa eleve antijudaizmussal járt együtt (hiszen a zsidókat már a „Szerkesztőségi

irányelvek” a kereszténység ellenségének deklarálta) de a nyugati katolikus sajtó elfogultan zsidóellenes álláspontjainak, valamint a magyar katolikus antiszemitizmus (prominens képviselőinek: Prohászka, Bangha stb.) a lap arcvonalába való integrálása is az *Erdélyi Lapok* erős vallási kötöttsége által vált lehetővé. A hol egyértelműen kimutatható (vatikáni lapok - Prohászka - Paál), hol csupán sejthető nyugatra vezető hajszálgyökerek nem csökkentik viszont a munkatársak egyéni felelősségét a lap antiszemita vonalának kifejlesztésében. Ez utóbbi során egy majdnem racionálisnak mondható „munkamegosztás” figyelhető meg: míg a lap kezdeti, keresztény zsidóellenessége nem fűződött egy személyhez (tehát az egész szerkesztőség jóváhagyta), a későbbi faji és modern antiszemitizmus propagálásában főleg Rády Elemér „tüntette ki” magát. A nemzetiszocialista intézkedések és a keresztény népközösség eszméjének népszerűsítését Sulyok István vállalta magára, míg a vezérelvet Csiszár Béla hirdette. E személyek mellett természetesen mások is hozzájárultak a zsidóellenes irányultság erősítéséhez. Paál Árpád szerepét illetően, noha ezt helyszűke miatt itt nem taglalhattuk, az eddigi véleményekkel szemben azt kell hangsúlyoznunk, hogy mindvégig befolyása volt a lap eszmeiségére és hogy az antiszemita, nemzetiszocialista-barát és fajgyűlölő cikkek ellen semmit sem tett, sőt maga is ugyanezeket az eszméket hirdette. Abból, hogy szélsőségesen zsidó-gyűlölő cikket nem írt, még nem következik, hogy az ilyenekkel nem értett egyet, hiszen az utóbbi esetben módja lett volna, hogy azokat megakadályozza, de legalábbis ne saját vezér-cikkei helyére engedje őket feltolakodni. Gondolunk itt pl. Rády Elemér írásaira, akinek külpolitikai elemzéseivel ő is egyetértett. Helyesléséről tanúskodnak naplófeljegyzései és magánlevelezése. Mindezeket annak ellenére tartottuk szükségesnek elmondani, hogy Paál Árpádnak a húszas években szerzett érdemeit a magyar kisebbség önvédelmi és önszervező küzdelmeiben (el)ismerjük, személyiségének helyes értékeléséhez azonban szellemi változottsága negatív vonásainak (fel)ismerése is hozzátartozik. Felfogása változásainak kiváltó okait és pontos idejét más tanulmány fogja bemutatni.

A lap antiszemitizmusának végső értékelése mindezek alapján súlyos következtetések levonását teszi szükségessé. A nyugati történetírás ama állásfoglalását elfogadva, melyet az angol történész Ian Kershaw abba a mondatba foglalt, hogy „Az Auschwitzba vezető utat a gyűlölet építette, de a közömbösség követte ki”,¹¹³ elkerülhetetlennek tűnik a megállapítás, hogy az *Erdélyi Lapok*

¹¹³ Kershaw, Ian: *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933–1945*. Oxford: Clarendon, 1983. 277.

által képviselt antiszemitizmus Erdélyben annak a gyűlöletnek képezte döntő részét, amelyik azt a bizonyos utat építette.¹¹⁴ Itt nem természettudományos értelemben vett ok-okozati viszonyról beszélünk, hanem a magyar kisebbség egy része érzékenységének és empátiájának azáltal való tompításáról, hogy az 1944-ben bekövetkezett események előtt szinte másfél évtizeden keresztül a lap olvasói megszámlálhatatlan alkalommal a zsidók nem-magyar mivoltáról „informálódtak”, állítólagos világhatalmi törekvéseikkel ijesztgettek és a magyarságot „kiszípolyozó”, gyöngítő stb. tulajdonságaikról hallottak, valamint a kirekesztésük által a magyar kisebbség javára keletkező potenciális (gazdasági, kulturális stb.) előnyökről olvastak. Az *Erdélyi Lapok* által 1932 óta folytatott zsidóellenes kampány ily módon intenzitása és sokoldalúsága révén döntő mértékben járult hozzá az erdélyi magyarság¹¹⁵ közömböségéhez (sőt hallgatólagos ill. részben együttműködő egyetértéséhez), amikor 1944 tavaszán Észak-Erdély zsidó közösségét (kb. 150.000 embert) néhány hét leforgása alatt gyűjtőhelyekre bezsúfoltak, az un. „pénzverdékben” megkínóztak, majd deportáltak Auschwitzba.

¹¹⁴ Az összehasonlító genocídiumkutatás egy népírtás előzményeként három fázist különböztet meg: „definíció”, „exklúzió” és „inklúzió”. Az első szinten a stigmatizált népcsoportnak a karakterisztikus jegyei általi megnevezéséről, a másodikon a csoportnak a többségből való kizárásáról és a harmadikon a bezárásáról, összetömörítéséről van szó (Gellately Robert, Kierman, Ben [Ed.]: *The Specter Of Genocide. Mass Murder In Historical Perspective*, Cambridge, 2003; Jensen, Steven B. [Ed.]: *Genocide. Cases, Comparisons and Contemporary Debates*, Copenhagen, 2003). Az „EL”-ban az első két szint jelenlétét (részben csupán politikai célként) bizonyítottuk. A megadott irodalmon kívül: Ozsváth Zsuzsanna: „Can Words Kill? Anti-Semitic Texts and Their Impact on the Hungarian Jewish Catastrophe”. In: Braham, Randolph B. /Pók Attila (Ed.): „*The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*”, New York, Budapest: Columbia Univ. Press, 1997. 79–116.

¹¹⁵ Az *Erdélyi Lapok* hosszútávú hatása az erdélyi magyarság mentalitására teljesen feltáratlan, kérdéses, hogy ma még egyáltalán kideríthető-e. Egy megjegyzés erejéig viszont utalni szeretnénk két olyan aspektusra, melyek véleményünk szerint feltétlenül további irodalom- és történettudományi kutatást igényelnek: 1. Az utóbbi évek Wäss Albert-kultuszánál idősebbnek tartanók műveinek ideológiai kritikus vizsgálatát. Ne feledjük, hogy ő élete első felét éppen az 1920/30-as évek Erdélyében töltötte. Itt csak az „Átoksori kísértetek” c. regényének (első kiadás: 1964) antiszemita kliséire utalunk, melyek az *Erdélyi Lapok* modern antiszemita előítéleteinek tökéletes másai. 2. Gróf Bethlen Béla 1944-es szerepe a magyar történelemtudományban kizárólag pozitív bemutatásban részesült. Ezzel szemben a magyarországi Holokausztot kutató legújabb mű (Christian Gerlach-Aly Götz: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–45*. München: DVA, 2002, 283.) őt a zsidók deportálásával kapcsolatban „bűnrészes”-nek tartja. Tevékenységét ezért ideje volna legalább egy tanulmány erejéig megvizsgálni.

KUTATÁS KÖZBEN

SZILASSY ESZTER

*A külföldiekhez való viszony a serdülők gondolkodásában (II.)**

*„Én nem vagyok rasszista,
csak utálok a kínaiakat meg a négereket.”
(14 éves fiú)*

Beállítódások, magartási és cselekvési minták

Bár a gyerekek külföldiekhez való viszonyát nem lehet közvetlenül és egyenes vonalúan levezetni a társadalmi és gazdasági átalakulásból, kétségtelen, hogy a társadalmi létviszonyokban végbemenő változások a mássággal kapcsolatos attitűdök alakulását is jelentősen befolyásolják. Különösen így van ez egy olyan időszakban, amikor a korábban intézményesült eszmerendszerek érvényességi foka már igen alacsony, és amikor az új állampolgári minták sokféle politikai beállítódást és magartásformát tesznek nemcsak megengedetté és vállalhatóvá, de egyben sikeressé is.¹ Tanulmányunk második felében ezeknek az új beállítódási formáknak egy speciális szegmensét, a bevándorlással és a bevándorlókkal összefüggő megítéléseket elemezzük, és megnézzük, hogy milyen hatást gyakorolnak ezek a megítélések a gyerekek társadalmi és politikai magartási és cselekvési mintáira.

A bevándorlás megítélése

A külföldieket érintő kérdésekkel összefüggő általános tanácstalanság és érzéketlenség a kutatásban részt vevő gyerekek bevándorlással kapcsolatos

* A tanulmány első részét a Regio 2004/2 számában közöltük (a szerk.)

¹ Szabó I. – Örkény A.: *Tizenévesek állampolgári kultúrája*. Budapest: Minoritás Alapítvány, 1998. 8.

attitűdjeinek alakulására is rányomta a bélyegét. A külföldiek jelenlétének megítélése körüli bizonytalanság azonban feltehetőleg nem a gyerekek érdektelenségével van összefüggésben, hanem azokkal a rendszerváltást követő elmentéses irányú politikai, kulturális és társadalom-lélektani változásokkal, amelyek együttesen felelnek a gyerekek kialakulóban lévő interkulturális világmépének alakulásért. Ezeknek az ellentétes tendenciáknak az egyik jellegzetessége az, hogy miközben a demokratikus átalakulással egyidejűleg intézményesültek és a közvéleményben is elfogadottá váltak a demokratikus normák és az állampolgári, emberi és kisebbségi jogok, addig látványosan növekedtek az állampolgári közösséghez nem tartozókkal szembeni intoleráns és kirekesztő megnyilvánulások.² A rendszerváltás folyamata egyfelől tehát nemcsak lényegi pontokon tette kérdésessé a homogenitás értékrendszerét, de tudatosította is a többségi társadalom kisebbségekkel szembeni erkölcsi felelősségét. Ezzel egyidejűleg azonban felszínre hozta azokat a társadalmi feszültségeket is, amelyek kedveztek a többségi társadalom és az etnikai, kulturális vagy egyéb szempontból eltérő csoportok közötti konfliktusok kiéleződésének.

A bevándorlással szembeni elutasító attitűd egyik megnyilvánulása, hogy miközben a Magyarországon élő külföldiek száma (144 ezer fő) és aránya (1,5 százalék) még kelet-európai viszonylatban is igen alacsony – és ellentétben a közhiedelemmel, részben az igen restriktív bevándorlási és vízumpolitika következtében, az utóbbi években nem is mutat növekedést – a közvélemény szerint a külföldiek mégis túl sokan vannak. Ezt a közvélekedést tükrözik az általunk megkérdezett gyerekek megszólalásai is, akik valamennyien egyetértettek abban, hogy a magyarországi külföldiek túl sokan vannak, olyan sokan, hogy az már kezdi túllépni az elviselhetőség határát.

„Bárhova megyek, vagy egy négert látok vagy egy kínait. Már lassan több lesz a külföldi, mint a magyar. Itt a Doboziban is van a sarkon egy közért és állandóan tele van négekkel meg arabokkal.” (14 éves lány)

„Majdnem minden második ember kínai, és ez persze, hogy zavar.” (14 éves fiú)

„Anyukám, nem ilyen fajgyűlölő, senki ne így képzelje el, csak szokta néha mondogatni, hogy manapság már több külföldit látunk az utcán, mint magyart. Szóval rengetegen vannak, és valahol ez kicsit elgondolkodtató.” (13 éves lány)

² A magyarországi idegenellenesség diszkurzív és intézményes forrásairól, a felmérésekről és a migránsok médiaképeréről lásd Nyíri P.: Idegengyűlölet Magyarországon – regionális összehasonlítás. 2000, 2003/11–12, 15–25. 2004/1, 5–16.

„Éljenek itt, csak már ne csomóan, hogy lassan már több a kínai, mint a magyar Magyarországon.” (15 éves lány)

A bevándorlás számszerű mértékéről alkotott elképzelések néha meglekötően túlzók, mint például ebben a párbeszédben:

„A negatívum szerintem az, hogy emiatt csökken a magyarok száma. Tehát nem tudom, hogy a lakosság hány százaléka külföldi, de szerintem így a negyvenet súrolja.” (14 éves lány)

„Szerintem még nem éri el a negyven százalékot. Olyan harminc-harmincöt százalék lehet a külföldiek aránya.” (14 éves fiú)

Magyarországon 1989 óta készülnek felmérések a külföldiekkel (főként a menekültekkel) kapcsolatos lakossági attitűdök változásainak nyomon követésére.³ Ezek szerint a kvantitatív felmérések szerint Magyarországon az idegengyűlölet mértéke minden mutató szerint magas (a közép-kelet-európai országok közül Magyarország rendelkezik a legnegatívabb intolerancia/xenofóbia mutatókkal) és ez az index fokozatosan romlik.⁴ Ennek ismeretében talán kevésbé meglepők azok a kijelentések is, hogy:

„Hát nehogy már magyar vagyok, aztán csak kínaival menjek szemben. Nem itt született. Ha itt született, nyugodtan éljen itt.” (14 éves lány)

„Én nem vagyok rasszista, csak utálok a kínaiakat meg a négereket.” (14 éves fiú)

„Ha magyar iskolában vagyunk, akkor már legalább magyarok járnak ide, ne mondjuk kínai meg román.” (14 éves fiú)

A kutatásban részt vevő gyerekek külföldiekkel szembeni elutasító magatartása különösen annak fényében tűnik jelzésértékűnek, hogy két korábbi, a tizenévesek, illetve a felnőtt lakosság körében végzett reprezentatív felmérés eredményeinek összehasonlító vizsgálata a felnőttek lényegesen elutasítóbb attitűdjeire hívta fel a figyelmet. Míg ugyanis 1995-ben a nyolcadik osztályos tanulók egyharmada a felsorolt kilenc kisebbségi csoportból öt vagy ötnél több csoport tagjait utasította volna el padtársként,⁵ addig az 1994-es, felnőttek körében végzett hasonló reprezentatív vizsgálat eredményei

³ Turai T. – Tóth P. P.: *Idegen(?)jelenesség. Avagy mit tudnak a szociológusok a lakosság külföldiekhez való viszonyáról.* Elhangzott a „Magyarországi bevándorlás okai és következményei” c. szakmai vitán 2002. október 25-én.

⁴ Nyíri: *Idegengyűlölet... i. m.* 2004/1, 10–14.

⁵ Szabó – Örkény: *Tizenévesek állampolgári... i. m.* 198.

szerint,⁶ a felnőttek sokkal nagyobb arányban tiltották volna meg gyermeküknek, hogy a szóban forgó kisebbségi csoportok tagjaival barátkozzanak.⁷ Mindebből a kutatók nemcsak azt a következtetést vonták le, hogy a gyerekek elfogadóbbak a felnőtteknél, hanem azt is, hogy a nemzeti és etnikai kisebbségekkel, bevándorlókkal szembeni negatív érületnek, előítéletességnek és kirekesztő beállítódásának nemzedéki meghatározottsága is van. Az elutasító attitűd tehát jellemzően az életkorral előrehaladva erősödik, és a felnőttkori szocializáció, illetve az ellenséges közhangulat hatására mélyül el az emberekben.⁸ Mindezt figyelembe véve talán felesleges is részleteznünk, hogy milyen kép körvonalai rajzolódna ki az elkövetkező években felnőtté váló korosztály mássággal szembeni várható beállítódásáról, ha az életkor előrehaladtával fokozatosan mélyülő elutasító érzületet a magyar társadalom elmúlt másfél évtizedben megfigyelt xenofóbiájának erősödő tendenciájával is kapcsolatba hozzuk.

A külföldiek jelenlétét elutasító vélekedések mindazonáltal a beszélgetésekben részt vevő gyerekek Magyarország bevándorlási politikájának ideológiai megítéléséről is sokat elárulnak. A gyerekek megszólalásai itt szintén egybecsengenek azokkal az eredményekkel, amelyeket a tizenévesek állampolgári kultúrájáról készített, és már többször hivatkozott felmérés kapott. Az 1995-ös országos reprezentatív mintában részt vett fiatalok többsége (iskolától függően 65–75 százaléka) egyformán azon az állásponton volt, hogy „nem lenne szabad annyit idegent beengedni az országba”.⁹ A szigorítás elvét vallja az általunk megkérdezett gyerekek túlnyomó része is. Ők a fókuszbeszélgetések során valamennyien egyetértettek abban, hogy Magyarország „túlságosan befogadó” a hozzánk érkező külföldiekkel szemben.

„Hát engem nem zavar, hogy vannak, csak azért szerintem túl sokan vannak. Mindenkit beengednek az országba.” (14 éves fiú)

⁶ Sik E.: Idegenellenesség Magyarországon 1994. *Replika* 1995/június, (17–18)., 282–290.

⁷ A két vizsgálat módszertani eltéréseit (1994: zavarná – nem zavarná; 1995: mindet elfogadná – egyet nem – kettőt nem – hármát-négyet nem – ötöt vagy többet nem), az összehasonlíthatóság érdekében a válaszkategóriák összevonásával kellett feloldani.

⁸ Szabó – Örkény: *Tizenévesek állampolgári... i. m.* 200. Az életkor előrehaladtának és az idegenellenesség magasabb fokának összefüggéséről lásd még például Závecz T.: Csökkenő rokonszenv. A magyar társadalom ítéletei, vélekedései a menekülőkkel kapcsolatban. In: Sik E. (szerk.): *Menekülők, vándorlók, szerencsét próbálók*. Budapest: MTA PTI, 1992. 50–51. ; Fábán Z. – Sik E.: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport 1996*. Budapest, TÁRKI, 384–385.

⁹ Szabó – Örkény: *Tizenévesek állampolgári... i. m.* 217.

„Ez a befogadó szerintem már túlságosan befogadó, mert az egész Balatont már fölvásárolták a németek, és ez senkit nem zavar. Ezt azért szerintem ezt nem kéne hagyni. Üdülőket csinálnak... nesze itt van, költözz ide pénzért. [...] Az a baj, hogy nem összetartó a magyar, mert ha összetartó lenne, tudna ez ellen tenni valamit.” (14 éves lány)

„A magyaroknak sokkal nehezebb kimenni külföldre, mint a külföldinek bejönni Magyarországra.” (15 éves lány)

A „túlságosan befogadó” bevándorlási politikát bíráló gyerekek egy része szerint a külföldiekkel szembeni nyitott politika egyik legfőbb hátulütője az, hogy veszélyezteti a magyar nemzet nyelvi és kulturális egyöntettségét. Mások szerint a külföldiek „növekvő jelenléte” pedig azért tekinthető egyértelműen negatív fejleménynek, mert a bevándorlás olyan méreteket kezd ölteni, amely akár végzetes következményekkel is járhat a magyarságra nézve.

„Szerintem nem jó az, hogy bárki bármédig itt lehet, mert azért Magyarország egy egész kis ország, és ha folyamatosan jönnek Amerikából, Kínából, Németországból, Romániából, bárhonnan, akkor nagyon gyorsan túlnépesedne ez az ország. Szóval elég sok külföldi lenne, és minket meg kitérnének a saját országunkból. Úgy kéne, hogy azért túlnyomórészt magyarok legyünk az országban... hogy a nemzetiség megmaradjon.” (15 éves lány)

„Vannak olyan külföldiek, akik tényleg normálisak. Jó, ez mind szép és jó, de akkor hová tűnik a magyarság? El fogja lepni tényleg Magyarországot. Már így is tele vagyunk. Hova kell még tenni?” (15 éves lány)

A külföldiek „növekvő”, és ez által már-már „fenyegető” jelenlétét illetően tehát egyeznek a gyerekek véleményei, valamint abban is egyetértenek, hogy Magyarország „túlságosan beengedő” migrációs politikája egyértelműen kárára van az országnak. Álláspontok közötti eltérést egyedül a probléma kezelésének lehetséges módjaira tett javaslatok szintjén találunk. Ebből a szempontból a legvisszafogottabbaknak azok a gyerekek mutatkoznak, akik egyfajta beletörődöttséggel viseltek a bevándorlók „túlságosan magas” számával szemben, és úgy ítélik meg, hogy olyan visszafordíthatatlan folyamat vette kezdetét, amelyen utólagos cselekvési tervekkel úgysem lehet már változtatni.

„A dolog a kezdetekben lett elrontva. Ott kellett volna megfogni, nem lett volna szabad emnyi külföldit beengedni, hanem valamiféle kvótarendszer alapján kellett volna válogatni. De most már ez van.” (14 éves lány)

„Tényleg sokan vannak, de hát ezen már így utólag nem lehet segíteni.” (13 éves lány)

A gyerekek többsége a korlátozás elvét alkalmazná. Szerintük különféle szigorításokkal lehetne azt elérni, hogy külföldiek csak korlátozott számban és ideig tartózkodjanak az országban.

„Egy korlátot kéne szabni, hogy mennyi az a mennyiség, amennyi bejöhet, nem pedig az, hogy jövőnk ezren meg millióan.” (14 éves lány)

„Szerintem Magyarországon is be lehetne vezetni a vízumot, mint Amerikában. És akkor csak az olyan emberek telepedhetnének le, akik igazolják magukat.” (14 éves fiú)

„Hoznék egy olyan törvényt, ami Ausztriában is van, hogy nem jöhet be akárki. Illetve be lehet jönni, de csak úgy, hogy van nála pénz. Úgy nem lehet, hogy csak úgy bemész.” (14 éves fiú)

A kutatásban részt vevő gyerekek egy kisebb része egészen radikális megoldásokat fogantatosítana annak érdekében, hogy csökkenjen a külföldiek száma.

„Meg kéne tizedelni a külföldieket. Én kiküldeném azokat, akikre nincs szükség. A tanultabbja, a hasznosak maradhatnak, de a csóró, a proli menjen. Nem azért, én Hitlerrel nem értek egyet, de annyiban igaza volt, hogy ő sem személyeskedett, a saját csaját is elgázosította. És én sem nézném, hogy ki jó fej és ki nem. Például H. [a megszólaló gyerek vietnámi osztálytársa] most hiába jó fej... ha a szülei nem hoznak Magyarországnak hasznot, húz-zanak ők is el.” (14 éves fiú)

„Én felrobbantanám az egész kínai piacot, úgy, ahogy van.” (15 éves fiú)

A meglehetősen negatív kijelentések mellett – nem egyszer ugyanazoknak a gyerekeknek a szájából – érdekes módon olyan vélemények is elhangznak, amelyek azt jelzik, hogy a gyerekek bizonyos helyzetekben reflektálnak a domináns idegenellenességre. Különösen figyelemreméltó, hogy a magyar gyerekek ugyanúgy kommentálták azt az ábrasort, amelyen egy idős asszony kihívja a rendőrséget a szomszédban zajló házibuli miatt, mint külföldi társaik: ők is egyetértettek abban, hogy a rendőrök keményebben reagálnak akkor, ha a főljelentő magyar, a zajos társaság pedig külföldi. Ez arra mutat, hogy a gyerekek többsége érzékeli a magyar társadalom külföldiekkel szembeni ellenséges megnyilvánulásait, és tudatában van saját esetlegesen negatív beállítódásának. Az idegenekkel szembeni elutasító magatartást azonban ugyanezek a gyerekek rendszerint természetes emberi vonásnak tekintik és nem problematizálják.

„A magyarok irigyek és rasszisták. Az irigyet, azt nagy értelemben az országra értem. Mintha a magyarok így féltének a kultúrájukat különböző más népektől. A rasszista pedig – gondolom, hogy mindenki ismeri magát a fogalmat – egyszerűen van és kész, ezt

kell szeretni. Mármint nem kell szeretni, de ez van Magyarországon. Mondjuk az egy más dolog, hogy én a rasszizmust nem tartom egy olyannyira rossz dolognak, de ez már egy magánvélemény.” (14 éves fiú)

„A rossz tapasztalatai alapján mindenkiben van valami előítélet a másikkal kapcsolatban. De az lenne a csoda, ha nem lenne.” (14 éves lány)

„Szerintem mindenkiben van egy kis irigység mások iránt. És mindenki egy kicsit rasszista is, de ez valahol természetes.” (14 éves lány)

Figyelemreméltó disszonancia az is, hogy miközben a bevándorlási politika gyakorlati megítélésében a gyerekek a korlátozó, illetve kirekesztő álláspontokat preferálják, többségüknél a befogadók felelősségét hangsúlyozó narratíva is előjön. Míg tehát a bevándorlás gyakorlati következményeinek megítélését illetően meglehetősen negatívak a gyerekek véleményei, addig a bevándorlás morális megítélésében a gyerekek leginkább a befogadó, nyitott értékrendet hirdető kijelentésekhez vonzódnak.

„Ha már Magyarországot választotta, és bizalmat szavazott az országnak, akkor végül is nem lehet már csak úgy kitenni a szűrét. Az emberi jogok ellen lenne, ha elküldenénk azokat, akikre nincs szüksége az országnak.” (14 éves fiú)

„Úgy gondolom, hogy az alapműveltség az lenne, hogy ne ütéjük el a bevándorlókat.” (14 éves lány)

„Főleg most, hogy bevették Magyarországot az unióba, és itt teljesen szabadon átjárhatunk, hát eléggé érdekesen nézne ki, hogy egy határt szabunk, hogy hány német vagy angol, vagy bármilyen más nemzetiségű ember jöhet be az országba.” (13 éves fiú)

A gyerekek tehát úgy érzik, hogy egy bizonyos politikai, gazdasági fejlettségi szint a bevándorlókkal szembeni emberséges bánásmódot is megkövetel. A fejlettség jelenlegi fémjelzője a gyerekek szerint az európai uniós csatlakozás, amely nemcsak Magyarország teljesítményének elismerését jelenti, hanem azt is megkívánja, hogy Magyarország megfeleljen az új normarendszer követelményeinek. A gyerekek többsége szerint az egyik ilyen követelmény a külföldiekkel szembeni toleráns, nyitott hozzáállás. A máság elfogadásának és tiszteletének civilizációs normaként való megfogalmazódása azonban a gyerekek gondolkodásában érdekes módon nem kerül ellentmondásba a bevándorlással szembeni elutasítás és elhatárolódás nyílt kifejezhetőségével.

Az ellentmondásos kijelentések dinamikája mögött egyrészt az a sajátos jelenség áll, hogy az emberek általában könnyebben azonosulnak a befogadó

értékrenddel amennyiben általánosabb, elvontabb szintről van szó, mint ha konkrétabbról. Ennek megfelelően, minél konkrétabb helyzetekről kell döntést hozniuk, annál inkább élnek az elutasítás lehetőségével. Mindemellett nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a kutatásban részt vevő 13–15 éves gyerekek fejlődéslelektanilag az ún. prekonvencionális és konvencionális fejlődési szakasz¹⁰ közötti átmenet időszakában vannak, ami azt jelenti, hogy a társadalmi elvárások figyelembevétele éppen ebben az életkorban, az általános iskola befejezésének utolsó egy-két évében kezd náluk megjelenni. A társadalmi konvencióknak, kötelességeknek való megfelelés, és a felnőtt társadalom értékrendjének, morális ítéleteinek követése pedig magában foglalja a kisebbségekkel kapcsolatos gondolkodás megjelenését is. Mindez párosul a serdülőkorban felbukkanó identitáskrizissal, amelyben a „ki vagyok én?” kérdésre adott válasz keresése nemcsak az „én”, hanem a kategorizációs mechanizmusok segítségével elkülönítetten szemlélt „mások” megítélésének kialakulásához is hozzájárul.¹¹ E megítélés formálódása során szintén a felnőtt társadalom által készen kínált kategóriák szolgálnak a gyerekek számára útmutatóul, véleményeik bizonytalanságát azonban részint éppen az okozza, hogy világképükben még keveredhetnek a két eltérő kognitív fejlődési szakaszra jellemző naiv, öntörvényű, és minta-követő gondolkodás-módból származó elemek.

„Vannak rendesek és vannak nem rendesek”: Érdemes és érdemtelen külföldiek

Az idegenellenesség mérését célzó magyarországi kutatások egyértelműen jelzik, hogy elvethetjük a „tárt karok” illúzióját. Ezekből a kutatási beszámolókból azonban az is kiderül, hogy „a karok közötti távolság nem statikus, hanem az idegen státusának és – valódi vagy vélt – tulajdonságainak függvényében igen dinamikusan változik.”¹² Ez a megállapítás talán nem is szorul különösebb magyarázatra, hiszen tudjuk, hogy az egyén perspektívájából megítélt társadalmi távolság a saját csoport és a különféle külcsoportok közötti igen különböző mértékű lehet annak függvényében, hogy a külcsoport

¹⁰ Kohlberg L.: Moral stages and moralization: the cognitive-developmental approach. In: Lickona, J. (szerk.): *Moral development behavior: Theory, research and social issues*. New York: Rinehart and Winston, 1976.

¹¹ Murányi I.: Szocio-kulturális és területi tényezők szerepe a 10–17 éves fiatalok előítéletes gondolkodásában. In: Sik E. (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. Budapest: MTA PTI 1997. 139–141.

¹² Turai – Tóth: *Idegen(?)ellenesség...i. m. 11.*

tagja turista, letelepedni szándékozó bevándorló, oltalmat kereső menekült, vagy éppen jövőbeni szomszéd, mint ahogy az sem mindegy, hogy az adott csoportot a közvélemény élőködőként, potenciális deviánsként vagy éppen jelentős kulturális és anyagi tőke birtokosaként tartja-e számon.¹³

A magyar felnőtt lakosság menekültekhez való viszonyát 1992-től vizsgálják országos reprezentatív mintán.¹⁴ Az évenkénti rendszeres felmérések azt mutatják, hogy a lakosság mintegy negyede egyáltalán nem engedne be az országba menekülteket („nyíltan idegenellenesek”), több mint kétharmaduk pedig attól tenné függővé a döntést, hogy „kiről van szó”, tehát csak különböző szelekciós mechanizmusokat alkalmazva nyitná meg előttük az ország határait („réalpolitikus mérlegelők”).¹⁵ Ezek a vizsgálatok azonban azt is kimutatják, hogy még a legnagyobb tábor képviselő „réalpolitikus mérlegelők” között is csupán 22–29 százalék azok aránya, akik befogadnák az arabokat, afgánokat, cigányokat, és csupán 33 százalék lenne azoké, akik kínaiakat és románokat fogadnának be.¹⁶ Összességében a legnagyobb elzárkózást tehát a cigányokon kívül a románokkal és az ázsiaiakkal szemben mutatják a válaszadók, míg leginkább magyar nemzetiségű menekülteket engednének be az országba a megkérdezettek.

A gyerekek körében végzett reprezentatív felmérések eredményeiből úgy tűnik, hogy a gyerekek – hasonlóan a felnőttekhez – a nem magyar nemzetiségű bevándorlókkal szemben lennének nagyon óvatosak, és ha mégis megengednék a magyarországi letelepedést, az állampolgárság megítélésében leginkább a szelekció elvét alkalmaznák. Összességében a tizenévesek az arabokkal, románokkal és kínaiakkal szemben a legelutasítóbbak, míg valamivel befogadóbbnak mutatkoznak a délszláv háborús menekültekkel és az afrikaiakkal szemben.¹⁷ A szelekciós mechanizmusnak egy sajátos dimenzióját, egy, a tizenévesek körében végzett vizsgálat¹⁸ során vezették be a kutatók,

¹³ Lásd u.ott.

¹⁴ A vizsgálatot a Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatások Központja, MTA Politikai Tudományok Intézete (Sík és munkatársai) végzi.

¹⁵ Fábrián Z. – Sík E. – Tóth J.: *Unióra várva: előítélet, xenofóbia és európai integráció*. In: Lukács É. – Király M. (szerk.): *Migráció és Európai Unió*, Budapest: Szociális és Családügyi Minisztérium, 2001. 403.

¹⁶ Sík E. – Simonovits B.: *Jelentés az MTA Kisebbségkutató Intézet Nemzetközi Migráció és Menekültügyi Kutatások Központja által készített közvélemény-kutatássorozat első és második hullámnak eredményeiről*. Budapest: TÁRKI, 2002.

¹⁷ Szabó – Örkény: *14–15 éves fiatalok... i. m.* 224.

¹⁸ Erős F.: *Két empirikus vizsgálat eredménye*. In: *A kisebbségekből álló társadalom konfliktusai*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 1998. 51–75.

ahol – a teljes elutasítás lehetőségét ezúttal mellőzve¹⁹ – azt kérdezték a válaszadóktól, hogy szerintük „*kik kapjanak arra lehetőséget, hogy letelepedjenek Magyarországon?*” A kutatásban részt vevő diákok túlnyomó többsége (iskolatípustól függetlenül 78–94 százaléka) arra szavazott, hogy „*mindenki, aki kész arra, hogy beilleszkedjen a magyar társadalomba és megtanulja a magyar nyelvet és kultúrát*”.

Mielőtt rátérnénk a fókuszcsoport beszélgetésekben részt vevő gyerekek véleményeinek elemzésére, a különböző kutatási eredményeket összegezve előljáróban tehát annyit mondhatunk, hogy a befogadás kritériumai igen sokfélék lehetnek. A befogadási készséget elemezve nagy általánosságban talán azt érdemes megjegyezni, hogy a legerőteljesebb differenciáló szempontok a magyar és nem magyar nemzetiség, illetve a közeli és távoli országból való érkezés. Más szóval, a lakosság a magyar nemzetiségűekhez viszonyul a legpozitívabban, míg a legelutasítóbban (a románokon kívül) a legtávolabbról jövőekkel, és a hozzánk képest a legtöbb szempontból „másokkal” szemben viseltetik. Az egyik felmérés irányítójának megállapítása szerint: „E tényezők a lakosság biztonságérzetéből fakadnak, a hozzájuk hasonlóknak – a szomszédos európaiban, a magunkfajta magyar emberekben – jobban bízunk.”²⁰

A fókuszcsoportok eredményeinek elemzésekor mi elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az általunk megkérdezett gyerekek milyen szempontokat mérlegelnek olyankor, amikor az országba érkező külföldiek megtézéséről döntenek. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a külföldiek különböző csoportjai közül a gyerekek az országban határozott ideig tartózkodó, majd távozó turistákat látják a legszívesebben.

„A turisták csak idejönnek, de nem élnek itt, csak idejönnek, megnézik a nevezetességeket. Ez csak bevétel az országnak. Tehát az ország gazdaságát csak erősíti.” (15 éves lány)

„Szerintem azzal nincs gond, hogy turisták, meg hogy megnézik a várost, csak az a baj, hogy mindenki, aki idejön, le akar telepedni, itt akar maradni.” (14 éves fiú)

„Az angolra azt mondják: jaj, hát gazdag, jöjjön be, majd ellátjuk, meg majd lehet tőle kölcsönkérni, meg majd biztos tanít minket, meg jó kis tippel lát el. És akkor egy román megjelenik, szegényebb, és sokan azt gondolják, hogy kirabol.” (14 éves lány)

A mindenkor szívesen fogadott látogató idegen jelenségére a külföldiek ábrázolási módjairól szóló sajtóközlemények elemzése is felhívják a figyelmet. A Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése például arról

¹⁹ A válaszadók csak a teljes elfogadás és a szelektív elfogadás különböző fokozatai közül választhattak.

²⁰ Závecz: Csökkenő rokonszenv...i. m. 51.

számol be, hogy az országba látogató idegen, amennyiben turistaként érkezik és távozása előrelátható, szívesen látott vendégként jelenik meg, hiszen valamit biztosan hoz magával (pénzt, ajándékot, külkapcsolatokat, vagy akár csupán a személyisége által presztízst), azonban látogatása rendszerint semmi olyat nem okoz, amely a felkeresett ország lakóit hátrányosan érintené.²¹

A kutatás során megszólaló gyerekek a külföldiek befogadásáról alapvetően a „rendes”, illetve „nem rendes”, más szóval az „érdemes”, illetve „érdemtelen” dimenziók mentén gondolkodnak. E szerint a logika szerint a negatív érzelmi térfélre kerülnek azok a letelepedett vagy letelepedni szándékozó külföldiek, akik illegális vagy deviáns cselekedetekkel (piacozással, munkanélküliséggel, kábítószer-kereskedelemmel, stb.) hozhatók kapcsolatba. Pozitív megítélés alá pedig, e szerint a gondolatmenet szerint, azok esnek, akik munkavégzés céljából, törvényes keretek között tartózkodnak az országban, és miután munkájuk révén az otthoni megélhetéshez elegendő tartalékot halmoztak fel, visszatérnek a hazájukba.

„Szerintem a külföldieket két csoportra lehet osztani, és szerintem az a rossz, hogy a nagyobb része, az, akik a piacokon dolgoznak, koszosak meg piszkosak. De az is igaz, hogy van rengeteg, aki tényleg rendesen dolgozik. És vannak olyan emberek, akik úgy gondolják, hogy azok, akik rendesen dolgoznak, azok is olyanok, mint akik a piacokon dolgoznak, vagy mint akik munkanélküliek, és ezért van sok előítélet.” (14 éves fiú)

„Vannak rendesek és vannak nem rendesek. A rendesekhez tartoznak azok, akik felvállalják, hogy tényleg a családjuk miatt utaznak külföldre, és elmennek dolgozni. És szerintem azok az emberek, akik tényleg így vannak, ők megérdemlik, hogy idejöjjenek. De nem azt mondom, hogy maradjanak itt tíz évig, hanem ahogy összeszedték magukat, menjenek haza.” (14 éves lány)

A „nem rendes” külföldiek tehát a gyerekek szerint nem érdemesek a befogadásra, míg a külföldiek azon csoportjai, akik nem „élősködő” vagy „betolakodó” idegenként időznek az országban, hanem becsületes munkát végeznek, megérdemlik a befogadást.

„Én tisztelem és becsülöm, hogy az egész családját otthagynya azért, hogy támogatni tudja őket. De valakik azért jönnek ide, mert kint csövesek voltak, és ide is csak azért jön.” (15 éves lány)

²¹ A Nyilvánosság Klub Monitor Csoportjának jelentése. In: Sik E: *Idegenek Magyarországon*. i. m. 131.

„Aki tényleg azért jön, hogy tisztességesen dolgozzon, nemcsak itt tengődik, és a segélyeket kapja, az maradjon. De aki csak a segélyekért jön, az menjen másik országba. Azért ne maradjon itt.” (14 éves fiú)

„A keletiek, akik itt teleszenek le azok vállalkozók, és csak hasznot akarnak húzni az országból. És át is verik a magyarokat a piacon. Ez élőködés.” (14 éves fiú)

„Aki akar, az talál itt magának rendes munkát, ha meg nem, az csakis az ő hibája, és akkor menjen inkább haza.” (14 éves lány)

Ezen a ponton érdemes megállni egy pillanatra, hogy kitekintsünk arra a nagyszabású nemzetközi attribúciós vizsgálatra, amelyet a kilencvenes évek elején végeztek 11 országban az igazságosság és igazságtalanág szociális reprezentációinak összehasonlító feltárására. Ez a felmérés azt találta, hogy a nyugati demokráciákban és a kelet-európai poszt-szocialista országokban a szegénység-gazdagság kialakulásáról alkotott attribúciós sémák jelentősen eltérnek egymástól. A nyugati társadalmakban a válaszdók az egyén gazdagságát döntően személyes okokra vezették vissza, és úgy vélték, hogy „a gazdagok tehetségük-nél és szorgalmuknál [...] fogva megérdemlik a gazdagságot, míg a szegények a diszkrimináció, a társadalmi egyenlőtlenségek folytán kényszerülnek hátrányos helyzetbe. Ezzel szemben a keleti poszt-szocialista országokban a gazdagságot dominánsan strukturális, a szegénységet pedig elsősorban egyéni okokra vezették vissza. [...] A gazdagságban az eleve adott kapcsolatokat, a korrupciót látták meghatározónak, míg a szegényeket magukat hibáztatták sanyarú sorsukért, azt állítván, hogy az iszákosság, lustaság és a morális hiányosságok okozták a szegénységet.”²²

Messzemenő következtetéseket az általunk megkérdezett gyerekek ide vonatkozó véleményeiből természetesen nem vonhatunk le. Annyi azonban bizonyosan látszik, hogy a kutatásban részt vevő gyerekektől sem idegen az a fajta – a nemzetközi felmérés által kelet-európainak aposztrofált – okultajdonítás, amely a Magyarországra jövő külföldiek munkavállalással, megélhetéssel kapcsolatos nehézségeinek hátterében döntően egyéni deficiteket vél felfedezni (naplopásra való hajlam, igénytelenség, stb.) míg a prosperáló külföldi bevándorlók sikereit lényegében strukturális okokra (pl. illegális kereskedelem virágása) vezeti vissza.

²² Kluegel, J. R. és tsai.: Accounting for the Rich and the Poor: Existential Justice in Comparative Perspective. In: Uő. és tsai. (szerk.): *Social and Political Change. Public Opinion in Capitalist and Post-Communist States*. New York: Aldine, 1995. 179–207. Idézi: Csepeli Gy.: *Szociálpszichológia*, Budapest: Osiris, 1997. 259.

Mindeközben a gyerekek erősen hajlanak afelé, hogy a fent megnevezett „rendes” – „nem rendes” dimenziót egyben földrajzi értelemben is kivetítsék a külföldiek különböző csoportjaira. Ez azt jelenti, hogy a nyugatról érkezőket inkább a fejlettséggel, kulturáltsággal, korrektséggel, ezzel szemben a „keleti” idegeneket a fejletlenséggel és kulturálatlansággal azonosítják a gyerekek.

„Egy olyan környéken, ahol sok az amerikai vagy német, szinte megtiszteltetés lakni, és mondják, hogy milyen jó a környékünk, mert hát ide németek meg amerikaiak is költöztek. Ellenben hogyha sok kínai vagy keleti költözik oda, akkor az meg egy lerobbant környék.”
(13 éves lány)

„Szerintem sokkal jobban megkülönböztetnek egy embert, aki mondjuk Keletről jött, mint egy nyugatit, mert a magyar nép is érthető, hogy vevőbb egy nyugati, tehát egy fejlettebb kultúrájú emberre, mint mondjuk, aki kevésbé az.” (14 éves lány)

„Úgy tapasztaltam, hogy a magyar ember nemzetiségben is válogat. Tehát egy fejlettebb kultúrát én is jobban elismerek, mint azt, aki esetleg keletről vagy szegényebb tájról jön.”
(14 éves fiú)

A gyerekek szerint tehát azok, akik a nyugati világ értékeit hordozzák, hamarabb számíthatnak kedvező megítélésre, mint azok, akik nem minősülnek ezen értékek birtokosainak. Néhányan reflektálnak is e földrajzi hierarchiára, de nem kérdőjelezik meg azt.

„Például, idejön egy emberke New Yorkból, szerintem tőle előbb megkérdezném, hogy nálatok hogy néz ki egy mozi, mint mondjuk egy román menekülttől azt, hogy egy nap hány tojást tojik egy tyúk. És lehet, hogy ez nem jó, de akkor is valahol itt van az emberben az a belső hang, tehát elfogultak.” (14 éves lány)

„Szerintem ez már nagyon régóta kezdődött. Úgy tudom, hogy régen, már Petőfi korában is volt a Nyugat című napilap, és hogy Nyugatról jött minden ilyen nagyobb dolog, és ez így bennünk van, hogy a Nyugat az sokkal nagyobb, mint a Kelet – és szó mi szó, tényleg nagyobb. És ez így benne van az emberekből.” (14 éves lány)

Előnyök és hátrányok mérlegelése

A külföldiekhez való viszony – ahogy eddig is láttuk – a társadalmi-politikai változásokra igen érzékenyen reagáló, és sok összetevőből álló attitűd-csoport, amely nem szűkíthető le egyetlen dimenzióra. Az idegenellenességnek, Sik és munkatársai szerint, két viszonylag jól mérhető központi eleme van. Az egyik kvantitatív módszerekkel is mérhető összetevő a bűnbakképzés,

vagyis az a meggyőződés, hogy az idegenek okolhatók az ország gazdasági és társadalmi problémáiért, a másik pedig a gazdasági, politikai és kulturális elszigetelődésre való törekvés, vagyis a nyílt társadalom eszméjének tagadása.²³ Az így körülírt attitűd-csoportot Magyarországon 1995 óta mérik rendszeresen ugyanazokkal a nemzetközileg is használt módszerekkel, országos reprezentatív mintán a kutatók. Ennek során a kérdezők négy attitűd-kijelentést²⁴ sorolnak fel a megkérdezetteknek, és a kijelentésekkel kapcsolatban a válaszolók ötfokú skálán fejezhetik ki egyet- vagy egyet nem értésüket.

A felmérés 1995-ös, 1999-es és 2003-as eredményeinek²⁵ összevetéséből az derül ki, hogy – ahogy erre már korábban is utaltunk – a kilencvenes évek közepéhez képest nemzetközi összehasonlításban jelentősen romlott a magyarországi xenofóbia-index. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a három különböző időpontban felvett magyar eredményeket egymással összevetve azt találjuk, hogy abszolút értelemben nem változtak a bevándorlókhoz kapcsolatos attitűdök. Noha valamivel kevesebben okolják a bevándorlókat a munkanélküliségért, nőtt azoknak az aránya, akik úgy gondolják, hogy a bevándorlók nincsenek hasznára a magyar gazdaságnak. Összességében a válaszolók többsége, hasonlóan a '90-es évek közepén mért adatokhoz, 2003-ban is úgy véli, hogy a bevándorlók növelik a bűnözést, és csökkentik a munkalehetőségek számát. A bevándorlás pozitív hatásaival kapcsolatos állításokkal pedig a megkérdezettek 2003-ban is ugyanolyan csekély mértékben értenek egyet, mint 1995-ben.

A tizenéves diákok körében végzett 1996-os felmérések eredményei nagyjából összhangban vannak a felnőtt lakosság körében készült hasonló vizsgálatok eredményeivel. Azzal az állítással, hogy „*az idegenek elveszik a munkalehetőséget*”, mind a nyolcadik osztályosok, mind a középiskolások 86–88 százaléka értett egyet, azzal az állítással pedig, hogy „*a külföldiek miatt sok a bűnözés*”, a nyolcadik osztályos gyerekek 56, míg a középiskolások több mint 90 százaléka értett egyet. A tizenévesek körében szintén nagyon magas volt „*az idegenek veszélyeztetik a magyarság érdekeit*” attitűd-kijelentéssel való azonosulás mértéke: az általános iskolások 75, a középiskolás diákok 65–79 százaléka fejezte ki ezzel kapcsolatos egyetértését.²⁶

²³ Fábíán – Sik – Tóth: *Unióra várva...i. m.* 405.

²⁴ A bevándorlók miatt növekszik a bűnözés; A bevándorlók elveszik a munkát azok elől, akik Magyarországon születtek; A bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az új eszmék és kultúrák iránt; A bevándorlók hasznára válnak a magyar gazdaságnak.

²⁵ Forrás: Fábíán – Sik – Tóth: *Unióra várva...i. m.* 405. és a TÁRKI OMNIBUSZ felmérés Örkény Antal által rendelkezésünkre bocsátott 2003-as összesített eredményei.

²⁶ Szabó – Örkény: *Tizenévesek állampolgári...i. m.* 208.

A fókuszcsoport beszélgetéseiben részt vevő gyerekek véleményei jól tükrözik ezeket az eredményeket: nagyfokú egyetértés alakult ki közöttük abban, hogy az idegenek elveszik a munkát az ország lakóitól, illetve abban, hogy a külföldiek miatt romlik a közbiztonság. Az általunk megszólaltatott gyerekek többsége tehát – hasonlóan a korábban, más módszerekkel kérdezett gyerekekhez – azon a véleményen van, hogy a külföldiek jelenléte összességében veszélyezteti a magyarság érdekeit.

„Csempészárut hoznak be, és az arabok droggal is foglalkoznak. 16–17 éveseknek odaadják a különböző anyagokat, és ők azzal nem törődnek, hogy a magyar gyerek károsodik-e vagy nem. Nekik csak az a fő, hogy a pénzt megkapják.” (15 éves lány)

„A tisztességes magyar parasztembernek a külföldivel kell vetélkednie, hogy megkapjon egy munkát. És ez az, ami számomra sajnálatos, mert azt látom, hogy nem a magyar nyer.” (14 éves fiú)

„Én nagyon sokszor láttam már olyat, hogy a külföldiek kiverik a balhét, amikor esetlegesen nem ők kapnak meg egy munkát, amihez olyan nagyon-nagyon sok joguk nem lenne. Nem azt mondom, hogy ne adjunk nekik esélyt. Csak az a baj, hogy a magyarnak annak meg nem adnak állást.” (14 éves lány)

„A külföldieket jobban fölveszik egy munkahelyre, mert már lassan mindenhez nyelvvizsgát kérnek. Már a takarításhoz is érettségi kell. És a külföldieket jobban felveszik, mert ők tudnak nyelvet beszélni.” (14 éves lány)

Az előnyökkel kapcsolatban sokkal szűkszavúbbak a gyerekek, azonban elhangzott néhány olyan vélemény is, amely a külföldiek jelenlétének pozitívumait hangsúlyozza.

„Nekiünk valahol jó is, hogy itt vannak a külföldiek, mert végül is ők a kínai piac, úgymond. Rengeteg sok embernek van szüksége az olcsó kínai termékekre és mi, akik a kínai piacon vásárlunk, szerintem többségben vagyunk.” (14 éves lány)

„Ha nem lenne a kínaiakra kereslet, akkor nyilván nem lennének. De mivel szükség van rájuk, ezért vannak, úgyhogy szerintem nem rossz, hogy vannak.” (13 éves fiú)

„Ha nem lennének külföldiek, akkor nem ennétek gyrost.” (15 éves fiú)

A megszólalók egy másik kisebb csoportja pedig, anélkül, hogy a külföldiek jelenlétének erőnyeit vagy hátrányait emelné ki, azon az állásponton van, hogy a nemzetközi migrációt az országok közötti gazdasági egyenlőtlenségek teszik szükségessé. Az emberek egyik országból a másikba történő vándorlása,

szerintük, egyfajta természetes emberi szükségletnek tekinthető, amely ellen felesleges lenne tiltakozni. Azok a gyerekek, akik ezen a véleményen vannak, elsősorban a kölcsönösség elvére hivatkoznak, és arra töreksenek, hogy a problémát ne csak a befogadó, hanem empatikus módon, a bevándorló perspektívájából is nézzék. Ennek a kölcsönös szemléletmódnak az alkalmazására sokszor éppen saját vagy ismerőseik külföldön szerzett tapasztalatainak felidézése után jutnak a gyerekek.

„Az igaz, hogy sok külföldi hoz be csempészárut, mint például Oroszországból vagy Ukrajnából vodkát, Ázsiából vagy Amerikából autókat, de a többi szerintem nem negatívum. Mert mondjuk a keresztapám is ukrán állampolgár, és ő ottani pénzből nem tud megélni, mert nem kap akkora fizetést, és el kell tartani a családot. És itt, Magyarországon többet keres, mint ott. Szóval szerintem érdemesebb oda menni dolgozni, ahol jól megfizetik.” (14 éves fiú)

„Hát az igaz, hogy végül is munkát akarnak, meg hát azért jönnek ide, hogy jobban megéljenek, de hát a magyarok is azért mennek ki Amerikába, hogy a saját céljaikat elérjék, és hogy jobban keressenek.” (14 éves fiú)

„És cserélődik is. Mert innen mondjuk kimegy tíz magyar, jön helyette akkor tíz kínai. Kimegy öt magyar, jön helyette öt arab.” (13 éves fiú)

„Itt egy ember azt mondja, hogy juj, a fiam kiment Angliába, Amerikába vagy akár csak a közeli Németországba, és akkor hú, milyen ügyes, hogy elboldogul ott, vagy hú de aggódalom érte... És szerintem ugyanezt érzi egy kínai vagy egy afganisztáni szülő is, hogy hú, most a távoli Magyarországon van a gyerekek, életemben nem voltam ott, és vajon hogy élhet ott, és hogy milyen büszke vagyok rá, hogy talpon marad. És lehet, hogy ha mi elítéljük őket, tehát ha azt mondom, hogy én kínaival nem barátkozom vagy hozzá sem szólok, akkor ugyanolyan joggal mondhatnák ott kint Angliában is, hogy ne haragudj, de kit érdekeltek ti magyarok, van elég angol ahhoz, hogy nálunk dolgozzanak, menj haza a saját országodba.” (14 éves fiú)

„Itt az EU, ahol bárhova tudunk majd menni. És ha most mi azt mondjuk, hogy túl sokan vannak a külföldiek, akkor végül is ők is ugyanúgy ezt mondhatják majd ránk.” (14 éves lány)

Érdekes eredményeket mutat annak a kérdésnek a longitudinális elemzése, amellyel a kutatók azt szerették volna feltárni, hogy a felnőtt magyar lakosság mennyire gondolja úgy, hogy „a bevándorlók nyitottabbá teszik Magyarországot az újszirmák és kultúrák iránt”. Ezzel kapcsolatban mind az 1995-ös International Social Survey, mind az 1999-es European Values Study nagyon hasonló eredményeket hozott: a lakosság csupán 8–9 százaléka értett egyet ezzel az attitűd-kijelentéssel, és 63–69 százaléka határozott egyet nem értését fejezte ki az

állítással kapcsolatban. Meglepő, hogy míg a többi, rendszeresen lekérdezett attitűd-kijelentésnél a válaszolók a korábbi évekhez képest nem mutattak jelentős véleménykülönbségeket, addig a legújabb, 2003-as kérdésekre adott válaszok ennél a kijelentésnél jelentős mértékben különböztek a korábbi felmérések eredményeitől: az egyetértők tábora 23 százalékra nőtt, míg az egyet nem értőké 39 százalékra csökkent (a bizonytalanok tábora pedig valamelyest erősödött).²⁷ A bevándorlás jótékony eszmei hatását kiemelő attitűd kijelentésre adott egyetértő válaszok növekvő száma – a bevándorlás gyakorlati következményeinek változatlanul erősen negatív megítélése mellett – érdekes ambivalenciára hívja fel a figyelmet. Azt mutatja, hogy míg az emberek többsége, csakúgy, mint a kilencvenes évek közepén, ma is úgy gondolja, hogy a bevándorlók alapvetően kárára vannak az országnak, valamelyest mégis növekszik azoknak a száma, akik emellett normatív értelemben elismerik a bevándorlással összefüggésben kialakuló kulturális sokszínűség pozitívumait.

A tizenévesek körében végzett egyetlen hasonló felmérés időbeni összehasonlítást nem tesz lehetővé, a „*csak gazdagodunk a sokféleségtől*” pozitív tartalmú kijelentéssel 1996-ban a nyolcadik osztályos tanulók 52, a középiskolások 46–67 százaléka értett egyet.²⁸ Az általunk megszólaltatott gyerekek véleménye szintén megoszlott arról, hogy a bevándorlás hozzájárul-e az ország eszmei és kulturális gazdagodásához vagy sem. Azok a gyerekek, akik nem értenek egyet a bevándorlás ez irányú pozitív vonatkozásaival, úgy vélik, hogy a bevándorlók jelenlétéből a befogadó ország semmilyen szinten nem profitál, csupán maguk a befogadottak.

„Mert hát miért gazdagítaná? Magát gazdagítja, nem az országot. A magyarokat azzal gazdagítják az arabok meg a kínaiak, hogy eladnak olcsóbban ruhákat, és akkor megkapják a magyarok olcsóbban a ruhát. De ez szerintem nem gazdagítás. Őket gazdagítják a magyarok.” (14 éves lány)

A bevándorlás pozitív hatását elvető szkepticista tábor mindemellett azon az állásponton van, hogy más népek kultúrájának megismerése ugyan valóban hasznos lehet, azonban ehhez nincs szükség a kultúrát hordozó csoportok jelenlétére.

„Szerintem Magyarországnak nincs szüksége arra, hogy más kultúra úgymond betelepüljön, mert ugyanúgy könyvből el tudom olvasni, hogy milyen kultúrája van mondjuk

²⁷ Forrás: Fábián – Sik – Tóth: Unióra várva... i. m. 405. és a TÁRKI OMNIBUSZ felmérés Örkény Antal által rendelkezésünkre bocsátott 2003-as összesített eredményei.

²⁸ Szabó – Örkény: Tizenévesek állampolgári... i. m. 207.

a bolgár népnek, tehát nem feltétlenül kell azt a bőrömnön tapasztalni, hogy milyen kultúrája van. Tehát nem közvetlenül is meg lehet őket idézőjelben ismerni. Ugyanúgy könyvből, tévéből is látjuk, rádióban halljuk stb. Tehát arra szükség van, hogy ismerjük a kultúrájukat, csak arra nincs szükség, hogy a bőrünkön tapasztaljuk meg.” (14 éves lány)

„A kultúra az máshogy is megismerhető, a tévéből, vagy az iskola által.” (14 éves fiú)

„Ha valaki annyira meg szeretné ismerni azt a kultúrát, akkor menjen ki oda és akkor olyan emberek között él, és olyanokkal találkozik. Azért nem kell, hogy idejöjjenek.” (14 éves lány)

„Ha bejön egy külföldi, attól még nem ismerjük meg a kultúráját, mert ő most nem kezd el se róla beszélni, se úgy csinálni, hanem bejön ide, és próbál hozzánk alkalmazkodni. Szóval kétféle, hogy azáltal, hogy ő itt van, bármilyen szinten is megmutatná nekünk a kultúráját.” (14 éves lány)

A gyerekek egy másik nagy csoportja pedig a bevándorlás következtében kialakuló kulturális sokféleséget tényként kezeli, és úgy gondolja, hogy ugyan a külföldiek jelenléte összességében nem kedvez Magyarországnak, azonban kulturális értelemben a bevándorlásnak inkább előnyei vannak, mint hátrányai.

„Végül is az jó, hogy bemegyek egy olasz étterembe, és ott olaszok szolgálják ki az ételt. Az majdnem olyan, mintha elutaztam volna, és ott lennék Olaszországban.” (14 éves fiú)

„Nekünk jó, hogyha többet látunk a világból, és több nyelvet ismerünk. És végül is ha idejön egy külföldi az egy kicsit olyan, mintha mi mentünk volna.” (13 éves lány)

„Szerintem jó, ha tudjuk például, hogy Afganisztánban hogy öltözködnek, meg milyen szokásaik vannak. Nekünk az afgán osztálytársnőnk mondta, hogy náluk még csak ezerevalamennyi van az időszámításban, és máskor tartják a karácsonyt. Meg hogy karácsonykor nem ajándékozzák meg egymást, csak elmennek vásárolni. És azt is mondta, hogy náluk a fityisz az mást jelent. És szerintem csak jó, ha ezeket mi is tudjuk.” (14 éves lány)

Figyelemreméltó, hogy még a gyerekeknek az a csoportja is, amely kulturális szempontból pozitívnak tartja a külföldiek jelenlétét, alapvetően azon a véleményen van, hogy a bevándorlók miatt romlik a közbiztonság, és hogy a külföldiek jelenléte korlátozza a munkalehetőségek számát. Hasonlóan tehát azokhoz a társaikhoz, akik elvetik a bevándorlás pozitív kulturális hozadékának az elvét, ők is úgy vélik, hogy a bevándorlási politika jelenlegi gyakorlatán szigorítani kéne, és kevesebb külföldit lenne szabad beengedni az országba.

Statisztikai következtetések levonására, és az egyes vélemények közötti korrelációk pontos feltérképezésére kutatásunk természetesen nem volt alkalmas. Ezért számokról befejezésül csak annyit írhatunk, hogy a kutatásban részt vett 49 gyerek közül összesen egy olyan akadt, aki megszólalásaiban mindvégig konzisztens maradt, és a különböző témák kapcsán kifejtett álláspontjaiban soha nem került ellentmondásba a külföldiekkel szembeni toleráns-együttműködő erkölcsi ítélet az előítéletes-intoleráns-elzárkózó attitűddel. Külföldiekkel és migrációval kapcsolatos gondolatait ő így összegzi:

„Előbb-utóbb nem országok lesznek, hanem a Föld lesz. Mondjuk biztos, hogy nem holnap, lehet, hogy én ezt már meg sem érem, és lehet, hogy még az unokám sem. De ezek az első lépések, hogy ne legyen az, hogy ő arab, ő magyar, ő német, és akkor ő csak itt élhet, ő meg csak ott, hanem mindenki bárhova mehessen, bármit megismerhessen. És ha ez így lesz, hogy mindenki ott él, ahol számára a legjobb, akkor nem lesznek többé nyelvi akadályok, és a különböző emberek között is barátság és egyenlőség lesz.” (14 éves fiú)

Kitekintés

A mássághoz való hozzáállás az egyik legfontosabb fokmérője a társadalom „tudatában” és „lelkiallapotában” végbemenő változásoknak, hiszen a külcsoportokhoz való viszony elválaszthatatlan a többség nagyvilághoz és önmagához való viszonyától. A magyar társadalom kisebbségekhez való viszonyának hagyományosan két fő neuralgikus pontja van: az antiszemitizmus és a cigányellenesség. E két domináns előítélet-rendszernek megvannak a maguk történelmi és politikai hagyományai. A nem magyar állampolgárok tömeges megjelenése és gazdasági életbe való bekapcsolódásuk azonban olyan politikai és társadalmi reakciókat idéztek elő, amelyek előzmény nélküliek voltak. Egy olyan helyzetben pedig, amelyben a korábbi viszonyítási pontok érvényüket veszítették, az újak meg még nem tudtak gyökeret eresztetni, a társadalom is felkészületlenebbül reagált a kiéleződő – és a nyilvánosságban hirtelen láthatóvá vált – feszültségekre. A többség-kisebbség viszonyának problematikája az elmúlt két évtizedben tehát nemcsak politikailag értékelődött át, hanem a benne rejlő új ellenmondásokat társadalom-lélektanilag is felszínre hozta.

A gyerekek kisebbségekkel és idegenekkel szemben tanúsított hozzáállása természetesen nem választható el a társadalom egészében végbemenő változásoktól. A gyerekek mássághoz való viszonyának magyarázatára a társadalomtudósok, megfelelő kohorsz-vizsgálatok hiányában, két eltérő hipotézis

felállításával reagáltak.²⁹ Az egyik abból indul ki, hogy a tekintélyelvűtől a liberálisabb erkölcsi felfogás felé való elmozdulás világjelenség, és ennek hatása Magyarországon is érezhető. Figyelembe véve, – hangoztatják e hipotézis teoretikusai – hogy Magyarországon egy alapjaiban véve autoriter politikai rendszert egy intézményeiben és értékrendjében liberális demokráciának nevezhető politikai rendszer váltott fel, a fiatal és idősebb generációk gondolkodásmódja közötti szakadéknak várhatóan jóval nagyobbak kell lennie, mint például a stabil demokratikus hagyományokra visszatekintő, politikailag konszolidáltabb nyugat-európai államokban. E szerint a feltevés szerint tehát azáltal, hogy a fiatalok könnyebben azonosulnak a nyugati kulturális mintákkal, mint az idősebb generációk, várható, hogy felnőtte válna értékrendjük, attitűdjük is egy felszabadultabb, toleránsabb, demokratikusabb világszemléletet tükröznek majd, mint szüleiké.

Az ellenhipotézis szerint azonban a magyar fiatalok nemzedéke tipikusan válságnemzedék, hiszen állampolgári szocializációjuk egy olyan időszakban ment, illetve megy végbe, amikor az erkölcsi értékek jelentős átalakuláson mennek át. Ráadásul többségük számára a korábbi nemzedékek szocializációjában még mérvadónak számító „tekintély-intézmények” (egyház, párt, iskola, család) már nem, vagy másként töltik be korábbi szocializációs funkciójukat. Mivel az értékek megváltozott világában a szélsőséges nézetek és mozgalmak kihívásaival szemben a fiatalok semmilyen védettséggel nem rendelkeznek, e hipotézis képviselői szerint inkább az várható, hogy felnőtte válna, körükben nagyobb befolyásra tesznek majd szert az etnikai terminusokkal magyarázó, és idegengyűlöletre buzdító ideológiák.³⁰

Kutatásunk a különböző nemzedékek gondolkodását összehasonlító konklúziók levonására, és a várható tendenciák felvázolására értelemszerűen nem vállalkozhatott. Ha azonban visszakanyarodunk oda, ahonnan a fejezet elején elindultunk, és figyelembe vesszük azt, hogy a fókuszcsoport egyik jellegzetessége éppen a markáns vélemény-együttesek és uralkodó (társadalmilag bevett vagy elvárt) diskurzusok felszínre hozása, akkor összegzésképpen azt kell megállapítsuk, hogy minden csoportban domináltak az idegenellenes vélemények. A külföldiek magyarországi jelenlétének megítélésével kapcsolatban különbségek inkább csak a kisebbségben lévő „különmélemények” megfogalmazásában nyilvánultak meg. Mindez nemcsak a társadalommal, az állampolgári szereppel és az emberek különbözőségével kapcsolatos

²⁹ Erős – Fábíán: Az etnikai előítéletek kialakulásáról. *Tekintélyelvűség és szociális környezet. Educatio* 1999. (8. évf.) 2. 246–247.

³⁰ Uo.

intézményes pedagógia hiányára, hanem a magyarországi közbeszéd jelenlegi állapotára is felhívja a figyelmet.

Az eredményeinkből azonban az is világosan látszik, hogy a két beállítódás, egyfelől a befogadó, toleráns, demokratikus, másfelől az idegeneket ki-rekesztő és a kultúrák statikusságát, illetve hierarchikus viszonyát feltételező szemléletmód a serdülők gondolkodásában mégiscsak egyszerre van jelen. Ez a kettősség leginkább a gyerekek véleményeinek általános bizonytalanságára, és a külföldiekhez való hozzáállásuk ellentmondásosságára hívja fel a figyelmet. Emellett arra is rámutat, hogy interkulturális ismereteik, illetve a mássággal szembeni beállítódásaik (még) nem alkotnak szerves érzelmi és kognitív struktúrákat, hanem olyan inkonzisztens panelkészletekként működnek, amelyekből a gyerekek a szituációtól függően, és az elvárásokat figyelembe véve emelik ki azt, amit az adott témához, és az adott kommunikációs helyzethez képest adekvátnak tartanak. Az általános tanácstalanság mellett szembeötlő, hogy a gyerekek körében igen magas a téves ismeretek és az indulatokkal terhelt percepciók torzulások aránya, részben ennek köszönhető, hogy a magyarországi külföldiekről alkotott képük túlzottan leegyszerűsített, tagolatlan és dichotómiákra redukálódott képzetekből tevődik össze.

Vizsgálatunk arra is rávilágított, hogy a gyerekek véleményeinek ellentmondásossága mögött (mely ellentmondásosság legjobb esetben is a „tiszteljük a másságot, de a másság maradjon meg elkülönülten a saját helyén” kijelentéssel fémjelvezhető)³¹ egy ideológiai-politikai keresztthatás érvényesül. Ez a keresztthatás leginkább úgy jellemezhető, hogy ugyan a többség és a kisebbségek viszonyának értelmezésével összefüggő kérdések az elmúlt két évtizedben előtérbe kerültek és jelentősen átértékelődtek, nyilvános tematizációjuk azonban – az aktuálpolitikai csatározások árnyékában – leginkább csak a politikai diskurzus szintjén jelent meg. (Ezzel függhet össze, hogy továbbra sem tisztázódott, miből álljon az az állampolgári, illetve nemzeti azonosság-tudat, viselkedési normakészlet, amelyet az iskola közvetíteni hivatott, illetve az is, hogy a nemzeti és interkulturális elemek, ha egyáltalán teret kapnak, még mindig csak esetlegesen bukkannak fel az iskolai oktatásban.)³² E különös keresztthatás eredményeképpen gyakori, hogy a gyerekek vélekedései nyelvezetükben és morális (a befogadó ország felelősségét érintő) állásfoglalásaikban ugyan a politikai korrektséggel elvárásaihoz idomulnak, azonban a gyakorlati megközelítés szintjén erősen hajlanak afelé, hogy fenyegetőnek

³¹ Fábíán – Sik – Tóth: *Unióra várva... i. m.* 397.

³² Szabó – Örkény: *Tizenévesek állampolgári... i. m.* 13.

minősítsék és elutasítsák mindazokat a kulcsoportokat, amelyek saját csoportjuk gazdasági érdekeire, kulturális „hegemoniájára”, stb. nézve potenciális veszélyt jelenthetnek.

Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy amennyiben elfogadjuk Allport meghatározását az előítéletekről, miszerint az „az előzetes ítéletek akkor válnak előítéletekké, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk”³³, az általunk megszólaltatott gyerekek beállítódásai még nem tekinthetők egységes és merev lélektani entitásoknak. Előítéletekről, a szó klasszikus értelmében, a gyerekek esetében még azért sem érdemes beszélni, mert általában ebben az életkorban még nem alakulnak ki erős kognitív-affektív kötöttséggel bíró nézetek. Ezt a gyerekek bizonytalansága, és attitűdjüknek változékonysága is jelzi, hiszen amint láttuk, ugyanazoknak a gyerekeknek a különböző témák kapcsán kifejtett vélekedései nem képeznek koherens vélemény-mintázatokat, arról nem is beszélve, hogy az egyes véleményeken belül is magas a disszonáns állítások aránya.

Nyilvánvaló, hogy a konceptuális dilemmák, fogalmi zűrzavarok és téves ismeretek felszámolásában, és egy későbbi pozitív attitűd kialakításában sokat segíthetne egy olyan intézményes szocializáció, amelyben a nemzeti identitással és a kisebbségekkel kapcsolatos kérdések a közös múlt és a közös politikai jelen egységében tematizálódnak. Azonban úgy tűnik, hogy még sem az új, ki nem kristályosodott állampolgári minták, sem a saját értékrendjét újra- és újrafogalmazó felnőtt nemzedék nem tud megfelelő fogódzókat adni a tizenévesek önbesorolással, csoport-hovatartozással, és a kisebbségekkel, bevándorlókkal szembeni politikai viselkedéssel, mindennapi érintkezésével kapcsolatos kérdéseinek megválaszolásában.

Természetesen indokolatlanul súlyos terhet raknánk a pedagógusok vállára, ha azt várnánk tőlük, hogy semlegesítsék az otthoni környezet és a tömegkommunikáció esetlegesen negatív hatásait. Mindazonáltal úgy gondoljuk, hogy a gyerekek kisebbségekkel és idegenekkel szemben tapasztalt intoleráns megnyilvánulásai és attitűdjei nem függetlenek az állampolgári szocializáció egyik legfontosabb intézményének, az iskolának a légkörétől, és a gyerekekkel foglalkozó pedagógusok felkészültségének, morális elkötelezettségének, és szociális érzékenységének a fokától. Fontos azonban azt is észrevennünk, hogy a toleranciára és szolidaritásra való nevelés csak akkor lehet valóban eredményes, ha nem marad meg pusztán a szavak és a rábeszélés szintjén, hanem a gyerekeket a viselkedés szintjén is bevonja a kultúraközi

³³ Allport, G. W.: *Az előítélet*. Budapest: Gondolat, 1977.

aktivitásba. Ahogy Allport a kultúrák közeledését szolgáló iskolai nevelés alapvonalainak felvázolása kapcsán írja: „Jóllehet az információ valóban lényeges, a tények magvai akkor kelnek életre leginkább, ha az érdeklődés által vezérelt tevékenység talajába hullanak.”³⁴

³⁴ Uo. 695.

SZEMLE

LOSONCZ ALPÁR

Központ és gravitáció

Bárdi Nándor: *Tény és való – a budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete.*

Pozsony: Kalligram, 2004.

A *Tény és való* szerzője kilenc fejezetben tette tárgygyá a magyar-magyar viszonyok politikai és történeti vonatkozásait. Interdiszciplináris jegyeket magán viselő, kapcsolattörténeti munkát írt, méghozzá azzal az igénnyel, hogy problémákat érzékelve, katalogizálja azokat szétrajzó jelentéseket, amelyek e relációk kapcsán jutnak felszínre. Aligha kell külön bizonyítanom, hogy a magyar-magyar kapcsolatban heterogén és komplex jelentésekkel szembesülünk, amelyek nem nélkülözhetik a sokféle figyelő tekintetet. Ezenkívül, egy adott történelmi pillanat eseményeinek sokszínűsége nem pusztán egy egységes tartalom kifejeződése, hanem többfajta időgörbe sokasága, amelyek mindegyikét saját különös történelmük törvényszerűségei határozzák meg. Másképpen szólva: az adott történelmi pillanatot a jog-, a gazdaság- vagy politikatörténet találkozási pontjaként kell értelmeznünk. A könyv tehát keresztmetszeteket formál meg és annak a jegyében jött létre, hogy fogalmi keretet nyújtson a politikai szféra döntéshozó aktorai számára.

A következőképpen fogok eljárni. Először, kockáztatva, hogy nem tudok minden releváns vonatkozást nyalábba gyűjteni, iskolásan beszámolok az egyes fejezetek tartalmáról, rögzítem a legfontosabb értelmezési perspektívákat, majd elmondom, hogy miben látom a vállalkozás nehézségeit, és kommentárokat fűzök meghatározott mozzanatokhoz.

Az első fejezetet átjárja a fogalmi megalapozás szándéka, a tárgyalt tapasztalat megragadására irányuló reflektáltság. A szerző hírül adja, hogy a fogalmi készlet (pontosabban a metaforák és a fogalmak egybejátszásai), amelyek a nemzetpolitikai diskurzusokban napvilágra kerülnek, perspektívafüggetlenek. A szövegeinkbe épült fogalmak kiválasztása révén vonatkoztatási mezőkként különíthetők el, miközben a vonatkoztatási mezőket mindegyike az aktualizálódó és rejtve maradó

elemekre oszlik szét. Az első fejezetben már tettenérhető a szerző által követett módszer sajátossága: a szöveg racionálisan építkezik, tételesen, pontokba sűrített állítások kerülnek elébünk, amelyek a klasszifikáció segítségével kísérlik meg egybefogni a sokrétűséggel karakterizálható tárgyat. Ebben a fejezetben a vonatkoztatási mezők állnak elénk. Mindenekelőtt a magyar nemzet és az államiság viszonyának történeti dinamikája, amelyet a magyarországi látótér alapján vizsgál a szerző, külön kimetszve a Trianonnal kapcsolatos töréspontokat. A soknemzetiségű országtól a homogén államig, ezt az ívet követi nyomon a szerző, azzal az el nem hanyagolható következtetéssel, hogy a magyar Kárpát-medencei léptékű politizálást átítatja egyfajta reduktivitás, hiszen ez a politika híján van a kiérlelt regionális stratégiának. Ennek folytán a szomszédságpolitika szemhatára is szűkül, mert a politika e vállfaját csupán a magyar-magyar kapcsolat közvetítésével képes megjeleníteni.

Aztán, a „határon túli magyarság” jelentéseire összpontosíthat az olvasó. Nemzeti kisebbség, kényszerkisebbség, magyar nemzeti közösség, kisebbségi magyar társadalom, töredéktársadalom, íme felsoroltam néhány itt működő, mérvadó fogalmat, amelyek egyúttal tanúskodnak a társadalmi dinamika fogalmi kikristályosodási pontjairól. Érdemes alkalmazni a kortárs irányulókat kisebbségi vonatkozásokban, leszűrni a következtetéseket, amelyek a kisebbségi közösség konstruált mivoltából erednek. Ezek alapján megragadható az a genesis, amelyek folytán a kisebbségi magyar közösségek akarati közösségekké formálódtak át az elmúlt évszázadban. Ez a pont pedig olyan látószöveget kínál, amelynek segítségével belátható a kisebbségi modernizáció és az önrendelkezésből fakadó kollektív intézmények kapcsolódási pontjai, nem utolsósorban a demokratikus akaratképződés lehetősége a kisebbségi kontextusban. A kortárs társadalomtudomány nem romlatlan lényeket kutat, hanem viszonyok játékát, az egymásnak feszülő érdekkivetüléseket figyel, a relatálásokra összpontosít, és érzékenységet tanúsít a vonatkozások összjátékára. Ez a tény magyarázza, hogy a kisebbségi közösségek teljesítményeit szimultán szerkezetekben figyeljük: egyszerre kísérjük őket, mint a nemzetépítés „maradék egységeit”, és mint elkülönülő közösségeket, amelyek elitjei nemzetépítő mintákat követnek. Az útirány világosan kirajzolódik már itt: ha a modernitás faktum, amelyből kérdések háramlanak a kisebbségi közösségekre, akkor a kisebbségi elitek modernizációs teljesítménye a mérce, amelyet zsinórmértékké avathatunk. Mindez a politikai érdekvédelmi szervezetek, a civil társadalmi szféra, a kisebbségi nyilvánosság, a tudástermelői intézmények, az egyház összefüggéseiben, kölcsönhatásaiban vizsgálható. A modernizáció intézményes kondenzációi, és az elkülönülő modernizációs

szférákhoz kötődő elitek érdekviszonyai kerülnek így homloktérbe. Másképpen szólva, az említett szférák révén nyitunk rá a makro-, és mikroszintű modernizáció folyamatainak kölcsönhatásainak vizsgálatára.

Voltaképpen már az első fejezetben felszínre kerültek genetikus megfontolások. A második fejezet felerősíti ezt a tendenciát azzal, hogy egybegyűjti a különféle kisebbségi történetek korszakolásának eredményeit a kisebbségi elitek stratégiai irányulásának firtatásával. Nem véletlenül ez a fejezet (a státustörvénnyel foglalkozó rész mellett) bizonyult a leghosszabbnak, hiszen a történelmi okfejtések és a kortárs mérlegelések elegye itt a legszilárdabb. Ezekből az okfejtésekből megerősítést nyer, hogy a nyelvpolitika jogkövető gyakorlata intézményes tagoltság híján kevésnek bizonyul, a kisebbségi önerősítés elengedhetetlen forrása az intézményes praxis, amely magán viseli a nemzetteremtési teljesítmények bélyegét. A kisebbségi elitdinamika értelmezési kerete: a nemzedékek váltakozása, a nemzedékek kontextusában kibomló stratégiai elmozdulások, amelyek átfogják a kisebbségi társadalom történelmi hosszmetztét. A szerző egészen a jelen pillanatig követi a nemzedéki csoportosulások, elitcserék és konfliktusok dinamikáját, hadd jegyezzem meg itt eljárásának mellőzhetetlen tulajdonságát, amely másutt is erőteljesen felszínre bukkan: a szereplők skrupulózus lajstromozása, egyfajta névkontextuálás, valamint a történelmi folyamatok részletes feltérképezésének igénye.

A harmadik fejezet a budapesti kormányzatok magyarságpolitikáját veszi szemügyre, mégpedig meghatározott időintervallumban, amely 1919-től 1989-ig terjed. A jelentések szétfutásának lehetőségét a nyolctagú korszakolás hivatott ellensúlyozni. Az első korszak, azaz a két világháború közötti stratégiai irányulás, röviden szólva, a revíziós jövőkép jegyében formálódik, a területi integritás kapcsán veszteséget rögzít, de a kulturális integritás vonatkozásában továbbbélő egybefonódottságról beszél. A második időköz a II. világháborúra tehető, amelyet a többségi pozícióból követett nemzetiségpolitika fémjelzi, és a nemzetiségi kérdést nyelvpolitikai kérdésnek minősítették. (Érdekes ezen intervallum keretén belül Teleki Pálnak a kárpátaljai önkormányzatra utaló törvényjavaslata.) A II. világháború utáni periódusban a magyar politika pozícióvesztett konstellációban mozog, és erőhatalommal bíró politikai szövetség nélkül kényszerpályákat jár be. Az elkövetkező időszakot a szovjet birodalmi kódok befolyásolták, a nemzetiségi kérdés az adott szocialista ország belügyének tekintették, és a nemzetiségi konfliktusokat a célirányosan megfogalmazott történelem pillanatnyi stációjaként tartották számon, ami akadályt formált minden esetleges önállóságra törekvő magyar külpolitika előtt. Ugyanakkor, a szerző tekintete nem állapodik meg az ideológiai közeg jelen-

tésein, az információk áramlásának kevésbé látható formáit hozza szóba, hasadékokat látunk, amelyek az akkori külügyi apparátus és pártvezetés számára biztosítottak belátást. Ezzel előtérbe hoz egy olyan jelenséget, amelyet külpolitikai tanulásnak nevezhetnénk, és a „terepen mozgó” diplomaták „kizökkenését” jelzi a semlegesség állapotából. A hatvanas években rekonstruktív tendenciák tolnak fel, meghatározott társadalmi szereplők ismételten rátalálnak a nemzetiségi problémakomplexumra. A működő értelmezői módszer korábbi belátásokra támaszkodik, hiszen ott van e korban a politikai elitben végbement nemzedékváltás, amely a változó világrendben ajtót nyithat az intézményes törekvések és egyáltalán a nemzeti érdekek markánsabb megjelenítése előtt. A nemzetiségek vonatkozásában a kettős kötődés szintagmája, a divergáló kulturális és állampolgári jelentések az uralkodóak, a kisebbségeket normatív módon a közötlenség, a közvetítés és az összekötés metaforológiájának segítségével írják le. (Érthetően a szerző itt, az előző részekhez képest több részlettel szolgálhat.)

Milyen következtetések adódnak az elmondottakból a mára nézvést? A szovjet birodalom kódjai által fenntartott szocializmus imploziója választóvonalként értendő a magyar külpolitika számára: nem a folytatás, hanem a kezdet az irányadó távlat. Minden rekonstrukció erőteljesen viszonylagos, a visszatérés a korábbi történelmi pillanatokhoz elfogadhatatlan. A revíziós jövőkép egy neműsítette a távlatokat, viszont amennyiben ma jövőképet hozunk szóba, csupán a többes szám perspektíváját használhatjuk. Az 1989 után kibomló időszakot úgy is kezdetként értelmezhetjük, hogy a diskussziók a tájékozódási pontok megszerzése miatt nem tekinthetnek vissza az előző korszakokra. Ebbe a részbe még egy konkluzív okfejtés fűrődik bele, szinte meglepetésszerűen, mondhatnám, mert némileg különbözik az imént regisztrált fejleményektől. Azt a kérdést érinti, amelyet a szerző több ízben is körbejár: a magyar-magyar kommunikációs szintek, a határokon túlmutató nyilvánosság kérdését. Itt az kerül említésre, hogy a magyarországi érdekek és nyomásgyakorló csoportok mellett az értelmiségi szereplőket is figyelembe kell részesíteni. Ez a felszólításszerű megállapítás megannyi polemikus vonzatot tartalmaz a magyar-magyar kommunikációra nézve, többször is érdemes visszatérni rá.

A vonalvezetés rondószereketű, amint azt a következő fejezetből is kideríthetjük. Először mindig a kisebbségi mozgástérben kibomló útkereső magartartásfenomenológiát látjuk, majd a figyelmünket a budapesti kormányok magyarságpolitika teljesítményei felé irányíthatjuk. Nos, a negyedik fejezetben a kisebbségi a kisebbségi elitek egymásnak feszülő fellépésmintáit sorakoztatja fel a kilencvenes években (2000-ig terjed a látótér). Bárdi Nándor

az 1995–1996-os évet tekinti fordulópontnak, ugyanis az alapszerződések aláírása és a MÁÉRT létrehozásának tőzsomszedságában az intézményépítés és a politikai integráció kérdéskörei jutnak érvényre. Ne feledkezzünk meg arról a tényről sem, hogy a kisebbségi elitek, az etnikulturális határvonalakat követve, az elkülönülés alakzatait teremtik, vagyis olyan társadalmi formákat konstruálva, amelyek határokat jelentenek. Még ott is, ahol a kisebbségi politikai elitek szövetségre léptek a többségi pártokkal, és szerepet vállaltak a kormányban, tetten érhető az elkülönülés intenciója. Figyelembe vesszük, hogy etnikailag megosztott társadalomban élnek, a jogkövetés módszerével élnek, de az összetartozás intézményesítése a kisebbségek esetén az etnikulturális kritériumok közvetítésével történik. A határon túli magyar közösségek megjelennek az adott állam közjogi szerkezeteiben, de az etnikulturális önállósulásról nem mondanak le. A kulturális szimbólumok és gazdasági erőforrások fölötti „belső” viták a kisebbségi keretekben a nemzetek kialakulásának meghatározó jellemzőire emlékeztetnek. Valójában a többség és a kisebbség esetében is a töréspontok megerősödését észlelhetjük. Három típusú kisebbségi-érdekvédelem magatartás rajzolódik ki a megfelelő beszédmóddal, a) a létező hatalomban való részvétel révén megvalósítani a kisebbségi érdekeket, b) kooperatív fellépést gyakorolni a többségi demokratikus erők vonatkozásában, c) az önrendelkezés intézményes valóságát szorgalmazni.

Az ötödik fejezet, ahogy az imént jeleztem, ismét a magyarországi perspektíva felé mozdul el. Legitimációs problematikum faggatásával kezdődik, azt a kérdést feszegeti, hogy Magyarországon milyen igazolással élnek a társadalmi szereplők akkor, amikor a kisebbségi magyarok ügyeivel foglalkoznak? Más szóval: mi indokolhatja a magyarországi állampolgár számára, hogy állama közvetítésével gondot fordítson a „külföldi magyarokra”, és milyen érveket sorolhatunk fel az mellett, hogy viseljék a különféle kedvezményteremtés költségeit? Ezt a kérdést nem lehet mellőzni, hiszen aki a magyar állampolgárok közösségére korlátozza lojalitását, arra eleve nem lehet törvényes kötelezettségeket róni azon az alapon, hogy van egy tágabb magyar nemzet, és neki inkább azzal kellene azonosulnia. Nem mindegy, hogy az emberi állapot valamely sorsszerű, megváltoztathatatlan aspektusára hivatkozunk, mint a nemzetiség mozzanatára, vagy a történelmi narráció által kihegyezett történetre (a kisebbségeknek kényszerhelyzetbe való jutása 1919 után). Nem lényegtelen, hogy a szabad identitásválasztás, valamint az életvezetés kiteljesíthetőségének kombinációja mellett törünk-e lándzsát.

Nem veszhető szem elől az a legitimációs kérdés, hogy a magyar állam miért ad jogosultságokat a nem Magyarországon élő magyaroknak a nemzet

tagolt egysége megőrzése érdekében? A szerző hozzáállásának belső dimenziójához tartozik, hogy az általam politika-filozófiailag kihüvelyezett alternatíva tolmácsolása helyett először minden olyan dimenziót megvizsgál, amely meghatározza a magyar-magyar kötelékeket, majd a politikai elképzeléseket rögzíti. Ezen utóbbiak az ideológiai frontok választóvonalait tükrözik, hiszen az újrafarmálható, alkalomadtán restaurálható egységes nemzet koncepciója a jobboldalon, viszont a kérdés alapvetően külpolitikai távlatokba való helyezése, és a regionalista útkeresések inkább a baloldalon találhatóak. Mégis, leszámítva a stratégiai jövőképeket, megmutatható a konszenzus, amely a kisebbségek kapcsán kialakult a magyarországi pártok között (a határváltozás elutasítása, a határon túli magyarság képviselője a nemzetközi közegben, a kisebbségi magyarság támogatása a költségvetésen keresztül, stb.).

Ezek után következik a magyar kormányok kisebbségpolitikájának diagnózisa. Az Antall-kormány három szempont között egyensúlyozott, elindult az euroatlanti integráció útján, a magyarságpolitika stratégiáját érlelte és a történelmi jelentésekkel terhelt szomszédságpolitika vonatkozásaival szembesült, miközben a magyar kisebbségek problematikumának hangsúlyozása instabilizáló tényezőnek számított. A legfontosabb fejlemény e helyütt azonban, hogy a kilencvenes évek kezdetével az etnikumértelmezés új periódusának kellett kezdődnie, amely a magyar elitek tanulási képességeit igényelte. Ez egyszerre követelte az atlanti integrációs formákba való beleilleszkedés, és a magyar egyetemesség rekonstrukciójának intencióit, valamint olyan nyelvnek a kialakítását, amely eurokonform, de, figyelembe véve a magyar diaszpóra különösségét, akár kerettágitó is. Egyszóval, a politikai/etnikai reláció igazodási pontjai újfajta értelmezést nyerhettek, de nem valamilyen változatlan adottságokat magában foglaló kontextusban, hanem a változó világrendben. Az alapszerződések politikájával részesei voltak azon európai irányulásnak, amely megkísérelte stabilizálni a posztszovjet térséget, azon meggyőződés alapján, hogy összeköthető a kisebbségek jogok és a határok tiszteletének a szavatolása.

A Horn-kormány nem elszakadt nemzetstrésznek, hanem hátrányos helyzetű csoportnak minősítette a kisebbségi magyarságot, és elsősorban alkotmányjogi nézőpontból közelített a kérdéshez. Irányulását a térség stabilizálásának igénye határozta meg, és folytatta az alapszerződések megkötésének politikáját. Nóvumot hozott e kor támogatáspolitikája, amely homloktérbe emelte a gazdasági modernizáció kérdését és a modernizáció fokozatos kiterjesztését sürgette. Nem segélyek, hanem a felemelkedés alapjának megvetése, valamint a társadalomépítési szándék, ez szűrődött át ezekből az elképzelésekből. A címzett: a kisebbségi társadalom egésze, amely modernizációs

erőforrásokkal gazdálkodik a polgárosodás érdekében. Hiszen, a kisebbségi társadalmak lemaradása a magyarországi modernizációra nézve is negatív következményekkel járhat, a peremre szorulás tendenciái a „központot” is regresszív folyamatokkal terhelhetik. Ugyanakkor a modernizációs programok megvalósítása akadályokba ütközött, hiszen nem álltak rendelkezésre a megfelelő források, ami az elosztás reduktív formáit eredményezte, pontosabban, az elosztást a politikai alkuk mechanizmusai határozták meg. Ez a tény sejteti, hogy a gazdasági modernizáció programja nem hatotta át a kormány egészét, alárendelt maradt.

Az Orbán-kormány elemzésekor figyelembe kell vennünk, hogy e periódusban módosult Magyarország geopolitikai szituációja, és újfajta gazdasági környezetben bontakoztak ki törekvései. Nem válságcsillapítás, vagy a létező kereteken belüli optimum keresése, hanem a keretteremtés óhaja jellemezte a kisebbségpolitikát. A határon túli magyarság kérdése a nemzeti vállalkozás szerves részének számított, a határon túli magyarság problémaköre a magyar politika természetes dimenziójaként értékelődött. Nem annyira a redisztribúció irányvonalát követte ez a politika, hanem a programok konstrukcióját és pénzelését szorgalmazta. Teljesítményeket akart, újonnan teremtett intézményekkel. Igaz, ebben korábbi alapelveket is követett, azaz teljesített be, de kétségtelen a kormány szereplőinek elkötelezettsége a kisebbségpolitika vonatkozásában.

Kézenfekvő, hogy a hatodik fejezet ott veszi fel a fonalat, ahol az ötödik elejti: a státustörvényhez érkezünk, amely az Orbán-kormányhoz fűződik. Aligha szükséges itt bemutatni az idevágó vitákat, hiszen olyan kiadvány látott napvilágot, amely kellőképpen dokumentálja ezeket. Tehát csupán azokra a tanulságokra szorítkozom, amelyek a szerző álláspontjából következnek. Miért egyáltalán a státustörvény, amely ráadásul megzavarta a viszonyt legalább két szomszédos országgal? Miért a törvényerejű anyaországi támogatás, a jogi kötelek-e megteremtése? Vajon a külpolitikai voluntarizmus hívta-e életre? Miért tűnt elengedhetetlennek státust létesíteni, ha úgy tetszik, más államok polgárai, más államok területén élő magyarjai számára, akik ugyanakkor egy másik állam joghatósága alá tartoznak? Feszültségben áll-e a törvény kapcsán az érzelmi azonosulás és a racionális megfontolás? Miért nem bizonyultak elegendőnek a 21 alapszerződés nyomán létrejött kisebbségi vegyes bizottságok? Mert az alapszerződések logikája nem nyitott ablakot a kisebbségi intézményteremtés felé, ezenkívül Magyarország a szerződésekből kifolyólag nem rendelkezett olyan pozícióval, amely alapján védhatalmi funkciókat gyakorolhatott volna. Sietve hozzáteszem,

hogy ez a kiindulási pont nem jelenti apologetikus álláspont hirdetését. Nem lehet elfeledni, példának okáért, hogy olyan regionális-globális tendenciák szökkenek szárba, amelyeket nem lehet magyarázni a nemzetépítés paradigmájának keretén belül. (Mellesleg jegyzem meg, hogy itt is felvilánc a kisebbségi elitek és a kisebbségi magyar közvélemény közötti divergencia: a szerző ezt a Fidesz választási vereségének eltérő érzékelésével demonstrálja; ezek meggondolandó jelenségek.) A szerző különösképpen a fogyasztói minták elterjedését hangsúlyozza, amelyek a mindennapi életvezetést befolyásolják. Azután ott vannak a kedvezménytörvény szándék nélküli folyamánai: a központi perspektíva megerősödése és a kisebbségi közösségeken belüli megosztottság elmélyülése. Mielőtt tovább mennék, szeretném rögzíteni az itt kibontott kritikai irányulást, amelyet emlékeztünkbe kell vésnünk: Magyarország egyszerre magához vonzza a konvertálható tudásokkal rendelkező kisebbségi személyeket és dezintegrálja a kisebbségi szerkezeteket, deklaratív a szülőföldön való maradást írja ki a zászlóra, de a Budapest-függést erősíti folytonosan.

A törvényről háromszintű disputa folyt, ezek: a koncepció, a hatás, és a megvalósítás technikái. Itt csupán a kimetszett dilemmákat említem. Nem véletlenül szólok dilemmákról, hiszen itt nem pusztán *pro* és *contra* nézőpontok ütköztetését látjuk. Az első a nemzetállamra, a nemzet értelmezésének mozzanataira vonatkozik, méghozzá olyan szituációban, amelyben a nemzetállam, a szuverenitás jelentései módosulnak. A második dilemma azzal szembesít bennünket, hogy merre billenti el a törvény a mérleg nyelvét, a segélyezés vagy a társadalompolitika irányába? (Itt is működik a dihotóm álláspontok dekonstrukciója: pl. a szimbolikus dimenziókat elmarasztaló szerzők, ugyan éleselméjű bírálókkal élnek, de elfeledkeznek a nemzeti megnyilvánulás eredendő szimbolikus dimenzióiról és ezek sajátos jelentésaspektusairól a kisebbségi környezetben. Mindenesetre a hiányosság egyértelmű: hiányzik ugyanis a törvény jelentéseinek beleillesztése a társadalompolitikai programokba, a közösségépítés és a törvény vonatkozásainak elegyét voltképpen senki sem gondolta végig.) A harmadik dilemma a megvalósítást érinti: hogyan beágyazni a törvényt a fennálló európai jogi térbe, amelyben az európai értékek számonkérése legtöbbször hatály nélküli, és amelynek szervezetei nem voltak felkészülve a törvény befogadására? Egyébiránt nem nehéz észrevenni, hogy amennyiben az etnokulturális igazságosság és a stabilitás kerülnek szembe egymással, az európai intézmények rangsorolása az utóbbit részesíti előnyben. Nem utolsósorban, felmerül még egy kérdés: hogyan érvényre juttatni a törvényt azokban a szomszédsági viszonyokban, amelyeket

átszövi a történelem valósága, és amelyekben a nemzetépítési stratégiák folytonosan sűrűlnek egymással?

Ha komparatív eljárást választunk, akkor kénytelenek vagyunk konstatálni, akár a státustörvény kapcsán is: a magyar külpolitikának a nem-egyidejűség jelentéseivel kell számolnia. Mert amíg a magyar perspektíva számára a modernizációs folyamatok a hagyomány részét képezik, hiszen a modernizáció több hullámban ment végbe (igaz, externális erők, pontosabban birodalmak közvetítésével) addig a szomszédos országok számára jóval gyengébb értelemben szólhatunk ilyen tradícióról. A magyarországi konstelláció az etnikai homogenizálódás jeleit tükrözi, politikailag integráltabb környezetben nyer alakokat, másutt pedig a nemzetteremtési programok vannak napirenden, ami erősebb hasonlóságokat (és konvergáló nemzetteremtési intenciókat) feltételez a szomszédos országok politikai elitjeit illetően. A kedvezménytörvény megszavazása ugyan társcelekvés, hiszen a jobboldal és a baloldal erős vitákkal közvetített egyetértéséből született, ám az elválasztó politikai frontvonalak sokkalta mélyebben húzódnak, mint egyebütt.

Része meg ennek a fejezetnek az a szintén kritikai hangvételű okfejtés, amely a magyarországi politika megjelenését firtatja azokban az országokban, ahol magyar kisebbségek élnek. Mindenesetre, arra a kérdésre, hogy megtesz-e a magyar államapparátus mindent azért, hogy megfelelő kép alakuljon ki róla a szomszédos országokban, a megfelelő tapasztalatok birtokában egyértelmű nemmel felelnék.

Számot kell adnom legalább néhány mondat erejéig arról is, hogy ugyan-ezen fejezet keretén belül kerül sor a MÁÉRT szakbizottsági teljesítményeinek, az intézményteremtések során kialakult konfliktushelyzetek és fonák dimenziók, az ajánlóirodák tevékenységéről, valamint a magyar-magyar viszonylatnak demográfiai jellegű analizisére is. Ezekből is átszűrődik a kritikai igény, íme: az intézményteremtés nem szövőődött egybe a modernizációs tartalékok megerősítésével, a védekezési minták nem járnak párban a modernizációs stratégiával, a rövidtáv nem párosul a hosszú táv dimenzióival. Amint ez jól felmérhető a tudástermelés terén tapasztalható megrekedés vonatkozásában.

Lépjünk előre. A hetedik fejezet a budapesti kormányzatok támogatáspolitikája felé fordul. A redisztribúciós praxis feltérképezésére vállalkozik, még-hozzá utat törve, hiszen nem tudunk olyan kísérletekről, amelyek az informális kommunikáció burkát áttörve tudományos igényű dolgozatokat formáltak volna meg e kulcsproblémának is minősíthető kérdéskötegről. Hiszen a támogatási rendszer azt hivatott előmozdítani, hogy a kisebbségi társadalmak sajátosságainak figyelembevételével jöjjenek létre a helyzetjavító akciók,

és döntéshozók szem előtt tarthatják az illető állam feltételeit, amelyek az adott kisebbség dimenzióját jelentik. Ezenkívül, a tapasztalat demonstrálja, hogy a régió demokratizálása nemcsak, hogy nem biztosítja a kisebbségi jogokat, de a demokrácia mechanizmusaival élve szentesítheti az asszimilációt. Bele kell, tehát, avatkozni a demokratizáció folyamataiba, a kollektív jogoknak olyan anyagi alapot kell biztosítani, amely a jogkövetést lehetővé teszi. Ez a beleszólás Magyarország felől elkerülhetetlen, más szóval, ebből a helyzetből adódik az alkotmányosan is körülkövegelt erőfeszítés, hogy határon túli magyarnak lenni ne legyen hátrány, és a kisebbségi helyzetű magyar lehetőség szerinti teljes életet élhessen. A kisebbségi helyzet hátrányokkal jár, ezeket a hátrányokat, ahogy látjuk, a nyílt diszkrimináció fölszámolása önmagában nem törli el. Ahhoz, hogy a kisebbségben élők egyenlő esélyekkel rendelkezzenek, s hogy ezért cserébe ne kényszerüljenek feladni kötődésüket a kisebbséghez, induló hátrányaikat ellensúlyozni kell.

Mármost, a politikai és a gazdasági elméletek meglehetősen részletességgel tárgyalták (pl. járadékvadászat) a redisztributív gyakorlat veszélyeit, csapdáit, azt csak sajnálhatjuk, hogy ezen megfontolások nem találtak befogadóra az elemzők között. Inkább publicisztikai okoskodások tárgyaivá váltak ezek a fenomének, amelyek az örökösen újraeledő mártírológiai beszédmóddal együtt ködfelhőkbe burkolják az elemzendő jelenségeket. A magyar redisztributív gyakorlat nem a nyilvánosság előtt történik, és ismerve a történelmi-politikai kontextust, a szerzővel együtt, látom ennek az indokait. Semmi kedvet nem érezek ahhoz, hogy ridegen pálcát törjek e gyakorlat felett, amely megannyi kihordatlan feszültséget teremt. Ugyanakkor, az elemzés ne itt végződjön, mert az álagórzó magatartás máris baljós tendenciákhoz vezetett, esélyeket tékozolt el. Ebben a fejezetben is végigkísérhetjük a dinamikát, amely a kortárs mérlegelésekkhez vezetett. Amennyiben a kilencvenes évek végén kialakuló szituációt kívánjuk értékelni, úgy feltűnik, hogy a gravitációs erő továbbra is a magyarországi támogatásokhoz köt, ami kerékkötőnek bizonyul a hosszútávon kibontható stratégiák számára. Lényeges, hogy az elitpozíciók erőterének újrendeződése okán, minden társadalmi csoportnak egyre inkább a politikai hatalom erős közvetítésére van szüksége ahhoz, hogy az elitmező részévé váljék. Az, hogy a politikai szereplők átvesznek bizonyos funkciókat, meglehetősen erős mellékhatásokat eredményez. Ezek megváltoztatják a hatalmi egyensúlyt és hadd értsek együtt a szerzővel: a fenálló helyzet hozadéka, hogy a társadalomépítés a politikai szereplők érdekvégvényeinek tartozékává vált. A kilencvenes években folytonosan egymásbamosódott a politikai aktorok és a társadalomépítés támogatása, ennek szükségszerű fejleménye a társadalomépítés alárendelődése, és

a kisebbségi nyilvánosság pilléreinek erőteljes meggyengülése. A kisebbségi politikai szereplőket kevésbé kényszerítik a demokrácia ellenőrzési mechanizmusai, a demokratikus társadalom elkülönülései korlátozottan érvényesek itt. Lásuk be, a demokrácia és a kisebbségek nem feltétlenül szövetségesek, tehát kénytelenek vagyunk észrevenni a kisebbség és a demokrácia messzemenően ambivalens viszonyát. A veszély, amelyet átgondolni érdemes: a kisebbségi politikai elit és a mindennapi életvezetés szempontjai úgy válnak szét, hogy a kisebbség *depolitizálódik*.

Aki beható ismereket kíván szerezni a magyar támogatáspolitikai alakzatairól, és szerteágazó problémáiról, bízza magát a fejezet vezérlő pontjaira, a táblázatokra, a görbékre amelyek elének tárulnak, a számadatok relációira. Arányokra és aránytalanságokra vetül fény, szembeszökő, hogy hiányzik az egységes felhasználási és elosztási rendszer, az egynemű kritériumokat érvényesítő nyilvántartási rendszer, kumulálódnak a szabálytalanságok, így szólamszerűen ismételtethetjük, hogy hiányzik az átláthatóság és szaporodnak a parazita pozíciók, a kisebbségi klientúrák. A magyar választópolgárban, aki, ráadásul, országában egyenlőtlenséget, netalán ínséget tapasztal, gondolom, jogos ellenszenv ébredhet a kérdés iránt és ugyanó a kiadások megzabolázását követelheti. Ugyanakkor, aligha képzelhető el, hogy a fennálló politikai eliteknek érdeke fűződik e tünetkomplexus gyökeres megváltoztatásához, hiszen elosztási pozícióik irreverzibilis viszonylatokat teremtenek, és a támogatáspolitikai újírása pártpolitikától független konstellációt teremthetne. Ezzel kapcsolatban kínos párbeszédet lehet folytatni, kétes eredményekkel. Autentikus kisebbségi intézményrendszer, amely modernizációs kritériumoknak is eleget tesz, ez ma is kritikai mércét jelent, mind a »budapesti«, mind a kisebbségi elitek ellenében.

Ki csinálja a magyarságpolitikát? Pontosan ezt a címet viseli a nyolcadik fejezet, amely afféle szubjektivitás-elemzés, és mármint azokat a szereplőket (és a szereplők viszonyait) vonja be a leltárkészítésbe, akik közvetve vagy közvetlenül meghatározzák a politika fejleményeit. Visszahajolhatunk itt is korábbi ponthoz: a magyarországi politikusi réteg legnagyobb része a közömbösség jegyében gondolkodik, de számolnunk kell a külpolitikai tanulás folyamataival, amelyek túlvezetik az adott politikust a neutralitás zónáin.

A könyv stílusának megfelelően kérdőjel vár bennünket az utolsó fejezetben, dilemmák sorjázna, amelyek különösképpen a demográfia helyzettel, a munkaerő piaccal, kapcsolatban fogalmazódnak meg. Ezek sem rímtelenül állnak: vissza-visszatérnek például a magyar nemzetpolitika belsejéből sarjadó hagyományos ellentmondások, a szerző mintegy visszaszólitja eredetükhöz ezeket. Látjuk folytonosan, hogy a magyar-magyar relációk sűrűsödési

pontjai éppen a diakrónia és a szinkrónia metszéspontjában válnak láthatóvá. Szóba hozom, hogy egy függelék is szerepel a könyvben, emlékezzünk a célkitűzésre: fogalmi keret a szakpolitikai döntésmechanizmusokban. Ezért találkozzunk itt tapasztalati kérdéseket érintő javaslatokkal, új támogatáspolitikai alapelvekkel, a nyilvántartásrendszerre utaló megfontolásokkal.

Nos, a *Tény és való* tárgya: mozgó célpont. A magyar-magyar relációk megragadásának óhaja versenyfutás az idővel, ami általában nem kedvez az összegzésnek. (A kettős állampolgársággal kapcsolatos viták máris újraírhatnak meghatározott szempontokat.) A politikai és gazdasági rendszer változása olyan élő laboratórium, amelynek elemzése rengeteg, különféle területről érkező társadalomtudománnyal foglalkozó értelmezőnek jelent kihívást. A változások gyorsasága és a megközelítésmódok sokszínűsége lehet az oka annak, hogy eddig kevés összegzési kísérlet (vagy, ha akarjuk, „leltár”) született a magyar kisebbségek kérdéseiről, pedig akár az újabb megközelítésmódok megjelenése is releváns tanulságokkal szolgálhat. A megközelítésmódok dinamikája ezen a területen nem kevésbé köszönhető tanulási folyamatnak – például az abból való okulásnak, hogy a gazdasági és társadalmi átalakulás fordulatai kérelhetetlenül megcáfolják a lineáris várakozásokat. (Nem utolsósorban arra a társadalomtudományi infrastruktúrára is gondolok, amely a kilencvenes években ideológiai kódként működött, nevezetesen a célirányosan értelmezett „tranzíció” dramaturgiája, amelynek előfeltevései egyre inkább érvényüket veszítették a kilencvenes években.) A társadalmon belül kifejtett, illetve a társadalmat befolyásoló cselekvések távolabbi következményei jórészt akaratlanok, kiszámíthatatlanok, vagy mindkettő.

Aki a magyar-magyar relációk taglalását vállalja, folytonosan terjedő problematikummal kell szembenéznie. Akármerre tekintünk, a kérdések szövődményeivel van dolgunk, ezzel magyarázható, hogy a tárgy alkalmanként túlcordul a *Tény és való* alcíme által jelzett kereteken. A tömörítés viszont veszélyekkel jár. Példának okáért, ahhoz, hogy a magyar-magyar relációk jelentései megközelítést nyerjenek, szükségesség mutatkozik az adott kisebbségi társadalom mélyszerkezetének vizsgálatára, ezért a sokirányú szövegmozgás, a többfajta jelentésréteg, amely megtalálható a könyvben. Ha elindulunk az így kirajzolódó úton, akkor ismét újabb kérdéshalmazzal találjuk szembe magunkat. Újra alkalmi példák: pontosan értem, hogy mire céloz a szerző akkor, amikor a középosztályosodás üdvös előremozdításáról beszél a kisebbségek kapcsán. Ugyanakkor, világosan előtűnik áll a tény: globális tendencia, hogy a neoliberalis polarizáció okán a középosztály el-eltűnik a színtérről, ami a globális és a lokális vonatkozások bonyolult egymásba fonódásaival szembesít bennünket. Aztán, a szerző hangsúlyozza

a fogyasztási minták integrációját régiókban. Teszi ezt polemikus céllal, mert hitelesíteni óhajtja azt a látásmódot, amely a nemzetépítés jelentései mögötti szintekre is képes figyelni. Viszont eltűnődtem azon a jelenségen, amelyet a nacionalizmuskutatók újabban erőteljesen tolmácsolnak: a gazdasági nacionalizmusra gondolok. Ami eltérő jelentést kölcsönöz a fogyasztási minták integrációjának, mérsékletre int a fogyasztás által közvetített egységesülő tendenciák kapcsán. Félreértés ne essék, nem vád alá helyezek, csak tudatosítom a szertefutó jelentések tömkelegét. Mindennek szinte lehetetlen a nyomait követni.

A támogatáspolitikai anélkül nyerte el mai alakzatait, hogy mélyreható bírálata napvilágot látott volna. A kritikai hangok ma is minduntalan elhalnak a zajban. Noha itt minden apologetikus érv félrefog. Ez magyarázza azon fejtegetések fontosságát, amelyeket a szerző a kérdéskörnek szentel. A segélyezés logikáját tükröző elosztás azzal, hogy jogcímekeket teremt, és elősegíti érdekcsoportok kialakulását, megváltoztatja a kisebbségi társadalom képét annak kockázatára. Ezenkívül erős érdekekkel rendelkező csoportok elburjánzását eredményezi, amelyek azután további újraelosztást csikarnak ki az elosztás orgánumaiból. Ez csak egy újabb példa a társadalmi jelenségeknek arra a fölöttebb zavaró jellegzetességére, hogy kicsúsznak az ellenőrzés alól, és olyan alakot öltenek magukra, amelyet a kezdeményezők egyáltalán nem láttak előre. Figyelembe véve azt az erőfeszítést, amelyet a szerző visz végbe a támogatáspolitikai kapcsán, azt mérlegeltem olvasás közben, hogy érdemes lett volna külön könyvben összefoglalni a tanulságokat.

Minden könyv esetében felmerül a kérdés: ki beszél és ki a címzett? Aztán: ki az, aki meghallhatja a „modernitás nyelvén” írott szöveget a „nemzeti ügyről”, a külhoni szereplőkről, a hatalmi mezőkről, amelyek magyarok között jönnek létre? Talán a szakpolitikusok Magyarországon, talán a kisebbségi politikusok némelyike, valamint a kisebbségi/nemzeti vonatkozásokat szisztematikusan firtató kommentátorok/értelmezők. Az elmúlt évtizedben megtanulhattuk, hogy a beszédrendek perspektívafüggette okán minden nyelvi megnyilvánulás diskurzív kontextusba ágyazódik bele; hogy fennállnak olyan szabályok, amelyek meghatározzák azt a tényt, hogy mit és hogyan lehet valamit kimondani. Ezért nem tartom fölöslegesnek azt a beépített finom önreflexivitást, amely végigkíséri a könyv fejezeteit, sőt. Bárdi Nándor (nem véletlenül, az egyes szám első személyében) a „központból” beszél elsődlegesen a központ aktorainak (a központ jelentése mintegy megkettőződik, nem csupán „magyarországi”, hanem „budapesti” kormányzatokról esik szó). Közben pontosan tudja, hogy milyen kelepccék jelennek meg ebben a környezetben. Az ő irányulása a meghallásra berendezkedett, receptív beállítottság

a kisebbségek vonatkozásában, amely ugyanakkor nem reked meg a passzivitásnál, hanem a receptivitásból kibomló „magyarságmentő” magatartást tükrözi. A receptivitás és az aktivitás összjátékát kísérli meg, még hozzá a megértés és a kritika egybekulcsolása érdekében. Mérlegelve, kérdeve forgatja a releváns jelentésvonatkozásokat, minden oldalról szemügyre kívánja venni őket. Ehhez türelem kell, még hozzá az a beállítottság, amely messze túllép a szakpolitika technológiáján. Noha értem, hogy milyen megfontolások rejlenek a szakpolitikai kontextusra való utalás mögött, mégis, a könyv legérdekesítőbb dimenziói számomra nem a szakpolitikai jelentéstartományon belül, hanem azon túl találhatóak. (Hogy szórszálhasogató módon, ellenpontoszam a szerzőt, engem nem csupán a „tárgyilagosságra” törő modernitás érdekel, hanem a politikai értékek által átítatott, eredendően érdekelt hozzáállás.)

Legalább rövid ideig idézzük fel itt: 1989 után a jelszavakba fagyott, lényegében gondolatlanul nézőpontok gyorsan feláldozták volna a kisebbségi sajtóosságokat az eggyé válás érdekében, de csakhamar – kíméletlen módon – a régi kérdések toltak a felszínre. Fel kell ismerni a tényt, hogy az, ami egyszerűnek tűnt, mármint a szétesett kulturális részek egybetömörítése, a leg erősebben vesz igénybe bennünket. Ezenkívül, meg kell tanulni, hogy a historizáló narratívák mellett ott húzódnak azok a diskurzív rétegződések, amelyek nem ragadhatók meg a túl gyorsan létrehozott egységesítés távlatából. A könyv pontosan ezzel a kérdéskörrel gyürkőzik.

Aki problémakatalógust ígér, nyilván nem kínálhat apológiákat és nem szorgalmazhat bevett kliséket. Sok minden szól amellett, hogy a vitákban a jelszavaktól és beszédfordulatoktól vissza kell térni a még tisztázatlan alapkérdésekre. Bárdi Nándor könyvének erénye, hogy számba vette azokat az útjelző táblákat, amelyek a tisztázás felé terelhetnek bennünket. A tét: a (poszt)modern kisebbségpolitikai stratégia kiérlelése. Aki ezt említi, valószínűleg máris kritikai álláspontot foglal el a jelennel szemben. Mert, azt senki sem állíthatja, hogy a „budapesti” kormányok, *mutatis mutandis*, mellőzték volna a határon túli magyarok létét, ám ez a könyv is azt a megállapítást igazolja erőteljesen számomra, hogy nem sikerült egységes rendszerbe illeszteni a külföldi magyarok ügyét. Másfél évtizeddel a rendszerváltás után sem formálódott ki koherens magyar politika a kisebbségek kapcsán, és a „budapesti kormányok” valójában nem tudnak mit kezdeni e kisebbségekkel. Szembeszökő állandója a „budapesti kormányok” politikájának a plurális szerkezetektől való idegenkedés, a kisebbségek köreibe felszínre kerülő plurális politikai tendenciák szűkítő értelmezése, alkalomadtán ezek alárendelése. (Pedig a kisebbségi kontextusban felmerülő pluralizmus méltányos érzékelése a központtalanítás gyakorlását

jelenthetné.) Mindenesetre, a Budapesttől való függés egyirányú migrációra ösztökél, és híján van a rugalmas identitás-koncepció elemeinek. Kialakul az egydimenziójú kisebbségi polgár, aki horizontját ehhez a függéshez igazítja, és a támogatáspolitikát gravitációs erejének rendelődik alá.

Hovatovább, ellentmondások körvonalai bontakoznak ki akkor is, amikor európai kontextus merül fel, és a magyar politikai retorika folyton-folyvást az ellentmondások pólusaihoz súrlódik. A fölpörgetett magyar modernizáció és a túlfeszített európaizálódás közepette még mindig ott kísért a tény, hogy hiányzik az újfajta kisebbségpolitika stabil oszlopai, amelyek megszilárdítanák az identitáspolitika és a modernizáció materiális összefogó építményt. A kisebbségek plurális identitásának jogi érvényrejuttatása, jegyzem meg, még előttünk van: ennek híján, említettem már korábban is ezt a példát, a jóhiszeműségre hivatkozó retorikát az ellentmondásba való bonyolódás veszélyezteti. (A kettős állampolgárságra utaló viták egyik legfontosabb tétje éppen az identitás pluralizálódásának és a fennálló területiséget átszelő vonatkozások közjogi megalapozása.) A „szülőföldön való maradás” rozsdásodó jelszó, taglalt háttér nélkül meg egyenesen üresen kong. Ez az irányulás magában kell, hogy foglalja, legalábbis, az adott állam munkaerőpiacán való mozgás lehetőségét. Csakhogy a támogatáspolitikából kialakuló rendszer ellenstimulál, folytonosan fölülírja a szándéknyilatkozatokat. Az ösztöndíj-politika, az újsütetű oktatási intézmények, vagy a plurális dimenziókat nélkülöző kisebbségi egyetemek létesítése ennek az ellentmondásnak a jegyében valósulnak meg. A rövidtávú sarjadó elvárások maguk alá gyúriák a hosszútávhoz kapcsolódó érdekeket. Részsikereket lehet említeni ugyan, de a kisebbségi oktatási rendszer támogatáspolitikáját beárnyékolják a kudarc-mozzanatok.

Igen, intézményteremtő robbanásról is szó esik a könyvben, helyesen. Nos, két társadalomtudomány lépett előtérbe az intézmények jellegzetességeinek vizsgálatával az elmúlt évtizedekben: a szociológia és a közgazdaság. Mindkettő az intézmények evolúciós jellegét domborította ki, például az útfüggést, a komplex alkalmazkodás rendszerét, a kollektív tanulást, valamint olyan dimenziókat, amelyek határt szabnak az akaratnak. Úgy látom, hogy ezeket a tanulságokat meg kellene szívlelni a kisebbségpolitikában, legalábbis szükség mutatkozik arra, hogy a jelszavak meredt homlokzatai mögül időről-időre bekémleljünk az épületek belsejébe. Legyen szabad most röviden hayeki parafrázissal élnem: a kisebbségi intézményteremtők teljesítményét a „végzetes önhittség” terheli, ami az intézmények komplex életének lebecsülését jelzi.

Végül is, a szerző illetékességéről nem kell számot adnom. Kétségbe vonni ezt nem lehet. Sok tanulságos, meggondolandó részlet akad könyvében.

Analitikus kedv, kritikai törekvés, az értelmezés, mint a változtatás előlegezése, ezek a szempontok vezérelték a szerzőt. Szükség volt erre a könyvre. A szerző akkor fogott leltározáshoz, amikor az értékmércék megújulására mutatkozik igény a kétes-kaotikus vonatkozásokkal karakterizálható gyakorlat világában.

KISS TAMÁS

Mihez kezdjük a történetekkel?

Keszeg Vilmos: *Homo Narrans*. Komp-Press: Kolozsvár, 2002. 333.

Jelen könyvismertetés szerzője nem szakavatott néprajzos. Ennek azért van jelentősége, mert Keszeg Vilmos tanulmánykötete kapcsán szólnunk kell arról a szövegekörnyezetről, szakmai kontextusról is, amelyben az megszületett. Az erdélyi néprajztudományban ugyanis Keszeg Vilmos könyve paradigmaváltó és paradigmateremtő írás.

Ha a magyarországi néprajztudományban keresünk párhuzamokat, hamar Niedermüller Péter Replikában megjelent a „*kultúrákutatók esélyeiről*” írt 1994-es vitaindítójára bukkanunk.¹ Niedermüller és Keszeg kiinduló problémája közös: a XX. század végére, a XXI. század elejére Kelet-Európában is hiteltelenné vált az a paradigma, amely a néprajzot, mind „nemzeti tudományt” szervezte. Kérdés azonban, hogy ezzel mi vált hiteltelenné? Egy paradigma, vagy egy diszciplína? Niedermüller már a tanulmány címében megadja a választ: hisz bár a kelet-európai kultúratudományt kétpillérűként tételezi, és a két pillér egyikeként a „hagyományos” néprajzi szemléletmód kritikáját látatja, mégsem a néprajz, hanem a kulturális antropológia esélyeiről értekezik.

Keszeg ezzel szemben megtartaná a diszciplínát és csak a paradigmát alakítaná át. Nyilvánvaló, hogy álláspontját nem tekinthetjük pusztán episztemológiai döntésnek, hisz azt az erdélyi néprajzi, tágabban pedig társadalomtudományos mező szerkezete is befolyásolja. A kérdés ugyanis – legalábbis részben – az, hogy milyen diszciplináris és intézményi keretek között működjön Erdélyben a kultúrákutató. Ennek vázát a néprajz intézményrendszere adja-e, avagy nem? Keszeg Vilmos, aki a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Néprajz (pontosabban néhány hónapja Néprajz és Antropológia) Tanszékének vezetője nyilván a néprajzi keretek mellett érvel(ne). A diszciplína meghatározása fontos

¹ Niedermüller Péter: Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13–14. (1994. jún.), 89–129.

kérdés, hisz tudjuk, hogy ez határozza meg azokat a „kizárási eljárásokat”, amelyek egyes beszélők pozícióit meggyengítik, másokét pedig megszilárdítják.² A Niedermüller tanulmány által bevezetett vita egyetlen erdélyi hozzászólója, Biró A. Zoltán a következő kérdést teszi fel: „*Mennyiben szükséges az itt és most létező néprajztudomány kritikája a kulturális antropológiának nevezett, most kiépítendő, működésbe helyezendő diszciplína megalapozásához?*”³ Biró véleménye szerint ugyanis nem kívánatos a kialakuló kultúrakutatást a néprajz diszciplináris alapjaira építeni. A néprajz, írja, visszaszorulóban van, a kultúratudomány alapja nem lehet a „*folyamatosan gyengülő ellenféllel*” folytatott vita. Másik érve épp az, hogy a néprajzra épített kultúrakutatásban a nem néprajzos kutatók legitimációs hátrányba kerülnének.

Biró hozzászólása sem véletlen, ugyanis ha a tágabb társadalomtudományos mezőt nézzük, akkor a csíkszeredai „kamosok”, illetve különböző helyekre sodródott maradványaik képezik azt a szegmenst, amely szemben a Néprajz Tanszékkal abban érdekelt, hogy a kultúrakutatást a néprajz diszciplináris kerekein kívül tartsa. Ebből a szempontból említést érdemel, hogy a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, részben a Szociológia Tanszékre építve egyszer már létrejött a magyar nyelvű antropológia-képzés. Ennek központi figurái az egykori „kamos” Magyar Vincze Enikő és Magyar Nándor László. Így mióta a néprajz tanszék neve megváltozott, a kolozsvári egyetemen két helyen is lehet magyarul „antropológiát” tanulni: a „néprajzosoknál” és az egykori „kamosoknál”. Jelen sorok írója úgy véli hogy, szemben Biró A. Zoltán kilencvenes évekbeli vélekedésével a „néprajzosok” pozíciói javultak, mi több jelenleg nekik van nagyobb esélyük az erdélyi kultúrakutatás intézményesítésére.⁴ A néprajz „kultúratudományosítása”, a hagyományos néprajzi paradigma kritikai feldolgozása azonban korántsem ellentmondásmentes feladat.⁵ Keszeg Vilmos könyvét most ebből a szemszögből fogjuk megközelíteni.

² Lásd Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. In: *Fantasztikus könyvtár*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest, 1998.

³ Biró A. Zoltán: Az esély esélyéről. Avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában? *Replika*, 13–14.

⁴ Nem gondolom, hogy a kultúrakutatás Erdélyben valaha is egy műhely, csoport, intézmény vagy tanszék köré fog szerveződni, így kijelentésemet úgy módosíthatnám, hogy a kultúrakutatásban „néprajzosok” szerepe az elkövetkezendő években jelentősebb lesz, mint az egykori „kamosoké”.

⁵ Niedermüller szerint a néprajztudományos gyakorlat és a nacionalista-konzervatív ideológia közötti folyamatos kölcsönhatás a néprajztudományban nem marginális jelenség, hanem a néprajz lényegi meghatározója. A néprajz egyszerre tudományos tevékenység és hazafias kötelesség. Ha ez igaz, akkor igencsak kétséges, hogy a néprajztudomány megreformálható (Niedermüller: i.m).

A *Homo narrans* tanulmánykötet, a szerző 10 írását tartalmazza. A kötet első, címadó tanulmánya egyfajta elméleti összefoglaló, amely a soron következő szövegeket mindegy keretbe helyezi. A tanulmányok többsége a „népi kultúra” narratívumait dolgozza fel: a kötetben „egzotikus”⁶ történekről olvashatunk „lüdércekről”, „cseberbenezésről”, népballadákról, sírfeliratokról.

A szerző valójában a megújulni, társadalomtudományi rangra emelkedni kívánó néprajztudomány kérdéseire kíván választ adni: *Miért gyűjtjük a „népi kultúra” történeteit? És míhez kezdjünk a történetekkel, amelyeket a folklorisztikai gyűjtőmunka a felszínre hozott? A hagyományos néprajz válságát egyik tanulmányában Nagy Olga elhíresült adatközlőjével Győri Klárával mondatja ki:*

„«Most már mindent bémondtam.» A helyzet egy évszázados kutatási paradigma zárópizódjának, de ugyanakkor kudarcának, válságának tekinthető. A jelentés mindkét fél számára azonos: végéhez ért az a feltáró munka, ami a széki asszony örökölt, hagyományos tudását hivatott a felejtéstől megmenteni, az archívum számára megörökíteni.”⁷

Arra a kérdésre, hogy *miért gyűjtünk történeteket*, a hagyományos (XIX. században kialakult) néprajztudománynak természetesen megvolt a maga válasza. Keszeg a bevezető tanulmányban áttekinti a hagyományos néprajztudományt szervező előfeltevéseket. Ezek az elvek a néprajzos gyűjtőmunkájának valójában egyfajta mögöttes (általában ki nem mondott) keretként adtak értelmet. Keszeg nem törekszik explicit kritikára, a néprajzos hagyománnyal való szakításra, azonban amikor a XIX. századbeli elméleti keretet rekonstruálja, explicité teszi, hogy ezek az elvek napfényre kerülve tarthatatlanná válnak, pontosabban nem egyeztethetők össze a néprajz azon igényével, hogy kultúratudománnyá váljék. A Grimm testvéreket idézi, akik a német népmesekeincset a germán ősmitológia visszamaradt darabkáinak tekintették, és a gyűjtőmunka feladatát ezen egykor volt „esszencia” rekonstruálásban jelölték meg. Ez a szemléletmód a néprajztudományt (legalábbis annak „hagyományos” részét) a mai napig kíséri. A gyűjtőmunka legitimitását ma is az adja, hogy általa a néprajzos valamiféle őseredeti etnikai esszenciát, a „mi hagyományainkat” hozza a felszínre.

⁶ Niedermüller Péter Kaschubára hivatkozva megállapítja, hogy a hagyományos néprajz egyik lényegi jellemvonása a saját társadalmon belül egzotikus (Binnenexotizmus) felmutatására való törekvés. (Niedermüller: i.m.) Keszeg abból a szempontból követi a néprajzi hagyományt, hogy ezekkel az „egzotikus” történetekkel akar valamit kezdeni.

⁷ Keszeg: 2002, 149.

Keszeg kritikája azonban igazából nem erre vonatkozik, hanem arra, *amit a néprajztudomány az összegyűjtött anyaggal kezd*. Ha visszatérünk a Győri Klára apropóján mondottakra, azt látjuk, hogy Keszeg egy sajátos diszciplináris „kettős játékot” folytat.⁸ A „*most már mindent bémondtam*” kijelentés arra a néprajzi gyűjtőmunka mögötti vágyra játszik rá, hogy általa az egykori „népi kultúra” teljessége válik hozzáférhetővé. Niedermüller ezt a vágyat a telítettség iránti sóvárgásnak nevezi.⁹ Keszeg szerint a telítettséget a néprajztudomány elérte, legalábbis abban az értelemben, hogy hihetetlen mennyiségű anyagot halmozott fel. Az archívumok polcai roskadoznak a súlyos kéziratkötegek alatt. A kérdés szerinte most már az, hogy a néprajzos mit tud kezdeni a felgyűlt anyaggal. Az előbbi idézet ugyanis így folytatódik: „*Több évtizedes eredményes együttműködés után a gyűjtőnek és közlőnek búcsúznia kell egymástól. Tegyük hozzá: nem kis családottsággal, kimondatlan nehezteléssel*”.¹⁰ A neheztelés oka, a gyűjtő részéről, hogy az anyagok sokasága ellenére a várt totalitás nem állt össze, az adatközlő részéről pedig az, hogy az archívumokban az istennek sem ismer magára.

Keszeg programja az archívumok, a néprajzi múzeumok újrendezése. A „hagyományos” elrendezés szerint ugyanis az összegyűjtött kulturális reliktumok nem eredeti kulturális összefüggésükben, hanem más reliktumokhoz való viszonyukban nyernek értelmezést. A népi kultúra termékeit a néprajztudomány térbeli, időbeli és etnikai kataszterekbe sorolta. Ugyanakkor épp ezeknek a kataszterbe rendezett anyagoknak a segítségével határozta meg az etnicitás lényegét, vagy írta körül a néprajzi tájegységeket. A végeredmény egy mesterséges és teljességgel hamis konstrukció lett. Keszeg javaslata, hogy az összegyűjtött kulturális objektumokat eredeti környezetükbe kell visszahelyezni. Ez alatt nem a hagyományos néprajz gyakor volt „népi” kultúráját érti, hanem azt a kontextust, ahogy a szövegek az adatközlő szájából elhangzottak, ahogy azok a mindennapi életben ténylegesen léteznek, léteztek.

A népi kultúra narratívumai nem önmagukban érdekesek, hanem szociális funkcióik által. A folklorista által összegyűjtött narratívumokat a beszélők jól meghatározott kontextusban, adott szociális funkcióval használják. Egy asszonyt halott férje lüderc képében éjszakánként meglátogat, mesélik róla a faluban. A történettel a beszélők az illetőt a falu társadalmában marginalizálják. A népballadának a lokális történeti emlékezet rutinizálásában van szerepük. A „kultúratudományosítás” irányába mutat, hogy a kötetben olyan narratívumok is megjelennek, amelyek konvencionálisan nem tartoznak a népi

⁸ Diszciplináris kettős játékon azt értem, hogy Keszeg úgy kíván a néprajzi diszciplinát uráló paradigmával leszámolni, hogy közben a diszciplinán belüli legitimitását megőrzi.

⁹ Niedermüller: i.m.

¹⁰ Keszeg: u.o.

kultúra világához. Keszeg a hagyományosan a magaskultúrához sorolt irodalom és a „népi” kultúra kapcsolatának, illetve a kisebbségi sors narratívumainak is szentel egy-egy írást. Ez utóbbi írásban a népi kultúra/magas kultúra szembeállítás átadja helyét a nyilvános/nyilvánosság alatti megkülönböztetésnek, illetve a legitimitás problematikájának.

A folklorisztika számára javasolt *narratív pragmatika*, a *kontextuális narratológia* mindenképpen olyan program, amellyel a diszciplináris kettős játék sikerre vihető. Ez a címszó ugyanis néprajzos közegben az archívum újrendezését, más társadalomtudományok felé viszont – a narratív szemléletmód előtérbe kerülése okán – követhető, legitim kutatási programot jelöl.

GODA KÁROLY

Máréfalva öröksége: a székelykapuk átváltozásai

Gagyai József: *Örökített székelykapu. Környezetek, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban.* Mentor: Marosvásárhely, 2004.

Különleges szellemi élményt nyújtó szöveggel ismerkedhet meg az érdeklődő Gagyi József legújabb munkáját olvasva, melyben a székelyföldi Máréfalva közösségének természeti és társadalmi környezetét, múltját és jelenét egyszerre vizsgálva tárja elénk egy 21. századi faluközösségnek a globalizációra adott válaszadási kísérleteit.

A szerző jó ismerője a falu történetiségének és mai lakóinak. Több mint egy évtized kutatása során végezte antropológiai érzékenységgű, a közösséget alaposan megismerő és leíró terepmunkáját a helyszínen látott és tapasztalt élményeket, valóságrészeket tematizálva. A település múltbeli és jelenlegi problémáinak megismerése során résztvevő megfigyelőként vizsgálta meg tárgyát a település embereivel, családjaival, társadalmával, történelmével, fizikai és mentális tereivel megismerkedve. A téma természeti és emberi helyszíneinek beható ismeretével rendelkezve jelen könyvében a mostani századforduló falusi környezethasználatát, a külső hatásokkal összefüggő örökségesítést vizsgáló kutatásait összegzi. A tárgyaiban illetve a népi szokásjog szintjén még jelen idejű parasztfalu a rendszerváltás utáni globalizálódó valóság változásában keresi önmagát, a hagyományait nem feladó és mégis életképes jövő útját. Ennek az egyéni és egyben kisközösségi útkeresésnek az emberi és környezeti hátterét, lehetőségeit tárja olvasói elé Gagyi József élményszerű, életközeli bemutatásban.

A szerző egy társadalomkutatói ideál jegyében hozta létre a kiválasztott, mélységében kutatót és megismert helyi társadalomról kialakított tudást. Ökológiai szemlélettel közelített tárgyaához: a falu és környezete egy ökoszisztémát alkot, amelyben élettelen elemek és élő közösségek vannak. A kutatás a környezetet, a környezethasználat módját próbálta megérteni, célja tehát az

energiaáramlás, az egymásra való hatás, a kialakított és fenntartott egyensúly vizsgálata volt. A középpontban mégis a környezethasználó ember állt, aki használja, átalakítja a fizikai-biológiai adottságokat, míg közösségekben él, tárgyakat alkot, és jelentéseket hoz létre. Nagyon érzékletesen mutat rá a szerző arra, hogy a környezetalakító, a természetet kognitívan tájjá szervező tárgyalás közönség- és jelentésköltés is egyben: önmeghatározó, jelentéstermelő szándékokat jelent, és lehetőséget nyújt az egyén elhelyezésére a közösségekben és a lokalitás meghatározására a világban.

A falusi társadalomban egyidejűleg több viszonyulási típus létezhet: a fizikai-biológiai környezethez való többféle viszonyulás többféle értelmezést, többféle mentális környezetképet feltételez. Az elemzendő környezetek tárgyiasságukban is társadalmi-kulturális termékeként jelennek meg: a falusi csoportok által kialakított használati formák és módozatok együttese. Mind ebből egyértelműen kirajzolódik, hogy a szerző megközelítése a kultúranropológia interpretatív irányzatához kapcsolódik. A tárgyaknak a fizikai-biológiai környezet megfigyelésen alapuló leírása mellé a környezetről alkotott véleményeket illeszt, vagy a környezethasználat közösségi elveit mutatja ki. Tárgyának tehát a világának jelentést adó, azt elbeszéléssé szervező márfalvi embereket, csoportokat tekinti.

A faluban együtt élő két, jól körülhatárolható entitás közül elemzési terepének Gagyai József a székely parasztfalu társadalmát választotta. A település fenti lakóinak legjellemzőbb sajátossága, hogy a határban földterülettel, a településen pedig közösségi beágyazottságú lakhellyel rendelkeznek: ez teszi valójában helyhez kötötté és szervesen a községhez tartozóvá őket. A bemutatás során a kutató nemcsak vizsgálja és elemzi tárgyát, hanem belső nézőpontként szövege szervező elvéül is választja. Ennek segítségével még érzékletesebben rajzolódik ki a kisközösség tradicionális környezethasználata és belső szerveződése.

A környezetekről szóló elbeszélés kezdőpontként az emberi életet veszi alapul, amely a tájjá alakított természethez ezer szállal kötődő szocializáció szakaszainak szigorú sorrendjét jelenti a falusi településen. A középnemzedékhez tartozók, ám részben a fiatalok is még mindig a föld bűvkörében élnek, erre szocializálódtak: a birtokok sorsa emberek, családok sorsához kötődik. A gazdálkodó életnek a föld vonzáskörébe való léten kívül jellemzője az erőfeszítést, kitartást igénylő munkák technikájának, erkölcsének, valamint a másokkal való közös munkavégzés kötelezettségeinek, szabályainak az elsajátítása. A testvérek, más rokonok, szomszédok esetében így törvényszerű még ma is az egymásnak való segédkezés. A család viszont a közösség része,

házának kapuja és kerítése pedig a falué. A falu képe pedig egészében és részeiben az, amellyel találkozik az átutazó illetve vendégeskedő idegen. A kerítést, kaput az egyes tulajdonosok építik és gondozzák. Az ép és gondozott, vagy romló kapu, a foghíjas kerítés mégis egyszerre a családi porta és a falukép része. Központi kérdés tehát, hogy az egyedi hogyan illeszkedik az egészbe: hogyan építik az egyes porták kapui, kerítései az összképet, hasonlatosan ahhoz, hogyan illeszkednek és építik a közösséget az egyes családok.

A határban lévő épített és természeti környezeteket ennek megfelelően a közös tevékenységek alakítják egy egységes elképzeléssé, általános környezetté. Múltat szerveznek belőle, kulturális elemeket társítanak a természeti elemekhez. A falu más településekhez és közösségekhez viszonyított, térbeli távolságát szellemi különállássá, identitássá dolgozzák át, melynek neve: Máréfalva. A falu kapui mögé pillantva a saját élet zajlik, ami elkülönült ugyan, de nem kiszakadt, hiszen a kapu és a kerítés egyben a kiteljesedő családi környezetet jelenti. Ennek egy sajátos kifejeződési formája van Máréfalván, ami a faluképet is meghatározza: sokan székelykaput állítottak maguknak.

A hagyományos parasztközösség azonban ennek ellenére úgy éli életét, hogy nem foglalkozik kiemelten a múlttal. A nagyapák, dédapák még élnek az emlékezetben, bár egyre ritkábbak az olyan tárgyak, amelyek a kezük nyomát viselik. A rendszerváltást megelőző időszakban a tradicionális gazdálkodás még kielégítő válaszokat tudott adni a hétköznapi megéléséhez, melynek anyagiasságában az előregedett, hetvenes években lebontott székelykapuk udvarokon, árokpартokon heverő darabjai nem egyszer tüzelőként szolgáltak.

A rendszerváltást követően alapvető változások következtek be a falu életében: a gazdálkodás sok esetben a nagycsaládok mindennapi megélhetését is nehezen biztosította az átalakult körülmények (gazdasági változások, az erdők magánosítása, környezetvédelmi problémák), és az új fogyasztói minták között. Mindemellert tömegessé vált a településen a turisták, leginkább a magyarországiak jelenléte. Mindazok számára, akik ebben a környezetben nőttek fel, nehéz volt elképzelni, hogy hosszabb ideig is lehetséges vendégfogadás, hiszen korábban legtöbbször cserének fogták fel, sokan így működtették ezt a kapcsolatformát. A több megoldandó kihívással küzdő közösségben azonban hamar kiderült: a vendégfogadás pénzkeresettel jár, és segíthet a jelenben a múlt közösség-fenntartó értékévé formálásában.

Gagy József elemzésében izgalmas példákon keresztül, mikrotársadalmi szintereken tárja olvasói elé miként alakult ki Máréfalván idegen helyzetek, vizsgák, igazodó lépések sorozata. Nagy számban jelentek meg ugyanis a településen olyan idegenek, akiket a falu, ennek emberei, ennek nevezetes-

ségei érdekeltek: akik azt sürgették, hogy a létező környezetek piacosodjanak. Alakuljon ki egy számukra termelt, számukra érthető, általuk fogyasztható árukat és szolgáltatásokat kínáló új környezet, amelyben jól érzik majd magukat, s amelynek szolgáltatásait megfizetik. A vendégfogadó falusiak látványosan és hamar kiszolgáltatottakká váltak a vállalkozóknak. Két út állt azok előtt, akik mindezt felismerték, és változtatni kívántak rajta: vagy ők is egyénileg kezdenek vállalkozásba, vagy egyesületet alkotnak.

A helyi közösség ilyen körülmények között, lépésről lépésre fogalmazta meg, tette látványvá és elbeszéléssé múltját. Olyan tevékenységek, szervezetek, intézmények alakultak ki, amelyek létrejöttek óta feladatuknak tekintik a hagyomány elemeiből létrehozott, piacosítható saját múlt kialakítását és öröksését: az örökségesítést. A vendégfogadóknak tehát nemcsak át kellett alakítaniuk környezetüket, hanem egy reprezentációt is illeszteniük kellett hozzá, amely egységbe fogja, és a vendég számára nemcsak érthetővé, hanem érdekessé, illetve értékessé is teszi mindezt. Az utóbbi kényszer ma egyre érezhetőbben diktálja a környezethez való viszonyulást a faluban. Az egyes emberek át kellett alakítaniuk a világukat saját portájukon belül, és a helyieknek közösen kellett vendégfogadó környezetté alakítaniuk a falut. A faluközpont rendezése során kitüntetett szerepet kapott a kultúrház: mivel a helység monumentális székelykapui értéket jelentenek, ezért a homlokzatot kiöregedett, a gazdájuk által kidobott kapuelemekkel díszítették. A székelykapunak ez lett az első, már ideológiai-tárgyi környezetbe helyezett, emblematikussá tett megjelenítése – az örökségesítés első tárgyi bizonyítéka.

Ezt követően pedig az örökségteremtés során a kapuállítás és megőrzés a tudatosan széleskörű megjelenítéssel nemcsak regionális, nemzeti, hanem máréfalvi identitást kapott. Az örökségesítés így is többágúvá vált: a helyi értelmiségiek elképzelései, gyakorlata többnyire nem egyeznek a megjelenő kulturális menedzserekével. Éppen ez a többágúság, a több szereplő, elképzelés, ezek vetélkedése a gyökeresen új jelenség, amiben a helyiek igitkeznek megőrizni irányító szerepüket. Ennek lehetősége az ő kezükben van: az egyes székelykapuk a tulajdonosok családjainak örökségei, ám közösségi tulajdonban lévők egyaránt, és így tágabb kulturális hagyomány részeként is bemutatathatók. A helyiek így örökké tehetik a régió társadalmát, sőt ezen túlmenően az egész magyarságot. Máréfalva számára egy olyan jövőkép rajzolódik, melyben a nemzeti közösségen belül a „székelykapuk falujává” lehet.

A település társadalmát ért kihívásokkal és a kulturális turizmussal összefüggésben bontakozott ki tehát az izgalmas távlatremtő újítás: a kapukra és a kapuállítás hagyományára alapozva a székelykapuk örökségesítésének, a ve-

lük való foglalkozásnak, az összetett szimbolizációnak a folyamata. A ház, porta, a mikrokozmoszok intimitását átépítik, a faluképet átalakítják, a határ is, a maga valóságában vagy művelt részeivel, juhnyájával és tehéncsordájával együtt bizonyos mértékig látványosság is lesz. Gagyai József könyve a globalizálódó világ kérdéseire keresett kisközösségi válaszok egyikének izgalmas és önmagán túlmutató elemzése, hiszen mára a világ minden pontján a helyi fejlődés sarokpontjává lett a jelen múltja, az örökség kérdése.

KUGLER JÓZSEF

Egy vitatott életmű kezdetei

Edvard Beneš: *Az osztrák probléma és a cseh kérdés*
(Az Ausztriában élő szláv nemzetek politikai harcáról szóló tanulmány). Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Gulyás László, fordította Halmos Tamás.
JATE Press: Szeged, 2003. (Documenta Historica, 61.)

A kilencvenes évek óta aligha találunk Magyarországon gyakrabban felemlegetett külhoni történelmi személyiséget, mint éppen Edvard Beneš. Az 1884 és 1948 között élt „cseh(szlávák)” politikust leginkább azon dekrétumaival hozzák összefüggésbe, amelyek a második világháború után egy tiszta szláv nemzetállam megteremtését tűzték ki célul, mégpedig egy olyan államterületen, ahol a lakosság több mint harmada nem tartozott az általa „államalkotónak” tekintett (szláv) etnikumhoz. Tervét tehát közel sem a néprajzi határok kijelölésével, hanem sokkal inkább a még napjainkban is a világ számos részén alkalmazott módszerrel, „etnikai tisztogatással” kívánta megvalósítani. A beneši dekrétumok végrehajtása mérhetetlen szenvedést okozott a csehszlovákiai magyarságságnak és németységnek, ezért nem meglepő a cseh politikus egyértelműen negatív megítélése Magyarországon, Németországban és Ausztriában, ahol a kárvallottak, illetve leszármazottaik többsége él. Ugyanakkor az érem, a politikusi tevékenység értékelésének másik oldala; a cseh parlament (feltehetően a hazai közvélemény nagyobb részének támogatását is maga mögött érve), nemrégiben határozatban örökítette meg az egykori államelnök történelmi érdemeit.

Így a magyar olvasó számára is elengedhetetlen e vitatott életmű egészének megismerése, azaz hogy milyen okok készíthették a csehszlovák állam egyik megalapítójaként is számon tartott politikust arra, hogy kigondolja és politikus társaival egyben végrehajtója legyen a csehszlovákiai kisebbségek elűzésének. Az egykori államelnök magyarországi újraértékelést mindenkép-

pen aktuálissá teszi továbbá még a Teleki-szobor várbeli felállítása körül kipattant országos vita is. A szobor ellenzői ugyanis mai szóval élve nem tartanak „eukomformnak” egy olyan politikust, aki hozzájárult, illetve nevét adta honfitársai egy részének kirekesztéséhez, értve ezalatt Teleki szerepét az ún. „zsidótörvények” meghozatalában. Ha azonban mindez az „antifaszizmus” álarca alatt megy végbe, – mármint az állam polgárai egy részének meghurcolása, deportálása, vagyonának kisajátítása és szülőföldjéről történő elűzése, – akkor egyúttal legálissá, esetleg elfelejthető botlásná is válhat, – tesz fel nem kevesen a kérdést, és várják rá a választ a honi közvéleményt megosztó vitában.

Az Osztrák–Magyar Monarchia (OMM) Beneš fiatalkori éveiben, a XX. század elején egy különleges, számos vonatkozásban előremutató államalakulat volt. Bosznia–Hercegovina okkupációja eredményeként a birodalom területe közel hétszázezer km²-re növekedett, népessége pedig felülmúlta az ötvenmillió főt. A kortársak és a későbbi politikusok egy része mintegy nemzetek feletti integrációként értékelte e kelet-közép-európai, lényegében alkotmányos monarchiát, mivel az egy igen jelentős egységes piacot alakított ki az ipar és agrárgazdaság számára. Másrészt pedig egyfajta civilizációs küldetést is teljesített, hiszen az infrastruktúra (vasút), a köz- és felsőoktatás kiépítésével, a modern közigazgatás megteremtésével a keleti végek (Bukovina, Galícia és részben a történelmi Magyarország egyes vidékeinek) felzárkózását is viszonylag hatékonyan segítette a „maradék” Habsburg-birodalomból szerveződő dualista állam. A legnagyobb gondot az OMM számára a nemzetiségi kérdés megoldatlansága jelentette, mivel az ország lakosságának egyik felét olyan népcsoportok (német, lengyel, ukrán, román) alkották, amelyeknek jelentős nemzetrészei az államhatárokon túl éltek, míg mások (magyarok, csehek) elégedetlenek voltak a birodalomban elfoglalt helyükkel, a közös birodalmi politikára gyakorolt befolyásukkal.

Az 1870-es évek elejétől (a német és az olasz egység létrejöttét követően) évtizedekre stabilizálódott az európai hatalmi egyensúly, gondot leginkább a török uralom alól felszabaduló Balkán-félsziget, illetve az ottani, többé-kevésbé a középkori hagyományokon újjászerveződő kisállamok területi vitái jelentettek. Az OMM és Németország gazdasági felemelkedését és térhódítását azonban féltékenyen figyelték a kontinens nagyhatalmai, főként Franciaország és Anglia, valamint Oroszország is. Ezért ezeknek az államoknak a politikusai a XIX. és XX. század fordulójától előszeretettel karolták fel a dualista állam status quoval elégedetlen nemzetiségi mozgalmait. Noha a sors fintora, hogy ezen államok vezetőrétege már a korábbi évszázadok során az osztrák–magyar politikai elitnél jóval radikálisabban „lecsendesítette” a maga

kisebbségeit (bretonok, írek, lengyelek). A kelet-közép-európai kisebbségek iránti érdeklődést részben a személyes tanulmányutak, pontosabban az azt követő „tényfeltáró riportok” jelezték. Elegendő csak Seton Watson magyarországi útjára és publicisztikájára gondolnunk. Részben pedig viszonylag jelentős számú román, cseh és délszláv fiatal tölthetett hosszabb-rövidebb időt egy-egy nyugat-európai, főként francia egyetemen. Tanulmányaikat ezek a fiatalok legtöbbször egy-egy disszertáció elkészítésével zárták le, vagy pedig az ország tekintélyes újságjaiban, folyóirataiban cikkeket, tanulmányokat jelentettek meg, amelyben népük kilátástalan helyzetét tárták a nyugati közvélemény elé. Számos egyéb ok mellett főként így válhatott fogékonnyá az angol és a francia közvélemény a megoldatlan kelet-közép-európai kisebbségi kérdések iránt, mintegy előkészítve a támogatást az első világháború utáni területi átrendezéshez.

A Szegedi Egyetem fiatal történészei 1992-től napjainkig a *Documenta Historica* sorozat részeként Pándi Lajos irányításával több mint hatvan olyan nemzetközi dokumentumot, egyezményt, szerződést tettek elérhetővé a múlt iránt érdeklődő nagyközönség és természetesen a történettudomány hazai művelői számára is, amelyeknek ismerete nagymértékben elősegíti az események objektívebb megítélését. E sorozat 61. kötete Beneš egykori köztársasági elnök egyik korai munkáját, a francia nyelven megírt, és 1908-ban megjelent disszertációját adja közre. A szerző által nyolc fejezetre tagolt munka magyar kiadása a terjedelmi korlátok miatt részben összefoglaló jellegű, míg a két legfontosabb fejezetét (a VII. és a VIII.) teljes egészében közli a kötet. A tartalmi és szözszerinti közlés tipográfiaiilag is jól elválik egymástól. Rövid bevezető tanulmánya mellett Gulyás László, aki a tanulmány sajtó alá rendezést végezte, bőséges lábjegyzeteivel is segíti az olvasó tájékozódását. A szegedi történésznek – a már említett *Documenta Historica* sorozat részeként – ez a harmadik olyan kötete, amelyben Beneš életművével ismerteti meg a magyar olvasót. (E. Beneš: *Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot*. D. H. 5. Szeged, 1992., illetve *Az 1943 december Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai*. D. H. 11. Szeged, 1993.)

A prágai Károly Egyetemen bölcsészeti tanulmányokat folytató, majd pedig jogi ismereteit külföldön gyarapító Beneš 1907-ben készítette el a dijoni egyetem hallgatójaként disszertációját, amelyet már a következő évben meg is jelentetett. Éppen akkor állította össze értekezését, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében mélyreható belpolitikai reformok léptek életbe, ekkor vezették be ugyanis a korábbi vagyoni cenzushoz kötött helyett, az általános választójogot. Így kézenfekvő, hogy ezzel, illetve e választójogi

reform lehetséges következményeivel zárta gondolait a doktori fokozat megszerzését célul tűző későbbi cseh politikus. A történeti és jogi-államelméleti összefüggésekkel egyaránt foglalkozó munka kezdőpontja pedig a XVI. első fele, I. Ferdinánd centralizációs törekvéseinek megjelenése. A szerző dolgozatában Csehország sajátos birodalmon belüli helyzetének alakulásával ismerteti meg az olvasót. Az első három fejezet az abszolutizmus kiépítésének folyamatát, a középkor századaiban nem kis európai befolyással bíró királyság függetlenségének fokozatos elvesztését mutatja be. Míg a IV.–VI. fejezet az 1848-as forradalmaktól az osztrák–magyar kiegyezésig követi nyomon a cseh nép és főként Csehország sorsának alakulását, fájjalva, hogy nemzete, illetve annak elitje képtelen volt a magyar nemességhez hasonló relatív birodalmon belüli önállóságot kiharcolni.

A disszertáció legfontosabb része mindenképpen az 1867 és 1907 közötti évtizedek eseményeit nyomon követő két utolsó fejezet. A VII. „Az 1867 óta folyó nemzeti küzdelmek és az alkotmányos revízióra tett kísérletek” címet viseli. Ebben a (prágai és bécsi látószögből egyaránt) Cislajtániának nevezett nyugati birodalomfél alkotmányos berendezkedéséről kapunk tájékoztatást, kiemelve, hogy a törvénykezésben ugyan már érvényesülnek a föderalizmus elvei, a végrehajtást azonban még a centralizmus jellemzi. A tartományi gyűlések (diéta) mellé ugyanis nincs önálló végrehajtó hatalom (tartományi kormány) rendelve, mivel ezt a feladatot kizárólag csak a központi kormány látja el. A kormány pedig nem vonható felelősségre a tartományi diétákon hozott törvények végrehajtásáért.

A XIX. század vége cseh–német ellentétéinek, illetve Beneš értekezése megértéséhez elengedhetetlen néhány demográfiai-statisztikai adat ismerete. Az első világháború előtti években az egykoron Szent Vencel koronájához tartozó három osztrák tartományban (Csehország, Morvaország és Szilézia), melyeknek területe meghaladta a 80 ezer km²-t, közel 9 millióan éltek. Az akkori népesség mintegy kétharmada volt cseh, egyharmada pedig német. Az etnikai összetételt a főként Sziléziában található néhány tizedes lengyel közösség tette teljessé. A németek döntő többsége a németországi és ausztriai német tömbbel összeforrva az egykori Cseh Királyság peremét (pl. Szudéta-vidék) foglalta el, mintegy körülvéve a cseh-morva lakosságú területeket. A cseh korona országainak igazi jelentőségét, súlyát az adta, hogy az OMM ipari termelésének (egyés kimutatások szerint) majdnem felét az itteni üzemek állították elő. A tanulmányt záró nyolcadik fejezet a cseh társadalom, illetve a szerveződő politikai csoportok főként pedig az ifjúcsehek, a realisták (a Masaryk által alapított Cseh Néppárt), az agráriusok és a szocialisták tevékenységét, a nem-

zetiségi és az alkotmányjogi küzdelemben elfoglalt álláspontját vázolja. A cseh–német viszonyról szólva pedig a szocialisták reformelképzeléseit bírálva megállapítja: „A nemzetek olyan szétválasztása, amely az egyugyanazon fajhoz tartozók által lakott területek alapján osztotta volna fel az országot lehetetlennek tűnt; Csehországban például vannak olyan német területek, amelyek nagy cseh kisebbséggel rendelkeznek, és amelyeket nem lehet körülhatárolni a nemzetiségek alapján.” Más helyen pedig a különböző tervezeteket értékelve a fiatal cseh politikus megállapítja. „A történelmi tartományoknak át kell adniuk helyüket a nemzeti területeknek. Nevezetesen a cseheknek el kell hagyniuk az állam történelmi jogáról szóló ábrándjaikat. Feltehető, hogy e gondolatokkal a disszertáció szerzője már akkor sem azonosult, a második világháborút követő években pedig végképp nem.

Végül érdemes néhány sort idézni az értekezést záró „Konklúziókból”: „Gyakran beszélünk Ausztria felbomlásáról. Semmit sem hiszek belőle. A történelmi és gazdasági kötelékek, amelyek összekötik az ausztriai nemzeteket, egyiket a másikkal, túl erősek, hogy ez a felbomlás bekövetkezhesen. Az általános választójog és a demokratizálódás Ausztriában, illetve különösen Csehországban elő fogja fogja készíteni a terepet a nemzeti küzdelmek meggyengüléséhez és a különböző nemzetek különböző osztályai gazdasági érdekeik által egyesülve, szükségszerűen erőltetik az ausztriai probléma és a nemzeti kérdés megoldását.” Az első világháború előtti években feltehetően még nem merült fel Beneš és politikus társainak rövid távú elképzeléseiben az Osztrák–Magyar Monarchiától való elszakadás igénye. A cseheknek a „német kérdésben” ugyanis számolniuk kellett az Európa első számú katonai hatalmává emelkedő Németország állásfoglalásával is. A Monarchia tehát a még számos megoldatlan kérdés ellenére is biztosabb fejlődési alternatívát kínált, mint az esetleges önállóság egy nagy szomszédval a háta mögött. 1918 végére, amikor Németország és az OMM katonai veresége és a belső forradalom általi meggyengülése realitássá vált, már utópisztikussá vált a Beneš kortársának számító Jászi Oszkár tervezete az egykori európai nagyhatalom föderális átalakításáról. Az új világpolitikai helyzetben a Monarchia feldarabolása már elkerülhetlenné vált.

LÁSZLÓ RÉKA

A státustörvény szindróma – egy konferencia margójára

Mikor egy téma lekerül a politikai napirendről és az újságok címlapjairól, akkor válik igazán érdekessé és kutatandóvá a tudomány számára. A csak státustörvényként emlegetett kedvezménytörvénynek bő három évet kellett várnia és két módosításon kellett keresztülmennie, mígnem igazán színvonalas tudományos konferencia témájává vált. A 2004. október 14–16-a között a sapporói Hokkaido Egyetem Szlávizmuskutató Központjának, a Magyar Tudományos Akadémia Jogtudományi, illetve Kisebbségkutató Intézetének, valamint a Teleki László Intézet közös szervezésében megtartott *A státustörvény-szindróma: posztkommunista nemzetépítés vagy posztmodern állampolgárság?* (The Status Law Syndrome: Post-Communist Nation-Building or Post-Modern Citizenship?) című rendezvény előzményeihez hozzátartozik, hogy az említett magyar intézetek kutatói éppen egy, szintén a státustörvénnyel és kisebbségvédelemmel foglalkozó angol nyelvű tanulmány- és dokumentumkötet összeállításán és kiadásán dolgoztak, amikor kapcsolatba kerültek a Hokkaido Egyetem professzorával, Osamu Iedával. Az ekkortól nyomon követhető együttműködésben a Szlávizmuskutató Központ professzora nemcsak a kötet kiadásához járult hozzá nagy munkával és nem utolsó sorban anyagi források mozgósításával, hanem a már említett három magyar intézet munkatársaival, Halász Ivánnal, Majtényi Balázssal, Vízi Balázssal és Kántor Zoltánnal együtt úgy találták, hogy időszerű lenne egy konferencia keretein belül külföldi kutatókat is bevonva egy, a magyar kontextusnál szélesebb perspektívából megvizsgálni a magyar kedvezménytörvényt, annak hatásait, és elhelyezni ezt a jelenleg létező kisebbségvédelmi politikák között.

A törekvés megvalósítása sikerrel járt: az előadások egyenletesen magas színvonalon világítottak rá jogfilozófiai, politológiai, belpolitikai, valamint nemzetközi és európai uniós jogi szempontból a kedvezménytörvény jellegze-

tességeire és értékelték azt, ugyanakkor különösen érdekes új perspektívát adott a kérdésnek a nagyszámú összehasonlító, illetve más országokban létező kisebbségvédelmi konstrukciókkal foglalkozó tanulmány. Az előadások zömében az értelmezési keretet Rogers Brubaker által alkalmazott terminológia képezte, amely a kisebbségi kérdéseket a nemzeti kisebbség, rokon-állam és lakóhely szerinti állam (home state) háromszintű kapcsolatainak hálózatán belül elemzi. Ugyanakkor a befogadó állam (host state) terminus esetén Csergő Zsuzsa pontosítás szükségét vetette fel, jelezve, hogy ebből az következne, hogy a szóban forgó, jellemzően őshonos nemzeti kisebbségeket az adott államban átmenetileg tartózkodó vendégekként kellene kezelni, ami egyszerre pontatlan és sértő rájuk nézve. Az elhangzott előadások közül meglepően kevés foglalkozott a státustörvény textuális elemzésével (itt Osamu Ieda és bizonyos mértékben Herbert Küpper előadásai említhetők) illetve gyakorlatban való megvalósításával, következményeivel (Szarka László előadása emelhető itt ki alapos dokumentáltsága miatt), és meglepően sok volt a nemzetközi kontextussal, a posztkommunista országok nemzetpolitikájával és különösen a nemzetközi és az európai uniós jogi vonatkozásokat elemzésével foglalkozó munka. Kiemelt szerepet tulajdonítottak az előadók a nemzetközi intézmények és nemzetközi szervezetek, az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztossága, Európai Unió, Európa Tanács és a Velencei Bizottság állásfoglalásainak, nyomásgyakorlásának, néha akár túlhangsúlyozva szerepüket a státustörvény ügyének alakulásában (főleg Walter Kemp, Herbert Küpper, Gabriel von Toggenburg és Helge Hornburg előadásai). Ugyanakkor számos kritika is elhangzott ugyanezen szervezeteknek a kisebbségi ügyekhez való hozzáállásáról. Kiemelném itt *Majtényi Baláznak*, az MTA Jogtudományi Intézete munkatársának gondolatébresztő előadását, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzetközi közösség a kisebbségvédelem kérdését vagy a biztonságpolitika részeként vagy az emberi jogi politika részeként kezeli. A biztonságpolitikai kérdésként való kezelés pedig elvezethet az emberi jogok utilitarista szempontú értelmezéséhez, amely törvényesítene és intézményesítene egy olyan szemléletet, amely egyes esetekben korlátozná a biztonságot és békét veszélyeztető személyek emberi jogait, más esetekben pedig éppenséggel különleges kisebbségi jogok adományozásával próbálná megbékíteni őket a közjó és béke érdekében. Majtényi bírálta az EBESZ Kisebbségügyi Főbiztosságának és az Európai Unió ügykezelését: az említett intézményeknek a kedvezménytörvényekkel szembeni elutasításának hátterében szerinte az áll, hogy ezeket biztonságpolitikailag kockázatosnak tartják, és ezért olyan érveket keresnek a hatályos nemzetközi jogban, amelyek alátámasztják érvelésüket. Viszont a nemzetközi jog elveinek ellentmondásosságá-

gából adódóan mind a szuverenitás, mind a diszkrimináció-mentesség alapú érvelés mellett és ellen is találhatók bőven érvek, ellenérvek és precedensek, így az ezek közül való választás alapja inkább politikai, mint jogi döntés. Hasonló irányú kritikát fogalmazott meg *Tóth Judit*, az MTA Kisebbségkutató Intézetének kutatója, az Európai Unió kisebbségpolitikájára nézve, arra figyelmeztetve, hogy noha növekszik a kisebbségvédelemre és kisebbségi nyelvek védelmére vonatkozó regionális konvenciók száma, az EU-tagállamok nem feltétlenül tagjai ezen konvencióknak, illetve nyelvvédelemre hivatkozva elkerülhető, hogy az adott állam kénytelen legyen elismerni egy adott „etnikai vagy nemzeti kisebbséget”, amely kellemetlenségeket okozhatna neki. Továbbá sérelmes gyakorlat, hogy a csatlakozási tárgyalásokon a kisebbségi kérdések csak közvetlenül kapnak teret: a kisebbségek körülményeiről ezek képviselőinek részvétele nélkül tárgyalnak, valamint hiányoznak a egységes európai kisebbségvédelmi szabályok, mechanizmusok és az egységes gyakorlat, amely alássa a potenciális hatékonyságot is. Szintén bírálatot fogalmazott meg *Schöpflin György* az európai politikában még mindig fennálló kettős mércével szemben, amely a kisebbségi ügyekben több szinten is megjelenik. Egyrészt a kontinens szintjén hajlamos az eltérő bánásmódra Nyugat-, Közép- és Dél-Kelet-Európa esetén, amely azt sugallja, hogy míg Nyugat-Európa kellemesen poszt nacionalista, „az Elbától keletre a nacionalista túlkapások démonjai dühöngnek”, dül a retrográd etnicizmus. Másrészt etnikai konfliktusok esetén az európai nemzetközi intézmények hajlamosak a többségi nacionalizmust állampolgárinak, következképpen stabilitásra törekvő erőnek tekinteni, míg a kisebbségit etnikainak és retrográdnak, azaz a lakóhely szerinti állam stabilitását preferálják az államok demokratikus hitelességével szemben, csak rövid távú megoldásokban gondolkodnak és ezzel saját hitelességüket rontják. Ám van példa az ellenkezőjére: *Csergő Zsuzsa* és *James Goldgeier* méltatták az Európai Unió által a '90-es évek elején betöltött integráló szerepét, amely új interakciós lehetőséget nyújtott a közép-kelet-európai posztkommunista államok számára, és döntően hozzájárult a latens etnikai konfliktusok becsatornázásához, az erőszakos beavatkozások elmaradásához. Szerintük ezzel a folyamattal szemben született meg a státustörvény, amely a transzszuverén, virtuális nacionalizmus megtestesítője, és ellentétben a nemzetállami nacionalizmussal olyan, a nemzeti központ által alapított intézményekre épül, amelyek fenntartják és reprodukálják a nemzetet a fennálló államhatárokon keresztül. Ennek viszont feltétele, hogy a határokon kívüli közösség is aktívan a kulturális nemzet részeként definiálja magát, valamint hogy a nemzeti központ kulturális és gazdasági szempontból is vonzó legyen e közösségek számára.

A konferencia meglehetősen provokatív címének egyik értelmezését és ezáltal státustörvények megjelenésének tágabb horizontját *Kántor Zoltán*, a Teleki László Intézet kutatója világította meg, aki előadásában a nacionalizmus jelenségét a versengő nemzetépítési törekvésekből kiindulva magyarázta, és rámutatott hogy a '90-es évek politikai átalakulásai következtében Kelet-Közép-Európában felerősödött az új államokban a nemzet határainak kijelölésére irányuló jogalkotási láz, amely valóságos státustörvény-szindrómát eredményezett. Kántor mindezt posztkommunista jelenségként értelmezi, amely a társadalmak nemzeti alapú (újra)intézményesítésének törekvésében érvényesül és ezáltal az ebben a térségben domináló etnokulturális nemzet-koncepciót juttatja érvényre. Kántor fölveti a kérdést, hogy mindez azáltal, hogy új nemzetparadigmában való gondolkodásra is kényszeríti a nyugati politikusokat, el fogja-e hozni ennek a nemzetfelfogásnak a felértékelődését. Szerinte üdvösebb lenne, ha ez válna normatív felfogássá, míg a politikai nemzet fogalmát a továbbiakban az állampolgársággal helyettesítenék. Szintén kelet-európai kontextusban, posztkommunista jelenségként értelmezte a státustörvények megjelenését és jellegét *Amitabh Singh*, a *Csergő Zsuzsa-James Goldgeier* szerzőpáros és *Halász Iván*, akik közül különösen az utóbbiak az orosz nemzetpolitikát és állampolgársági politikát emelték ki. Érdekes színfoltot jelentettek *Natsuko Oka*, *Tjerd de Graaf*, *Constantin Iordachi* és *Nurcan Ozgur-Baklacioglu* előadásai, akik a kaukázusi, a volt Szovjetunióbeli mennonita, a moldvai román és a bulgáriai török kisebbség helyzetét, jogi státusát elemezték.

Újszerű megközelítést jelentett a státustörvény kérdést a nemzetközi viszonyok átalakulásának jeleként tárgyaló *Stephen Deets* és *Sherrill Stroschein* előadása. Deets a nemzetközi viszonyokban az új-középkoriség (neo-medievalism), azaz a vesztfáliai rendszer előtti egymást átfedő autoritások és többszörös lojalitások rendszerének jelenkori megjelenését észleli, amelyet egyrészt nem állami aktorok megjelenésének, az államok fölötti kölcsönös függőségi rendszernek és nemzetközi intézményeknek tulajdonít, amelyek megbontják az egyes államok ellenőrzési képességeinek teljességét (de nem veszélyeztetik szuverenitását), másrészt olyan nemzetközi szervezetek autoritásnövekedésének, amelyek az államoktól eltérő elvek mentén szerveződnek, mint például a WTO és az Európai Unió. Ezáltal újraértékelődik a hagyományos állami szuverenitás koncepció, amennyiben a vertikális szuverenitás-elvonás egy nemzetközi szervezet részéről már legitimnek minősül, míg a szuverenitásba való horizontális beavatkozás (egyik állam a másik állam belügyeibe) továbbra is illegitim. Deets a státustörvény megalkotásában és Orbán Viktor-nak az eljövendő nemzeti közösségek Európájáról tett egyik korábbi nyilatko-

zatában, amelyben a határok eljelentéktelenedéséről szólt, az új középkoriság egyfajta vízióját érzékeli, amely szembemegy a hagyományos államszuverenitással, illetve az ezzel kapcsolatos állam általi megkülönböztetés tilalmával és az egyéni jogokkal. Sherill Stroschein a weberianus territoriális állam- és szuverenitásfelfogással ellentétben úgy véli, hogy az államokat manapság inkább folyamatban lévő projekteknek kellene tekinteni, amelyek eltérő mértékben sikeresek a határaikon belüli történések ellenőrzésében. Ezzel szemben további kihívást jelentenek a nem területi elvű intézmények, amelyek legalább is a kisebbségi politika vonatkozásában pozitívumot jelenthetnek, amennyiben a nem területi elvű autonómiák kevésbé veszélyeztetik az egyes államok stabilitását. Ezekre példaként a magyarországi kisebbségi önkormányzatokat, a státustörvényt és a belga nyelvközösségi egységeket hozta fel.

A konferencia legérdekesebb pillanatát a Schöpflin György előadását követő vita jelentette, amely az előadó azon kihívó megjegyzésére bontakozott ki, miszerint Szlovákia nem jogállam a tulajdonjog nem kellő mértékű tiszteletben tartása miatt, gondolva itt elsősorban a Benes-dekrétumok mai napig való továbbélésére. Kár, hogy a vitát inkább elvi és politikai, mint tudományos érvek egymásnak feszülése jellemezte.

Következtetésként levonható, hogy a konferencia összességében sokkal átfogóbb volt, mint amit a címe ígért, mivel nemcsak a magyar státustörvényről szólt, hanem a '90-es években a nemzetközi szintéren új jelentőséget nyert nemzetpolitikai kérdésekről, törekvésekről. Ugyanakkor jelentőségét emeli aktualitása is, amennyiben összefoglalja a státustörvény(ek) tanulságait akkor, amikor a magyar nemzetpolitika kulcskérdése a határokon túli magyarokkal való kapcsolatában a státustörvények szintjéről egy magasabb szintre, a magyar állampolgárság megadásának szintjére való lépés pozitív vagy negatív megválaszolása.

KÖNYVISMERTETÉSEK

A Bibó István Szellemi Műhely legfrissebb tanulmánykötetei

A *Bibó István Szellemi Műhely* három tanulmánykötet (*A hatalom humanizálása* /1993/, *A szabadság kis körei* /1999/ és *Megtalálni a szabadság rendjét* /2001/, valamennyi alcíme: *Tanulmányok Bibó István életművéről*) és az első Bibó monográfia után (Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* /1999/), könyvsorozatot indított. Az *Eszmetörténeti könyvtár* című sorozat első három kötete közül az első tanulmánykötet, doktoranduszok egységes tematikai és módszertani keretbe foglalt munkája, több éves egyéni és kollektív munka eredménye. A másik két könyv kimagasló színvonalú doktori értekezés, monográfia, évtizedes kutatómunka gyümölcse. Az egyik tematikus Bibó-monográfia, a másik az életmű monografikus, problémátörténeti feldolgoása.

A bűnbaktól a realista lényeglátóig.

A magyar tudományos és politikai diskurzusok Kossuth képei 1849–2002 (Szerk. Dénes Iván Zoltán).

Bibó István Szellemi Műhely – Argumentum Kiadó: Budapest, 2004. (Eszmetörténeti Könyvtár, 1.) 199 lap + 20 kép. 2200 Ft.

A tanulmánykötet hat tanulmányt tartalmaz, amelyek a politikai és a tudományos diskurzusok, a szimbolikus politizálás és a történettudomány Kossuth-képeit vázolják fel. A szerzők közül hárman jogász, ketten pedig filozófus Ph.D. hallgatók.

Tattay Szilárd (1977) rekonstruálta és összehasonlította egymással az 1849 és 1945 közötti konzervatív publicisztika és történettudomány Kossuth-képeit, Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula *érzelmi-radikális és sérelmi-radikális politikai* imázsát. Stágel Bence (1978) pedig a Szekfűvel vitatkozó Mályusz Elemér *sikeres kismemes politikai* értelmezését mutatta be. Azokat a sémákat, amelyek Kosáry Domokos – 1943-ban írt és 1946-ban pub-

likált, majd 2002-ben bővített kiadásban ismét megjelentetett, komoly forráskutatáson alapuló – Kossuth-könyvének értelmezési keretét képezték. Cserne Péter (1976) feltárta, elemezte és értelmezte Szabó Ervin *rendi kiváltságörző* és Révai József *következetlen forradalmár* Kossuth-képét. Dinnyei Béla (1975) pedig a magyar függetlenségi hagyományok Molnár Erik-féle értelmezését mutatta be. Ezek az értelmezések – különbségeik ellenére – hasonlítanak a *sérelmi politikus* és a *sikerés kismemes politikus* sémákhoz. Brunczel Balázs (1974) arra vállalkozott, hogy tárgyilagosan értelmezze az 1945 után megjelent – a reformkorral, a magyar liberalizmussal és Kossuthal foglalkozó – *történettudományi feldolgozásokat*, Barta István, Hajnal István, Kosáry Domokos, Szabad György, Urbán Aladár és Varga János műveit. Dénes Iván Zoltán (1946) – az eszmetörténeti doktori szeminárium vezetője és a kötet szerkesztője – a tárgyalt Kossuth-képeket szélesebb összefüggésbe helyezte, azok kontextusát rajzolta fel és értelmezte.

A kötet tehát Kossuth Lajos alakjának a 19–20. századi magyar politikai ideológiában, történettudományban és Kossuth-kultuszban megmutatkozó transzformációit vonta vizsgálat alá, az elmúlt másfél évszázad Kossuth-képeinek változásait követte nyomon. A „fő vonalat” mutatta be, azokat a szerzőket tárgyalta, akik a Kossuth-kép alakításának meghatározó személyiségei voltak.

A tárgyalt értelmezések Kossuth bűnbakká tételétől, Kemény Zsigmond Kossuth-képétől, Bibó István Szabad György 1977-es Kossuth-könyvéből levont konklúzióig, a realista lényeglátó értelmiségi politikusig ívelt. Az érzelmi és sérelmi politikus, a sikeres kismemesi politikus, a kiváltságörző köznememesi felkelő és a következetlen forradalmár sémáin ugyanis a 60-as évektől már egyértelműen túlmutattak a történész kutatók eredményei.

Mindez három különböző megközelítést is indokoltá tehetne: a politikai ideológia változásai eszmetörténeti, a történettudományé historiográfiai, a kultuszoké pedig kultuszörténeti vizsgálódás tárgyaként kínálkoznak. A három szempont a tanulmányok szövegében valóban érvényesült, ám nem egymás ellenében, hanem szerencsésen áthatva egymást. A kötet tanulmányai az átfogott időtáv szélessége és a megközelítési szempontok különbözőségei ellenére szoros egységet alkotnak és kivétel nélkül színvonalas eszmetörténeti-historiográfiai-kultuszörténeti dolgozatok, a kötet egésze pedig a hazai eszmetörténet, a historiográfia és a szimbolikus politizálás egymásra vonatkoztatásának termékeny szellemi kísérlete, amelynek keretében alapos bemutató-elemző tanulmányok születtek. Látszik róluk, hogy egy műhelyből kerültek ki, mivel tárgyalásmódjuk, elemzésük nagyon is hasonló. A kötet majdhogynem többszerzős *monográfia*, s arra buzdít, hogy a Kossuth-histori-

ográfiáról monográfia is szüleessen. A kötetet irodalomjegyzék, névmutató zárja és – sok esetben első ízben itt közölt – képeket találunk benne.

Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában.*

Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.

Bibó István Szellemi Műhely – Argumentum Kiadó: Budapest, 2004.

(Eszmetörténeti Könyvtár, 2.) 289 lap. 2600 Ft.

A monográfia szerzője arra vállalkozott, hogy feltárja Bibó István politikai hisztéria-értelmezését, politikai pszichológiáját, társadalmi terapeuta szerepét, munkásságának aktualitását. Egyúttal azt is vállalta, hogy elkülöníti egymástól a hisztériaelemzések és a terapeuta-szerep érvényes és túlhaladott vonásait. Ezzel a szellemi művelettel, amely az *oeuvre* egészére kiterjedt, megteremtette annak a feltételeit, hogy Bibó *Zsidókérdés*-tanulmányának szemléleti és módszertani újdonságát viszonyítani lehessen az életmű egészéhez.

Balog Iván (1956) a Szegedi Tudományegyetem szociológia oktatója, a *Bibó István Szellemi Műhely* alapító tagja. Társadalomtudományi olvasottsága széleskörű és alapos, és éppoly jól ismeri a hazai és a nemzetközi antiszemitizmus-irodalmat, mint a Holocaust-túlélők és utódaik terápiáinak pszichológiai irodalmát. Témájának feldolgozása amellet, hogy szuverén tudományos teljesítmény, egyúttal önterápia is.

A monográfia öt fejezetből áll, s a fejezeteken belül számos alfejezetre oszlik, amelyeket a Szerző szükség szerint tovább tagolt.

Az első fejezetben a szerző Bibó István jogbölcselet tanárának, mesterének, Horváth Barnának a szinoptikus módszerét – az egymással közvetlenül összeegyeztethetetlen jelenségek szétválasztását és együttszemlélését – rekonstruálta. Ennek jegyében mutatta be Horváth Barna és Bibó István legitimitás-felfogásának – a politikai hisztéria pozitív ellenpontját, a politikai egyensúlyt megalapozó és alkotó – alapfogalmait. Mindezt tematikus tagolásban, Horváth és Bibó életművének alapos és értő ismeretében, a szellemi hatások (Guglielmo Ferrero, Hajnal István és Mannheim Károly) és párhuzamok teljes tudatában, a rájuk vonatkozó kommentárok kritikai feldolgozásával, s az elméleti kérdések szélesebb irodalmának birtokában tette.

A második fejezetben Balog Iván tematikus tagolást követve vette sorra Bibó István politikai pszichológiájának alapfogalmait, a *hisztéria* folyamatát, annak feltételeit és szakaszait, a *hamis helyzetet*, a *politikai skizofréniát* és az *ördögi körforgást*. Mindezt a szerző szuverén módon rekonstruálta, majd összeve-

tette Bibó különböző írásainak gondolatmeneteit Horváth Barna és Guglielmo Ferrero műveivel és egymással.

A harmadik fejezetben a Szerző közelebb lépett tárgyához és (jelezve, hogy áttér az időrendi tárgyalásra) végigvezetett bennünket *Az európai egyensúlyról és békéről* című – Bibó életében kiadatlan – hatalmas kézirat témáin, kérdésfeltevésain és válaszain. Balog Iván rekonstrukciói segítségével kibontakoznak Bibó István 1943/44-ben kifejtett első és legkidolgozottabb hisztériaelemzései, mindenekelőtt – igen termékeny – fasizmus-értelmezése.

A negyedik fejezetben a szerző elsősorban saját szavaival fejtette ki Bibó István 1944 és 1948 közötti – magyar politikai és történeti – zsákutca- és hisztériaelemzéseit. Ebben a fejezetben találjuk a monográfia egyik csúcspontját, *A békeszerződés és a magyar demokrácia* és a *Historikerstreit* összevetését. Mindezt egyrészt a fejezet egésze, másrészt az előző fejezetek, így a *Békecsinálók könyve* hisztériaelemzésének rekonstruálása teszi megalapozottá, kontextusba ágyazottá. Nagyon tanulságos az is, ahogyan a Szerző ehhez hozzákapcsolja Bibó István 1956/57-es írásainak helyzetelemzéseit.

Az ötödik fejezet a monográfia leghosszabb, hetven oldalas része. Ebben a fejezetben a *Zsidókérdés*-tanulmány – Bibó intencióinak megfelelő, a megszületés körülményei helyett a tartalmi szempontot követő – újratagolását, s ennek jegyében az abban foglaltak gondolati rekonstrukcióját találjuk. A Szerző a rekonstruált tételeket szembesítette egyrészt a téma szűkebb (Bibó írására vonatkozó) és tágabb (az antiszemitizmusra vonatkozó) irodalmával, másrészt a kollektív emlékezet akkori és jelenlegi feldolgozatlanságával. Gondolatgazdag, érzékeny és szuverén érveléseket olvashatunk minderről. Olyanokat, amelyek a téma személyes, lélektani és interdiszciplináris, tudományos feldolgozását jelentik. A monográfiát gondos irodalomjegyzék és névmutató zárja.

Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.*

Bibó István Szellemi Műhely – Argumentum Kiadó: Budapest, 2004. (Eszmetörténeti Könyvtár, 3.) 494 lap. 2900 Ft.

A monográfia szerzője tizenkét fejezetben rajzolta meg Bibó István szellemi életrajzát. Bemutatta a – politikai gondolkodásának kialakulásában szerepet játszó – szellemi hatásokat és élményeket, rekonstruálta, elemezte és értelmezte azokat a politikaelméleti kérdéseket, amelyek Bibó Istvánt foglalkoztatták, amelyekre megoldást keresett, és amelyek megoldását kidolgozta.

A tíz fejezetre tagolt életrajzi, hatástörténeti és elméleti-tematikai kifejtés után következő két fejezet egyikében a szerző Bibó Istvánnak a liberalizmus-hoz, a szocializmushoz, a kereszténységhez és a népi mozgalomhoz való viszonyát gondolta újra, majd a monográfia utolsó fejezetében, annak epilógusában demokrácia-felfogásának árnyalt definiálását végezte el.

Kovács Gábor (1960) a politikai filozófia és a lassan Magyarországon is meghonosodó eszmetörténet egyik elmélyült hazai művelője, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének főmunkatársa, a *Bibó István Szellemi Műhely* alapító tagja.

Értekezésének első fejezetében megrajzolta Bibó István (1910/20-as évekbeli) *családi szocializációját*, az apai ág alföldi református kisnemesi értelmiségi, és az anyai ág katolikus értelmiségi háttérét, amatőr filozófus édesapjának és tolsztojánus édesanyjának hatását, nevelődésének családon kívüli színtereit, a kísérletező pedagógia egyik budapesti műhelyének, az *Új Iskolának* a szerepét, és a szegedi *Piarista Gimnázium* légkörét. Rekonstruálta és elemezte kéziratban fennmaradt történelmi tárgyú önképzőköri dolgozatát, újságban megjelent, a reformáció jelentőségéről tartott emlékbeszédét és vitás európai területi kérdésekről papírra vetett nemzetközi jogi kéziratát.

A második fejezetben a szerző a szegedi *Ferenc József Tudományegyetem* jogbölcselet tanárának, Horváth Barnának Bibó Istvánra – közvetlenül a 30-as évek első felében, közvetve az életpálya egészére – gyakorolt szellemi hatását rekonstruálta, és e hatás recepcióját értelmezte. Horváth Barna *Jogszociológiájában* tény és érték, természet és norma, jogesemény és jogi norma együttszemlélésével, szinopsziséval termékeny problémaértelmező módszert dolgozott ki, amelyet Bibó István *Kényszer, jog, szabadság* című doktori értekezésében, A „*bellum iustum*” dogmája és a jogi tévedhetetlenség elmélete. *Kritikai esszé a tiszta jogtanról* címmel franciául publikált Kelsen-kritikájában, *Jogerő, jogi tévedhetetlenség, szuverenitás* című németül megjelent írásában, *Etika és büntetőjog* című tanulmányában és néhány kisebb jogelméleti írásában alkalmazott és továbbfejlesztett. Hatott rá Horváth parancsuralommal szembeállított joguralom-interpretációja, képvisleti és közvetlen demokrácia-felfogása, eljárásfogalma, természetjog-értelmezése, szociálpszichológiai megközelítése. Horváth Barna közvetítette az angol politikai filozófia klasszikus és modern szerzőinek műveit is és az 1918-as magyar polgári demokratikus forradalom hagyományát. Kettejük kapcsolata megmaradt az után is, hogy Horváth Barna emigrált.

A harmadik fejezetből két egyetemi kollégájának és barátjának harmincas évekbeli levelezését, (30/40-es évekbeli) műveit, szemléletük és személyiségük hatását ismerhetjük meg, Erdei Ferenc paraszti polgárosodás-konceptiója, az alföldi tanyás mezővárosokról kialakított képe és ezeken alapuló

agrárurbanizációs programja Bibó István közigazgatási reformterveinek a kiindulópontját alkotta. A paraszti állapot, az úr-szolga viszony interiorizálása, a jobbagyi állapot elviselő passzivitása, mindezek tarthatatlansága és az ezekkel szembeni lázadás szükségességének tudata pedig mindennemű paraszt- és népromantika elvetésének, ugyanakkor az emberi méltóság mindenkit megillető igényének, az emberi méltóság forradalmának fontos indítéka lett számára. Reitzer Béla széleskörű szociológiai olvasottsága révén a nyugat-európai társadalomtudományi tájékozódást serkentette, másrészt zsidó barátjának sorsa – az, hogy állampolgári jogaitól megfosztották, munkaszolgálatosként Ukrajnába hurcolták és ott megölték – bizonyosan hozzájárult Bibó Istvánnak a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról 1948-ban kifejtett értelmezéséhez.

A negyedik fejezetben a szerző Németh László 1930-as évekbeli szellemi hatását rekonstruálta és vetette össze Bibó István értelmezéseivel. Ismertette Bibó Némethhez fűződő szellemi viszonyának alakulását, bemutatta és értelmezte Németh László történelemfelfogását, politikaképét és a kultúrát megújító elitről alkotott nézeteit, Európa és Kelet-Európa értelmezését, a magyar szellemi elit kontraszelektációjára vonatkozó nézeteit, és kiegyezés-kritikáját. Mindezt nemcsak hatástörténeti összefüggésben értelmezte, hanem szembesítette azokat Bibó István vonatkozó nézeteivel, és világossá tette a hatástörténeti összefüggések mellett a szemléleti különbségeket is kettőjük felgása között.

Az ötödik fejezet a *politikai legitimitás* értelmezése köré szerveződött. Megismerhetjük belőle – a harmincas évek második felétől Bibóra genfi előadásain és híres triászán keresztül meghatározó hatást gyakorló – Guglielmo Ferrero politikai legitimitás-felfogását, az újkori európai történelemről, mindenekelőtt a francia forradalomról, Napóleonnól és a bizonytalan politikai helyzetek konszolidálásáról alkotott nézeteit, s a politikai elit ebben játszott szerepéről formált véleményét. A szerző szembesítette Ferrero nézeteit azal, ahogyan Bibó István adaptálta mindezeket saját legitimitás-felfogásához. Ahhoz, amely később olyan döntő szerepet játszott abban, ahogyan Bibó István a legitim politikai helyzetek kialakítására vonatkozó diagnózisait és terápiait megfogalmazta.

A hatodik fejezetben a szerző Bibó István első politikai szerepvállalását, a Márciusi Front (1937/38-as) megalakulásában játszott szerepét mutatta be. Értelmezte Bibó Erdei mellett vállalt tanácsadói szerepét, s a Márciusi Frontnak azt a programváltoztatát, amelyet Bibó és Reitzer dolgozott ki, de amelyet a mozgalom meghatározó egyéniségei elvetettek, Bibónak az első zsidótörvénnyel szembefordulóktól való elhatárolódását és a zsidókérdésről kialakított

1938-as (ma kulturális antiszemitának minősíthető) állásfoglalását. Mindezt igen árnyaltan, korabeli kontextusba helyezve rekonstruálta és értelmezte.

A hetedik fejezet *Az európai egyensúlyról és békéről. A békecsinálók könyve* címmel írt és kéziratban maradt nagy mű megszületésének előzményeivel, körülményeivel, a műhöz vezető szellemi úttal, és magával a művel foglalkozott, így annak eszmetörténeti értékével és Bibó István későbbi reflexióival.

A nyolcadik fejezet Bibó István 1944/45 és 1948 közötti politikai publicisztikai tevékenységét mutatta be és értelmezte. Áttekintette életrajzának főbb adatait, a „kölcsonös szolgáltatások társadalmának” elgondolását kidolgozó Hajnal István szellemi hatását, e hatás szakaszait. Értelmezte 1944/45 telén írt Ferrero-kivonatait, majd rekonstruálta, elemezte, viszonyította és interpretálta 1945 és 1947 közötti *politikai elemzéseit*. Az újraolvasott és újraértelmezett írásokat két síkon gondolta újra: szembesítette azok tételeit, mindenekelőtt a *határolt és tervezett forradalom* fogalmát a korabeli állásfoglalásokkal, valamint a napjainkban született interpretációkkal és feltárta Bibó István politikai helyzetelemzéseinek mozgatórugóit.

A kilencedik fejezetből megismerhetjük Bibó István 1953 és 1956 között papírra vetett politikaelméleti gondolatmenetének újdonságát, 1950-es évekbeli életének főbb eseményeit, a forradalom alatti és utáni írásainak fő jellegzetességeit, *harmadikutas szocializmus-konceptióját*, politikai szerepét és áttekintést kapunk börtönéveinek eseményeiről.

A tizedik fejezet a börtönből szabadult gondolkodó életrajzát, 1960/70-es években írt nagy művének, a *Bénultságnak* és ezzel összefüggésben az *Egyensúly*-könyvvel folytonos és különböző elemeinek, Bibó István *nemzet, önrendelkezés és nacionalizmus-értelmezésének* a rekonstrukcióját és értelmezését tartalmazza. Ennek során a szerző gondosan számba vette a hatástörténeti összefüggéseket, majd az angol nyelvű nacionalizmus-irodalom értelmezéseivel való párhuzamokat és különbségeket. Maga is értelmezte az értelmezéseket, viszonyított és viszonyult azokhoz az értelmezésekhez, amelyek Bibó nemzetfelfogására vonatkozhatnak. Kovács Gábor Bibó nacionalizmus-értelmezésének rekonstrukciója és értelmezése során előbb megteremtette annak lehetőségét, hogy azt nemzetközi kontextusba helyezze, majd ezt meg is tette.

A tizenegyedik fejezetben az életrajzi áttekintés után az *Uchrónia, Az európai társadalomfejlődés értelme* és az *1978/79-es töredékek* rekonstrukcióját és értelmezését találjuk, amelynek során Bibó István *liberalizmushoz és szocializmushoz való viszonyának* árnyalt bemutatását olvashatjuk. Ezt két külön egység követi. Az egyikben a szerző Bibó István *kereszténység-felfogásának* társadalomkonceptiójára gyakorolt hatását vizsgálta. Kimutatta, hogy Bibó István nem protestáns

és nem is katolikus szemléletű volt, hanem – ebben a vonatkozásban – mindkettő vívmányainak szintézisére törekvő politikai gondolkodó. A másikban pedig Bibó István *népi mozgalomról* alkotott – különböző korokból származó – véleményeinek és a népi mozgalomról formált urbánus ellenségeknek a gondos és higgadt számbavétele után arra vállalkozott, hogy egyrészt a népi mozgalmat elhelyezze a modern politikai eszmetörténetben, másrészt arra, hogy meghatározza Bibó István viszonyát a népi mozgalomhoz.

A tizenkettedik fejezetben, a disszertáció epilógusában a szerző Bibó István *demokrácia-felfogását* fogalmazta meg. Az értekezést széleskörű és alapos irodalomjegyzék és névmutató zárja.

Kovács Gábor tehát különböző feladatokra vállalkozott. Szellemi életrajz megírására, a szellemi hatások és az életmű összehasonlítására. Arra, hogy felderítse, hogy azok milyen módosulásokkal épültek be Bibó István életművébe. Arra, hogy az életmű kulcsfontosságú elméleti kérdéseit újraértelmezze, s ebből a szempontból olvassa újra Bibó *oeuvrejét*. Arra, hogy beemelje azt napjaink társadalomtudományi és közéleti diskurzusaiba. A feladatok önálló munkákat és különböző műfajokat feltételeztek. Ezeket a feladatokat úgy kellett a szerzőnek megoldania, hogy a különböző munkákat egy egységes szerkezetű műbe foglalja bele, annak a részeivé alakítsa át. A mű nem a Magyarországon meghonosodott – az életművet nem elemző – életrajz, hanem az életmű monografikus, problémátörténeti feldolgozása.

Az eszmetörténeti doktori szemináriumi tanulmánykötet, és a két alapvető monográfia a magyar nyelvű eszmetörténeti irodalomban éppúgy, mint az eszmetörténeti irodalom nemzetközi mezőnyében megállják a helyüket. Tárnyilagos, autonóm, szemléletükben, módszerükben és problémamegoldásaikban egymástól különböző, de egyaránt alapvető művek születtek. Ugyanannak a szellemi műhelynek autonómiára és együttműködésre serkentő közegében.

FELHÍVÁS A REGIO LEENDŐ SZERZŐIHEZ

A kéziratokat megőrizzük és kérésre visszaküldjük. A kéziratokat elektronikus formában (*.doc, *.rtf dokumentumként) várjuk a szerkesztőség e-mail címére (zs.domok@tla.hu). A kéziratok terjedelme nem haladhatja meg a 40 ezer leütést, a recenzióké, könyvismertetésé a 15 ezer leütést. A szövegben nem használunk kövér/félkövér és aláhúzott kiemeléseket – a kiemelendő szövegrészeket dőlt betűkkel kérjük jelölni. A hivatkozásokat folyamatos lábjegyzetekben helyezzük el, szöveg végi bibliográfiát, tájékoztató irodalmat rendszerint nem közlünk.

ÚTMUTATÓ A HIVATKOZÁSOKHOZ

1. A szerzők, szerkesztők neve

A hivatkozás a szerző vagy szerkesztő nevével indul. Ha többen írták, szerkesztették a művet, nevük közé hosszú kötőjel (–) kerül. Külföldi szerző esetén a családnév kerül előre, majd vessző után áll a keresztnév. (Magyar szerzők nevéénél is ezt a sorrendet használjuk, ha a szöveg idegen nyelven jelent meg.) Többszerzős tanulmánykötet esetében a szerkesztő(k) nevét (melyet a már említett sorrendben adunk meg) az (ed.), (eds.), (Hg.), (Hrsg.) illetve magyar cím esetén (szerk.) kifejezés, végül kettőspont követi, a cím bevezetéseként. Ha a cikket a szerző saját tanulmánykötetéből idézzük, a név ismétlését kerüljük, de utalunk rá az „Ugyanő” szóval. Ezt használjuk akkor is, ha ugyanattól a szerzőtől egynél több művet hivatkozunk egymás után. Több mű egy lábjegyzetben történő felsorolásakor az oldalszámot követő pont után pontosvesszőt használunk. Minden lábjegyzet ponttal végződik.

2. A hivatkozott szöveg címe

Ha önálló kötetről van szó, ennek a címét dőlt betűvel szedjük. Ha a hivatkozott cikk tanulmánykötetben vagy folyóiratban jelent meg, ez utóbbiak lesznek dőltbetűsek, míg a cikk címét nem kurziváljuk. Ha a tanulmánykötetből valamely cikkre hivatkozunk, akkor In:-t használunk.

Folyóiratcikkek esetén nem használunk „In”-t. A folyóirat dőlt betűvel szedett címét vessző, majd a megjelenés éve, a lapszám követi, végül az oldalszám.

A címről fent mondottak természetesen az alcímre is vonatkoznak. (Ezt pont választja el a főcímtől, hacsak a kötet kimondottan nem jelöli másként.) Ha a címet kérdőjel, felkiáltójel stb. zárja, pontra természetesen már nincs szükség.

3. A szöveg kiadási helye, terjedelme

A köteteknél először a kiadót, majd kettőspont után a kiadás helyét adjuk meg. A város nevét, vessző után, követi a kiadás éve, és pont után a hivatkozott oldal vagy oldalak. Az oldalszámok (és általában a számok) között hosszú kötőjelet használunk. Az oldalszámok csak önmagukban állnak, p., pp. vagy o. rövidítésekre nincs szükség, de a pontra az utolsó szám után igen. Minden címet pont zár le. Amikor több hivatkozás kerül egymás után ugyanabba a lábjegyzetbe, pont és pontosvessző választja el őket.

Minden város nevét olyan alakban közöljük, ahogy a hivatkozott szöveg nyelvéből adódik. Így például szerb nyelvű szöveg esetén Beograd-ot írunk, nem Belgrádot; ha Kolozsváron megjelent magyar szöveget hivatkozunk, természetesen Kolozsvárt írunk, de ha román, akkor Clujt, Cluj–Napocát. De kétnyelvű kiadás esetén már mindkét változat szerepelhet.

Budapest nevét nem rövidítjük Bp-vel. Magyarországi kiadványoknál a „Kiadó” szó elhagyható. (Tehát elegendő: Osiris, Balassi, Európa stb.) A kiadóként gyakran előforduló „University Press” UP-ként rövidítendő. Használható még is a kiadó (Verlag stb.) szó, ha enélkül nem lenne értelme a kiadó nevének.

Kérjük, hogy a hivatkozott szöveg terjedelmét – akár kötetből, akár folyóirattól való – Szerzőink pontosan jelöljék meg az oldalszámok által. Lehetőség van arra is, hogy a szöveg teljes terjedelme mellett az ebből hivatkozott részt egyaránt feltüntessék. Pl.:

Walter, François: A város meghatározásának problémái a 19. századi Európában. *Korall*, 11–12. (2003. május) 183–198, itt: 188–194.

4. Ismételt hivatkozás

Az egyszer már említett műre való ismételt hivatkozás a szerző vezetéknéve és a kötet-, illetve tanulmány rövidített címének (de nem a bibliográfiai adatoknak) megismétlésével, majd vessző után az i. m. kifejezés által történik.

Néhány példa a fentiekre

Önálló kötet:

Burckhardt, Jacob: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Deutscher Taschenbuch Verlag: München, 1978.; Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris: Budapest, 2000.

Ha olyan kötetre hivatkozunk, amelyet nem az eredeti nyelven, hanem fordításban olvastunk, lehetőség szerint adjuk meg zárójelben az eredetit. Ez a magyar fordításokra természetszerűleg nem vonatkozik. Pl.: Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Juilliard: Paris, 1987.)

A 20–21. század során újrakiadott, újryomott, lefordított, klasszikusnak számító művek esetében lehetőség szerint tüntessük fel az első megjelenés bibliográfiai adatait, de legalább a címet és az évet. Pl.: Lukács, G.: *Lenin: A Study in the Unity of his Thought*. New Left Books: London, 1970. 2–3. – Lukács György *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken* című művének (Bécs, 1924) újabb kiadása (Luchterhand: Neuwied – Berlin, 1967.) alapján készült angol fordítás.

Tanulmánykötetben megjelent cikk:

Sparks, Colin: Media theory after the fall of European communism. Why the old models from East and West won't do any more. In: Curran, James – Park, Myung-Jin (eds.): *De-Westernizing Media Studies*. Routledge: New York – London, 2000. 35–49.; Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 2004. 7–27.; Szegedy-Maszák, Mihály: *Framing Texts as the Representation of National Character: From Enlightenment Universalism to Romantic Nationalism*. In: Ugyanő (ed.): *National heritage – National Canon*. Collegium Budapest: Budapest, 2001. 107–120.

Sorozattípus, ha van, a cím és alcím után, nem dőlő betűkkel, zárójelben szerepel. Pl.: Óri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései, 75.) KSH Népeségtudományi Kutatóintézet: Budapest, 2003.

Folyóiratcikk:

Mivel a folyóiratok a legkülönbözőbb számozási módszereket használják, célszerű ezekhez oly módon idomulni, hogy a lapszám az adott folyóirat

számozási logikáján belül, egyértelműen visszakereshető legyen. A *Regio* nem kívánja a visszakereshetőséget azáltal nehezíteni, hogy minden folyóirat-hivatkozásra egyetlen stílust erőltet, de bizonyos típusokat az alábbi példák szerint mégis meghatározni igyekszik. Olyan folyóiratban, ahol az éven belüli számozással adják meg a lapszámot, kötetszám, folyamatos számozás nélkül (ilyen pl. maga a *Regio* is). Pl.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952.) *Regio*, 2003. 3. 89–126.

Az év és a kötet, azon belül a szám megadásával megadott folyóiratcikk:

Boyle, M.: Building a communicative democracy: the birth and death of citizen politics in East-Germany. *Media, Culture and Society*, 1994, 16 (2). 183–215.

Kötetszámmal, folyamatos számozással és dátummal megadott folyóiratszám:

Iordachi, Constantin – Trencsényi Balázs: A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1998). *Replika*, 41–42. (2000. november) 165–194.; Virág Gábor: A kultúra anyagi alapja és lehetőségei a kishegyesi kommunában. *Új Symposion*, 66 (1970. október 23.)

Csak dátummal (pl. év, évszak) való hivatkozás:

Said, Edward W.: Invention, Memory and Place. *Critical Inquiry*, Winter 2000. 175–192.; Magyarics Tamás: Nagy Britannia Közép-Európa politikája 1918-tól napjainkig. II. rész. *Pro Minoritate*, 2002, ősz. 61–96.

Napilap, illetve a megjelenés napja szerint azonosítható folyóirat esetében:

Tolnai Ottó: Győztünk! *Napló*, 1990. december 12. 10.

SZÁMUNK SZERZŐI

- GIDÓ ATTILA, történész, PhD. hallgató,
Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem,
Zsidó Tanulmányok Tanszék
- GODA KÁROLY, történész, PhD. hallgató,
Budapest, ELTE, Történettudományi Doktori Iskola,
Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
- IVO GOLDSTEIN, történész, egyetemi professzor,
Zágrábi Egyetem, Középkori Történelem Tanszék
- HORVÁTH SZ. FERENC, történész, PhD. hallgató,
Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg
- KISS TAMÁS, szociológus, PhD. hallgató,
Pécsi Tudományegyetem
- KUGLER JÓZSEF, történész,
Békéscsaba, MTA-RKK, Alföldi Tudományos Intézet,
- LÁSZLÓ RÉKA, politológus hallgató,
Budapest, ELTE, Állam- és Jogtudományi Kar
- LOSONCZ ALPÁR, történész, egyetemi tanár,
Újvidéki Tudományegyetem
- PORKOLÁB TIBOR, irodalomtörténész,
Miskolci Egyetem,
Felvilágosodás, Romantika és Regionális Irodalomtörténeti Tanszék
- SILVIA SINGEROVÁ, hebraista,
Prágai Zsidó Múzeum
- SZEKERES PÉTER, fordító,
Zágráb Város Magyar Kisebbségi Önkormányzata
- SZILASSY ESZTER, szociológus, PhD. hallgató,
a CEU/Közép-Európai Egyetem, Történelem Tanszék
- TAKÁTS JÓZSEF, irodalomtörténész,
Pécsi Tudományegyetem, Klasszikus Irodalomtörténeti
és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék
- ZAHORÁN CSABA, történész, fordító

Kettős állampolgárság - adatok, állásfoglalások, elemzések - Microsoft Internet Explorer

File Edit View Favorites Tools Help

Back Forward Stop Search Favorites Media

Address http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/

Ankét

A népszavazás

A "kettős állampolgárság" kronológiája

Jogi dokumentumok az állampolgárságról

Státustörvények

Javaslatok

Állásfoglalások

Politikai pártok

Tanulmányok, elemzések

Publicisztikák, interjúk, cikkek

Sajtó

Linkek

English

Impresszum

A Kettős Állampolgárságról

Adatok, állásfoglalások, elemzések

TISZTELT LÁTOGATÓ!

Az **MTA ETNIKAI-NEMZETI KISEBBSÉGGKUTATÓ INTÉZETE**, a **TELEKI LÁSZLÓ INTÉZET** és a **BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM ÁLLAMIGAZGATÁSI KARA NEMZETKÖZI JOGI TANSZÉKE** Magyarországgal szomszédos államokban élő magyarok kedvezményes magyar, illetve kettős állampolgárságáról szóló **NÉPSZAVAZÁS** előtt az intézeti honlapokon folyamatosan bővülő tájékoztató oldalt állít össze.

Magyarországi és külföldi jogászok, politológusok, szociológusok, történészek részvételével **SAKMAI ANKÉT** indult a legfontosabb kérdések tisztázása érdekében. A tájékoztató oldalon elérhetőek a Magyarországon és a szomszédos államokban érvényes **ÁLLAMPOLGÁRSÁGI TÖRVÉNYEK**, illetve **STÁTUSTÖRVÉNYEK**. A magyar és a szomszédos kormányok, országos méltóságok, valamint a politikai pártok **ÁLLÁSFOGLALÁSAI, NYILATKOZATAI** mellett a **MAGYAR ORSZÁGGYŰLÉS**, valamint az **ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG** kérdéskörrel foglalkozó anyagai is elérhetőek. Emellett **TANULMÁNYOK** és **PUBLICISZTIKAI ÍRÁSOK** is helyet kapnak a két intézet által közösen kezdeményezett, alapvetően dokumentációs és elemző igényű oldalon.

Ezúton is köszönjük az ankét résztvevőinek, a tanulmányok szerzőinek és a dokumentáció elkészítésében, kivitelezésében és működtetésében közreműködők segítségét!

Emlékeztetül a 2004. december 5-i népszavazás vonatkozó kérdése:

"Akarja-e, hogy az Országgyűlés törvényt alkosson arról, hogy kedvezményes honosítással - kérelmére - magyar állampolgárságot kapjon az a magát magyar nemzetiségűnek valló, nem Magyarországon lakó, nem magyar állampolgár, aki magyar nemzetiségét a 2001. évi LXII. törvény 19. §-a szerinti »Magyar igazolvánnyal« vagy a megalkotandó törvényben meghatározott egyéb módon igazolja?"

vissza | fel

Kettős állampolgárság - adatok, állásfoglalások, elemzések - Microsoft Internet Explorer

File Edit View Favorites Tools Help

Back Forward Stop Search Favorites Media Print

Address http://www.kettosallampolgarsag.mtaki.hu/

Ankét

A népszavazás

A "kettős állampolgárság" kronológiája

Jogi dokumentumok az állampolgárságról

Státustörvények

Javaslatok

Állásfoglalások

Politikai pártok

Tanulmányok, elemzések

Publicisztikák, interjúk, cikkek

Sajtó

Linkek

English

Impresszum

A Kettős Állampolgárságról

Adatok, állásfoglalások, elemzések

HONLAPTÉRKÉP

FŐMENÜ	ALMENÜ
Ankét	» Ismertető
	» Elméleti keretek, kérdések
	» Válaszok
A népszavazás	» A népszavazás eredményei
	» A népszavazással kapcsolatos jogszabályok
A "kettős állampolgárság" kronológiája	
Jogi dokumentumok az állampolgárságról	» A magyar állampolgárság
	» Nemzetközi dokumentumok
	» Kömvező országok állampolgársági törvényei
Státustörvények	
Javaslatok	
Állásfoglalások	
Politikai pártok	
Tanulmányok, elemzések	
Publicisztikák, interjúk, cikkek	» Publicisztikák
	» Interjúk
	» Cikkek

Pro Minoritate

2004/ŐSZ-TÉL

DUNA-VÖLGYI TÖRTÉNETEK

Bécsi Zoltán: IV. Károly dunai konföderációs terve, a Vatikán és Nagy-Britannia
Bakodi Csilla: Verseny a francia közönség rokonszenvéért. A franciaországi román
propaganda, 1942–1944
Filep Tamás Gusztáv: A humanista voksa II. rész

LELET

Teleki Pál ismeretlen memoranduma az erdélyi kérdésről, 1940

MAGYAR HELYZETKÉP

Papp Richárd: „... hogy visszatér még a fény” – Nemzettudat és rituális gyakorlat
a délvideki magyarság körében a 2004. évi március 15.-hez kapcsolódó nemzeti
ünnepek tükrében

Simon Boglárka – Péter László: „Ha már egyszer csángó vagy, meg kell tanulj boldogulni.”

Egy moldvai falu lakóinak identitásépítési stratégiái

Csata Zsombor – Kiss Dénes – Kiss Tamás: Az erdélyi magyar kulturális intézményrend-
szerről

MESSZE, KELETEN

David Cashaback: Kockázatos stratégiák? A putyini reformok és a másság elfogadása
Oroszországban

Bruno Coppieters: A grúz–abház konfliktus

Natsuko Oka: „Háromszög-kapcsolat” Kazahsztánban: összehasonlító elemzés
az oroszokról, ujburokról és koreaiakról (Demény Gyöngyvér)

Ewa Gdulewicz – Ewa Popławska: Nemzeti és etnikai kisebbségek Lengyelországban
A definíció jogi problémái

SZEMLE

Makkai Béla: A horvátok történelmi magyarságképe (Sokcsevics Dénes könyvéről)

Novák Attila: Asszimiláció? Disszimiláció? Honnan hová? (Kovács Éva könyvéről)

Viczián Zsófia: Zord idők (Kovács Kiss Gyöngy szerkesztette kötetéről)

Vizi Balázs: Több EU, kevesebb háború? (Bruno Coppieters szerkesztette kötetéről)

MAGYAR KISEBBSÉG

2004. 3. SZÁM

TARTALOM

VITAINDÍTÓ

Niculescu Töni: Románia Eu-csatlakozása

FÓRUM

Gabriel Andreescu: Szkepticizmus és optimizmus vetélkedése Románia integrációja kapcsán

Benkő Levente: Önkép és tükrökép – Románia az Eu kapujában?

Corneliu Bjola: A közösségi habitus és az európai integráció

Csutak István: Csöndes optimizmussal – Románia EU-csatlakozásáról

Demkő Attila: Románia kül-, biztonság- és szomszédságpolitikája és az Európai Unió csatlakozás

Gordos Árpád István: Az Európai Unió további kibővítése a 2004. májusi 1-i csatlakozás hatásainak fényében

Jakab Attila – Törzsök Erika: A NATO után az EU-ba – Románia euro-atlanti integrációja

Ódor Bálint: Az Európai Unió jövője, avagy milyen Unióhoz csatlakozik Románia?

DOKUMENTUMOK

Szerződés az európai alkotmány létrehozásáról (részlet)

Csatlakozási kritériumok

Az uniós befizetők és nettó felvevők sorrendje

Románia pénzügyi csomagja

Nona Chilian – Victor Platon: Az Európai Unió régiófejlesztési politikája. Célkitűzések és eszközök

Következtetés

Az Európai Bizottság 2004. éves jelentése – Románia előrehaladása a csatlakozási folyamatban (részlet)

A csatlakozási tárgyalások helyzete

ARCHÍVUM

Ligeti Ernő: Páneurópa és a kisebbségi kérdés

Stefano Bottoni: A hontalan forradalmár – Reflexiók Szoboszlai Aladár ügyére

Szoboszlai Aladár: Confederatio

KITEKINTŐ

Joseph Marko: Egyenlőség és különbözőség: Az etnikai csoportok közötti viszonyok politikai és jogi aspektusai

MŰHELY

Bakk Miklós: Politikai vízió és szakmai érvelés – Válaszok az autonómia-vitában megfogalmazott kritikára

Berényi Dénes – Egyed Albert – Kulcsár Szabó Enikő: A magyar tudományos utánpótlás a Kárpát-medence kisebbségi régióiban

Herédi Zsolt: Balkán alulnézetből

Kéri Nagy Zsolt: A magyar nemzetpolitika szerepe a térség stabilitása tükrében

Makkai Béla: Egy kisebbségi hetilap – a București Híradó (1876–1882)

Véress Emőd: A kormányzat ellenőrzése és a kormányzati hatalom korlátozása Magyarországon és Romániában (1. rész)

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 34. SZÁM

VÁGY ÉS VALÓSÁG

Hámori Péter: Korszerű és népi? Korszerű vagy népi? Viták a magyar falu építészetéről a huszadik század első felében

Bódy Zsombor: Kislakás, társasház, családi ház. Lakásépítkezés és az otthon ideáljának változása Budapesten az I. világháború körül

NAGY PÉNZ – KIS FOCI

Szegedi Péter: Az utánpótlás-nevelés a magyar labdarúgás struktúrájában

András Krisztina: Üzleti alapon működik-e napjainkban a magyar hivatásos labdarúgás?

TÖRZSANYAG

Anne O. Krueger: A járadékvadász társadalom politikai gazdaságtana

William C. Mitchell – Michael C. Munger: Az érdekcsoportok közgazdasági modellje

SZÁZADVÉG-SZÖVEGELŐ

„Élni a talentumokkal.” Bódy Zsombor és Cieger András beszélgetése Benda Gyulával

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN

Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely

Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Magyarországon a szerkesztőségben fizethető elő a folyóirat.
Magyarországról külföldre megrendelhető a Kultúra Külkereskedelmi
Vállalatnál: 1389 Budapest, Pf. 49. Lapexport.

ÁRA: 760 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3040 Ft
(Az árak a postaköltséggel együtt értendők.).

Megjelenik: évente négyszer

ISSN 0865-557X

MEGRENDELEM

a REGIO – Kisebbség, Politika, Társadalom –
című negyedévenként megjelenő folyóirat

..... számait példányban

Előfizetési díj: 760 Ft/db
vagy 3040 Ft/egy évre, postaköltséggel együtt.

Valamint kérem a prémiumkínálat keretében a számokat
hozzácsatolni. Az előfizetési díjat átutalással, csekkben, utánvétellel egyenlí-
tem ki. (A választott mód aláhúzandó).

Név

Pontos cím

.....

Dátum Aláírás

Információ: Teleki László Intézet, tel.: 391-5726, fax: 391-5759,
e-mail: zs.domok@tla.hu

